

КЪРАЧАЙ АДАБИЯТ

9

Сюйюнчланы А.А.

Мамаланы Ф.Т.

КЪАРАЧАЙ АДАБИЯТ

**9-чу классха
дерс китаб-хрестоматия**

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

**Къарачай-Черкес республиканы окъуу эмда илму
министерствосу бегитгенди**

**ООО «Полиграф-ЮГ»
Майкоп – 2015**

ББК 83.3 (2РОС-Кара)

С 18

Джарашдыргъанла:

Сююнчланы А.А., Мамаланы Ф.Т.

Рецензентле:

Сылпагъарланы К.А., Хубийланы А.А.

Суюнчев А.А., Мамаева Ф.Т.

С 18 Карачаевская литература: Учебник для 9 класса общеобразовательных учреждений. – 2-е издание. – Майкоп: ООО «Полиграф-ЮГ», 2015. – 312 с.
ISBN 978-5-9906063-9-5

Кара.: 6610

Государственная
национальная библиотечка
Карачаево-Черкесскесии
369000, Россия, КЧР, г. Черкесск
ул. Красноармейская 49

ДЕПОЗИТАРИЙ

ББК 83.3 (2РОС-Кара)

ISBN 978-5-9906063-9-5

© **Суюнчев А.А.**, Мамаева Ф.Т., 2015

© РГБУ «КЧРИПКРО», 2015

© ООО «Полиграф-ЮГ», 2015

ОКЪУУЧУЛАГЪА

Къарачай адабият Россияны халкъларыны адабиятларыны бир чакъгъан бутагъы болуб, «История советской многонациональной литературы» деген илму кёбтомлукъгъа киргенди.

Алим Къараланы Асият «Къарачай литератураны тарихини очеркин» джазгъанды, башха литературоведле да джазычуланы юсюнден илму ишле басмалагъандыла.

Школда тамада класслада (IX-XI) къарачай адабиятны системалыкъ курсу окъулады. Ол курсну кёзюулеге бёлюу былай къуралгъанды: 9 классда-фольклор эмда XX ёмюрню биринчи джарымында джазычуланы тамада тёлюсю; XX ёмюрню экинчи джарымында аланы ызындан келген джазычула 10-11 класслада окъулукъдула.

Окъуб башлардан алгъа бу китабны бетлерин ачыб кёрюгюз, анда ненча бёлюм болгъанын, къайсы джазычула окъулукълары билигиз, аланы суратлары, чыгъармалары бла танышыгъыз.

Алгъы бурун фольклор бериледи, андан сора къарачай адабият дагъыда, къошакъгъа, орус классика адабиятдан кёчюрюлгенле киредиле. Окъууну былай къурамакълыкъны магъанасы: фольклор джазма адабиятны тамалы болгъанын, литератураны ёсюю эмда аны орус литература бла байламлыгъын кёргюзтюрге, къысхача айтсакъ, адабият процессни тюз ангылатыргъа излемекликди.

Китабны джарашдыргъанла фольклордан эмда джазма литератураны ал джылларында ишлеген белгили поэтле бла джазычуланы эм магъаналы чыгъармаларын сайлаб алгъандыла. Аланы ичинде, халкъ ауузда сакъланган «Хасаука», «Умар» деген джырла, Кърымшаухалланы Ислам, Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Биджиланы Асхат, халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Джанибекланы Аппа, дагъыда ала кибиб къарачай миллетни тарихине кирген джазычула бардыла. Бу китабха талай джылны ичинде эсгерилмей тургъан Семенланы Исмаилны магъаналары терен болгъан чыгъармалары къошулгъандыла.

Чыгъармаланы тин байлыкъларын, суратлау дараджаларын ачыкълар ючюн, текстлени кёбюсюне соруула, ишле (задание), тылмач-ангылатма билдириуле бериледиле. Бир къауум текстлени устазлагъа эмда окъуучулагъа кеслери сюзерге эркинлик бериледи.

9-чу классны дерс китабында джазыучулары джашау джоллары, чыгъармаларыны анализи, литератураны теориясындан материалла боллукъдула.

Бу китабны чыгъарыр ючюн, устазла, алимле, джазыучула уллу кыйын кьошхандыла. Къарачай адабият джюреклени ашхылыкъгъа учундургъан борчуна кьуллукъ этер деб ышанабыз.

Багъалы окъуучула!

Билим алгъаныгъыз бла бирге, окъуу китабны бетлерин таза сакъларгъа, талай джыллагъа джарарча, аяулу джюрютюрге унутмагъыз. Ол заманда сизден сора окъурукъла да сизге бюсюреу этерикдиле, сизден иги юлгю аллыкъдыла. Туугъан халкъыгъызны тин байлыгына хурмет этгенигиз, миллетигизни суйгенигиз, сыйлагъаныгъыз таныллыкъды, билимигиз ёгени, ишленмеклигиз, керти адам болургъа тырмашханыгъыз керюннюкдюле.

Джарашдыргъанла

ФОЛЪКЛОРАН

НАРТЛА

НАРТЛАНЫ ДЖАРАТЫЛГЪАНЛАРЫ ТЕЙРИЛЕ БЛА НАРТЛА

Кюн Тейриси кюнню джаратханды. Джер Тейриси джерни джаратханды. Ючюнчюге тенгизле джаратылгъандыла.

Кёк бла джер джаратылгъандан сора экисини ортасында адам улу джаратылгъанды. КЁК, КЮН, ДЖЕР, СУУ Тейрилери оноулашыб, Суу Тейриси адам улусуна ичерге суула берирге бойнуна алгъанды; Джер Тейриси да юсюнде берекетле битдириб, ашатыргъа, адам улуну кечиндирирге кесине джюкге алгъанды; Кюн Тейриси – джылытыргъа; Кёк Тейриси джауумла джаудуругъа дегендиле.

Кюн Тейриси – тейрилени башыды, оноучусуду. Ол суулары, кёклени, джерлени кудретли бегимиди. Кюн Тейриси учсуз, кыйырсыз узакъдады. Ол кыйнайды, джайда джерге кыаты джылыу береди, кыышда бизден джылыуун Ёксюзле дуниясына иеди, аланы джылытады.

Кюн Тейриси, ачыуланса, джерни кюйдюреди, тенгизлени кыурутады. Эртде заманланы биринде Кюн Тейрини тубанла ачыуландыргъандыла. Тубанла, джерни юсюне джатыб, кюн джарыгъын иймей тохтагъандыла.

Кюн чамланганды, ачыуланыб, джерге айланыб, ахсыныб, кюкюрегенди, кыуханды. Кюнню ёзегинден ташла, учхунла джерге джаугъандыла. Ма алтын, кюмюш, темир ташла аладан болгъандыла. Ала кюнню кыуханындан болгъандыла.

Кюн Тейрисини баш аты Кыйнар-тейри болгъанды. Кыйнар-тейри бла Джер Тейриси тауланы, джерлени, суулары, джуддузлары да джаратхандыла дейдиле. Ала джерни джаратхан заманда, джер кыалтырауукъ, тенгизле чайкыалгъан толкунлу болгъандыла. Нарт улулары, баш уруб, Тейрилеге джети джылны джылагъандыла, былай айтхандыла:

Джерни джаратхансыз – кьалтыратмагъыз,
Сууланы джаратхансыз – чайпалтмагъыз!

Къайнар-тейри, тауланы джаратыб, джерге чюйле этиб ургъанды. Андан сора джерни кьалтырагъаны, тенгизлени чайкьалгъанлары тохтагъанды.

Адам улуну башы нартла эдиле, эм алгъа ала джашаб башлагъандыла. Нартла джайылырдан алгъа нартла бла бирге джер юсюнде бек эрши, не эселе да, айтыргъа унутханма, «харрала», болур дейме, ала джашагъандыла. Ала бла нартланы кюрешулеритохтамагъанды. Харрала адамлагъа ушаяракъ болуб, уллу, кызыл тюкюле болуб, хар затны айырмай ашагъандыла. Ала Кюн Тейрини исси кюнлерин бек суйгендиле. Къайнарны джерге кьусуб атхан сары ташларын джыйыб, бир бирлерин ургъандыла.

Деует нарт, Кюн Тейрини кьусуханын билиб, ташдан темирни айырыб, сауут этгенден сора, нартла харраланы джер юсюнден думп этгендиле.

АЛМАСТЫЛА КЪАЙДАН ЧЫКЪГЪАНДЫЛА

Алмастыла бурун да болгъандыла. Ала бюгюн джокъ болургъа джетгендиле. «Ала кеслери нартла бла эмегенлени бирге къатышхан кьауумларындандыла», – деб, атам Кьочхардан алай эшитгенме. Нартлада Алауган деген бир мазаллылары болгъанды. Ол адам улудан бир къатын алса, ол къатынла аны джашаууна джарамагъандыла. Хапарлагъа кёре, ол эмеген кызыны къатыннга алгъанды. Ол, Алауганны къатыны болуб, джашаб башлагъандан сора, хар эки айдан сабийле табханды, хар табханда уа – эки-тёрт табханды. Ол табхан сабийлерин ашаб тургъанды.

Сора бир джолда, Алауганны эмеген къатынын алдаб, оджакъны башындан оджагъагъа кьозлатхандыла. Ол, оджакъны башындан юч сабийни кьозлаб, энишге оджагъагъа атханлай, нартладан бир тиширыу сабийлени алыб къачханды. Ол, сабийлени Минги Тау джанына алыб бара, джолда арыб, эки сабийни алай бир джерде атыб, бирин а Минги Тауда буз таракъла ичине салыб кетгенди. Ауурдан элталмай атыб кетген ол эки сабийни уа бир бёрю алыб кетиб, къайда эсе да бёрюле ичине элтиб, анда кеси сютю бла ёсдюргенди.

Ма кёремесе, ол бёрюле ёсдюрген сабийледен алмастыла джаратылгъандыла. Ол себебден ала чачлы, тюкю, мазаллы болгъандыла. Ала сёлеше билмегендиле, алай а ала адам улусуну тилин ангылагъандыла. Ала отну, суужъну да артыкъ айырмагъандыла, чийни, бишгенни да билмегендиле. Ала ыстауатлада, дорбунлада, адамла джашамагъан эски, кир, къарангы джерледе адамладан туюб кьалгъан-кьулгъанланы ашаб джорюгендиле.

Бизни аталарыбыз бурунда алагъа, нартланы хатерлеринден, юйледе ашны, къазанны башындан алыб, юлюш къойгъандыла. Ол юлюшню элтиб, босагъа тюрбуне, неда малла джыйылгъан бауну бир джерине, мюйюшюне, хуна тешигине салгъандыла.

Алмасты барыб аны ашагъанды, ашаб, тоюб кёлуне джараса, былай айтыб, алгъыш этгенди:

Тыбырынг Темиркъазакъ джуддузча бегисин,
Тейринг берсин Апсатыны малларындан игисин, кёбюсюн.

Аш бермей къоюб, ачыуландырсанг а, къаргъыш этгенди. Къаргъышында былай айтханды:

Арбазында мулхар, аш болмасын,
Обангда топракъдан башха таш болмасын.

Алмастыны тилеги, къаргъышы алдаусуз къабыл болгъанды. Алмасты болгъан джерге шайтан кирмейди, нек десенг, шайтанланы джангыз алмастыла кёредиле, сора бёрю кёреди. Алмастыла, шайтанланы адамлагъа заран этерге кюрешгенлерин билиб, аланы къууадыла. Бёрю уа шайтан къозлагъан заманда шайтанны бала-сын алыб къачады, элтиб бир джерде ашайды.

ЭМЕГЕНЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Эмегенлени юсюнден мен атамдан эшитген хапар былайды. Ала эртде, бек эртде джашагъан джанла болгъандыла. Кеслери бек мазаллы, къарыулу болгъандыла, таб, адамла бла джыланлагъа, айюлеге да ушагъандыла.

Аланы бир тюрлюсю – беш-алты къуйрукълу джыланлача, узун, базыкъ, андан огъаргъысы адамгъа ушагъан, терилери джылтырауукъ, джылан терисича джылтыраб, сора алайдан эки, юч, төрт, беш баш айырылыб, боюнлары узун болгъандыла. Башлары, бир башхасы болмай, къадыр башха ушаяракъ болуб, кёзлери, тишлери, тиллери уа джыланланыкътыча.

Экинчи тюрлюсю – орталыкъ дупшурлача уллула, эрши, сылыкъ ийисли, кёзлери, ауузлары, джаякълары макъалагъа ушаб, эки аякъны юсюнде адамлача джюрюгендиле. Юслери тюрлю, терилери чакъмакъ-чакъмакъ болгъандыла. Джашагъанлары чегетледе, батмакълада болуб, тоя билмегендиле. Тамыр, эт, көгет ашаб джашагъандыла. Акъыллары аз; бир кесек сёлеше да билгендиле.

Ючюнчю тюрлюлери – алты-джети бармакълы, тырнакълары, бир башхасы болмай, борсукъну тырнакъларыча, джитиле болуб, аякълары да айюню аякъларына ушагъандыла. Была эки аякъларыны юсюнде джюрюгендиле. Юслери, текеленикича, тюрклер

узун болгъанды. Башлары уллу къабла тенгли болуб, тар мангылайлы, бурунсуз, бирер кёзлери, ол да кече чолпанча джылтырай, кюндюз а къып-къызыл, хымил басыб, алай болгъанды. Ауузлары къулакъ артларына дери айырылыб, баш тишлери тюр джаякъларындан, тюр тишлери уа баш джаякъларындан ёрге чыгыб, алай болгъандыла. Бу къауум эмегенле нарт адамла бла бек кюрешгендиле. Сюйген ашлары уа адам, эшек эт болгъанды. Быланы къарыулары адамланы кючюнден он кере аслам болгъанды. Алай а не файда, хыйлалыкълары, усталыкълары джокъ эди. Бир кере тойсала, бир ыйыкъны уянмай тургъандыла. Уянсала уа аш излеб, джыйырма кюн айлангандыла.

Бир къауум эмегенле суукъгъа чыдамсыз болгъандыла. Ол себебден джер тюрбуне киргенлеринде, беш айны джукълагъандыла. Джазгъа арыкъла, къарыусузла болуб чыкъгъандыла. Джангы кырдыкны айырмай отлагъандыла.

Хапарлагъа кёре, эмегенлени кёбюсюн нартла къыргъандыла. Анда-мында къалгъанлары да, бир-бирлерин ашаб, ахырында, ачыкъ кириб, къырылгъандыла дей эдиле.

НАРТЛАНЫ ТЕЙРИГЕ ТАБЫННГАН АЛГЪЫШЛАРЫ

Тейри, сени къулунгма, кесим да нарт улума!

Суу Тейриси, суудан сыкъгъанса къанымы,

Кёк Тейриси, сен бергенсе джанымы.

Джер Тейриси, ашла бла тойдурдунг,

Апсатыгъа малла бериб сойдурдунг.

Нартла бары джаратылдыкъ къанынгдан,

Нартха ётдю хар бир джигинг санынгдан.

Баш урама, тал чыбыкълай, ийилиб,

«Тейри!» – дейме, хар хаманда сюйюнюб.

Бу дуады. Нартланы кёзююнде быллай тилеклери болгъанды. Нартла сыйлы батырла болгъандыла. Эмегенлени къырыб, кеслери да джигит туудукъла къойгъандыла.

Соруула бла ишле:

1. Бурун къаллай Тейриле болгъандыла, аланы джашау бла байламлы къаллай ышанлары бардыла?

2. Огъурлу эмда огъурсуз шартланы кёргюзтген кючлени атларын айтыгъыз, суратлагъыз.

3. Нартла халкъгъа, Ата джуртха къаллай къуллукъ этгендиле? Нарт эпосну миллетни тин байлыгъын ёсдюрюде магъанасын ачыкълагъыз.

МЁЛЕК КЪОНАКЪ

Н а р т а у р у х

Бурун, ханла бийлик этген заманлада, Бештау джеринде ханнга улан туууб, бёрк тагъылгъан къууанчы башланыб, ханны джаран къаласында тюрлю эришиу чаришле болуб, гёджебле, тулпарла, батырла, багъатырла джыйылыб, кеслерини онглулукъларын таныта, тутушуудан, ат чабдырыудан, садакъ атыудан белгили ёчлени алгъанла кёб болсала да, ханны эм уллу ёчю Минги Тауну тёппесине чыгъыб къайтханнга бериллигин хан, кесини айтнакъларын (къодучула) чакъырыб, аны халкъгъа айтырларын билдиргенди.

Алай а хан салгъан ёч ючюн Минги Таугъа чыгъар адам табылмагъанды. Болса да, хан, къууанчын джер джюзюне тауушлу этер ючюн, батырланы не бла кёллендирирге билмей, биягъы айтнакъларын чакъырыб, Минги Тауну башына чыгъыб къайтхан батыргъа хан джангыз эгечи Наркъызны береди дегиз да билдиригиз халкъгъа деб, айтнакъла да, чыгъыб, ханны тилегин джамагъатха айтхандыла. Аны эшитген батырла, кёллениб, Минги Таугъа ёрлеб къайтырыкъ чаришге чыкъгъандыла. Батырланы Минги Таугъа джетиб, ёрлеб баргъанларын кёрген, алайда къой кюте тургъан бир къойчу, батырланы къайры баргъанларын, нек баргъанларын соруб билиб, джамчысын да тешмей, бойнунда азыкъ артмагъын да атмай, ашыкъ-бушукъ этиб, батырланы ызындан терк тебреб, аланы джетиб, Минги Таугъа ёрлеб тебрегенди. Къойчу, тохтаусуз, ёргеден ёрге барыб, дагъыда чыгъа, бара, батырла да арtdан артха къала, къойчу уа, артмагъын да гыбытдан айран да тогъуй, теркден терк бара, узая, ёргеден дагъыда ёрге чыгъа, батырланы озуб, Минги Тауну тёппесине алай бла джангыз къойчу джаш чыгъады. Ханнга кюеу боллугъуна асыры къууаннгандан, ашыкъгъандан къойчу, сюрюучю таягъын тауну тёппесине чанчыб, анга да кийиз бёркюн кийдириб, алай къоюб, джамчысын учтангил этиб, артакъларын да бойнундан атмай, былайдан огъуна учуб барыб, хан къала джараннга тюшюб, кесими ким болгъанымы, къаллай джигитледен болгъанымы ханнга, Наркъызгъа, элге бир кёргюзейим деб, джамчы учтангилге миниб, Минги Тауну башындан тёбен учханды. Учуб келе, кёлю аман этсе, гыбытдан айран ичиб, кесин таукел эте, къара булутчукъ хауагъа тагъылгъанча, сабыр келгенди, тёбен къарай хан къалагъа, ала кёремидиле экен мени учханымы деген сагъышха кириб, эки кёзю хан джаранны марлагъанча, ары джетерег ашыгъа.

Тёбентинден а хан, эгечи, аланы джууукълары, бютеу эл бу джигитге селен болуб, сейирсиниб, учханына къараб тургъандыла. Алай а къойчуну учтангил джамчысы аны, ол мурат этгенча, хан

къалагъа тюшюрмей, Бийчесын джайлыкълагъа тюшюргенди. Хан къалагъа джетмеген къойчу: «Джарым джолда къалдым, Наркыздан да къуру къалдым», – деб, бек кыйналыб, алайда джюрегине кириб, джыгъылгъанды Хан да, кыйналыб: «Ол учангер таубатырны барыб дженгил табыб, меннге алыб келигиз!» – деб, къаугъарларына буйрукъ бергенди.

Кёлюне кириб, тёнгереп тургъан къойчу, бир алада, къаты джукъудан уянганча, джукъусурай, кёзюн ачыб къараса, сол къабыргъасында иегилери сыныб-сыныб джюрегине чанчылыб, къатында да бир деу къатангил, сууукъ тюрсюнлю киши, къолунда бычагъы бла не эсе да этерге хазырлана тургъанын кёрюб, дагъыда ойсураб къалады. Ханни къаугъарлары да, учангер таубатырны излей, алайгъа келиб, къабыргъасында иегилери сыныб, ичине кириб джатханны кёредиле, аланы тюзете, орнуна сала тургъан деуге тюбейдиле.

Къаугъарла, атладан тюшюб, аланы къатына келирге, деу, джашны къабыргъасында иегилерин алгъынча этиб, ариу, халы ызы къалмай, тикгенди. Джаш да, саппа-сау болуб, эс джыйыб, секириб ёрге туруб, деуге бюсюреу эте, гыбытдан айран ичиргенди. Ханни буйругъун толтура, къаугъарла экисин да ханнга алыб баргъандыла. Хан не сёлешмеген, не ышармагъан ол деу къатангилге, таудан учхан учангер олду деб, кимсе, къайданса дегенди. Алай а джунчуб, джууаб бермегенди деу анга. Аны алай кёрген хан: «Бу ёпкелеб селеше болмаз, ханлыгъымы бютеу джерине айландыргъыз, джер, суу кёргюзюгюз, ачылсын, селешир, не ашыгъыу барды!» – дегенди. Къаугъар-ёзюрле да, деуню кёзюн ача, джер-суу кёргюзе, бютеу ханлыгъын аулагъандыла. Деу а, бергенлерин ашаб, биягъынлай, не сёлешмей, не ышармай, сууукъ тургъанды.

Башха барыр джер табмай, къаугъар ёзюрле, деуню ашыра, ханнга алыб къайтыб келгендиле, бир да къабагъын ачмагъанын, сёлешмегенин айтхандыла.

– Бу джигит учангерни керти кёлю къалгъанды бизден, – деб, хан не бла джанына джараб джумушатыргъа билмей, бу кёрмеген небиз къалды мени ханлыгъымда? – деб соргъанды къаугъар-ёзюрлерине. Къаугъарла да: «Ханыбыз, базар болмаса, ол кёрмеген джугъубуз къалмагъанды!» – дегендиле.

– Элтигиз, базарны да бир кёрсюн, ол джаратыр бир джукъ табар эсе уа, деб, хан деуню базаргъа ашыртханды. Уллу ханлыкъны базарында къаугъарла аны сау кюнню айландырыб, кёргюзтмеген затлары къалмайын, болмады, бу тилсиз тюл эсе, – деб, базардан чыгъыб келе, сарсмакъ, сохан сатхан бир тиширыуну кёрюб, деу аны къатында мурукку этгенди. Ёзюрле да, аны эслеб, тохтар болуб, алайда мычыгъандыла. Ала да алай эте, деуню сымарлай тургъан-

лай, бир к̄эарт тиширыу келиб, сохан сатыб ала башлагъанды. Сатыгучу тиширыу анга: «К̄эуру соханны не этесе, сарсмакъ да алсанг а», – деб, бир джоппу сарсмакъны теджегенди. К̄эарт к̄эатын а, сарсмакъны ары тюртюб, соханны алгъанды. Ол сатыгугъа к̄эараб тургъан деу да, ышарыб, кетиб тебрегенди.

Аны ышаргъанын к̄эрген к̄эаугъар ёзюрле к̄эууаныб, ханнга суюкомчу айтхандыла. Хан да: «Деуно к̄ээю ачылды, ёпкелегени кетди, энди с̄елешейим, чакъырыгъыз бери» – деб, хан турун к̄эала джараннга чакъыртыб, к̄эонакъбайлыкъ этиб, сыйлаб, биягъынлай: «Кимсе, к̄эайданса? Ол джаш а киминг болады? Базарда соханлагъа нек ышардынг, айтсанг эди, не тилегенинги да к̄эабыл этерме!» – дегенди. Деу, к̄эб тынгылаб: «Башыма бош эт» – дегенди.

Хан деуно башына бош этерге с̄эз береди, деу да былай деб с̄елешиб: «Базарда ышаргъаным: ол к̄эарт к̄эатын сарсмакъны унамай, дау салыб, соханны сайлаб алгъан эди да, дармандан эсе, аурууну нек сайлаб алды деб ышаргъанма. Ол джаш а, таудан учуб тюшюб, ауур джаралы болуб, аджал к̄эатын сакълаб тургъанын к̄эрюб, аны ёлюмден к̄эутхардым. Ол эм уллу джигитлени джигитиди. Келгеним а сизге анданды» – деб, к̄эолу бла К̄экню к̄эргюзгенди. Аллай хапарны эшитген хан, берген с̄эзюне туура болса да:

– Сен андан келген эсенг, м̄елексе, анда м̄елекле джашайдыла, – деб, болгъанын да унутуб, ийинч, илеш с̄елешир дыгалас этиб, к̄эб джалынч с̄эз айтыб, сен м̄елек к̄эонакъса, мында к̄эал, бизге м̄елек бол, уллу Аллах кеси джибергенди сени бизге, – деб, аны ханлыкъда к̄эалырын тилегенди. Алай а м̄елек к̄эонакъ к̄эалыргъа унамагъанды. Аны к̄эалмазлыгъын ангылагъан хан, дагъыда тилекчи болуб, саулугъуна к̄эаратыб, узакъ ёмюрлю болур ючюн, не этерге, не ашаргъа кереклисин соргъанды. М̄елек к̄эонакъ да анга: «Кир иннет, аман сагъыш джюрютме, айран ич, сарсмакъ ашай тур. Ол ауруу алады, сохан ауруу к̄эозгъайды, джашаулу болургъа сюе эсенг» – дегени бла, бир джылтырауукъ учтангил учуб келиб, алайгъа к̄эонуб, м̄елек к̄эонакъны миндириб, К̄экню мийигине учуруб, терк ташайгъанды. Джашаулу болургъа суйген хан да андан сора хар с̄елешгени сайын: «М̄елек алай айтханды» – деб, м̄елек к̄эонакъны с̄эзлери ауузундан тюшмей, керексиз омакъ, джубанч хантланы ашагъанны к̄эоюб, айраннга джарашыб, осал к̄эылыкъларын тюзетиб, ханлыгъында адамына тыйыншылы к̄эараб, к̄ээюу-к̄ээюуюу бла сарсмакъ ашай, юч джюз джылны джашаб, Джашаулу-айран-хан деген ат бла дуниягъа белгили болгъанды. К̄эойчу учангер джашны да Наркъыз бла тою к̄эууанчлы ётгенди. Таубатыр ат да ол заманда ол джигит к̄эойчугъа аталыб, андан бери чыкъгъанды. «Айран джашау узайтыр, сарсмакъ ауруу алыр, со-

хан ауруу къозгъар» деген сёзле мёлек къонакъ айтхандан чыкъ-
гъандыла дейдиле.

*Хасанланы Назирни «Къарча»
деген китабындан*

Соруула бла ишле:

1. Нарт таурухну адамлыкъны иги шартларын бегитиуде магъанасын ачыкъ-
лагъыз.
2. Къойчуну джигитлиги, джигерлиги неде танылады?
3. Къонакъ мёлекни ханнга насихатларын айтыгъыз.
4. Таубатыр бла Наркъызны сыфатларыны таурухда магъаналары неди?
5. Башха китаблада нарт таурухланы окъугъуз, хапарларын классда айтыгъыз.

Сёзлюк:

ч а р и ш – эришиу
т у р у н – тургъан
д ж а р а н – джашагъан
у ч т а н г и л – учуучу
к ъ а т а н г и л – къатангы
с е л е н – сейир
у ч а н г е р – учхуч
к ъ а у г ъ а р – аскерчи
ё з ю р – визирь, кенгешчи, болушлукъчу
м у р у к к у – сабыр

ОРТА ЁМЮРЛЕДЕН

БУРУНГУ БИРЛЕШГЕН КЪАРАЧАЙ КЪРАЛ
ЭМДА АНЫ КЪУРАГЪАН КЪАРЧА

Суратны Мижланы Умар салгъанды

1994 джылда Хасанланы Назирни «Къарча. Ёмюрледен тах-сала» деген китабы басмадан чыкыгъанды. Ол тарих магъанасы болгъан, илмугъа алкъын белгисиз, къарачай-малкъар тарихде, культурада эм бурунгу къол джазма (эсгертме) табылгъанындан, XV ёмюрде «Бирсил Къарачай» деген къралны къалай къуралгъанындан, аны тамалын салгъан кърал башчы Къарчаны джашауундан хапар айтады. Китабны оригиналы арт джыллада Карачаевскеде джашагъан Хасанланы Сосланбек афендиде болгъанды. Ол араб харифле бла хазар-къарачай-малкъар тилде джазылгъанды.

1970 джылланы аллында Сосланбекге джууукъ джетген джаш, Шимал Тегейде университетни история факультетини студенти, артда «Къарачай» газетни къуллукъчусу Хасанланы Ибрагимни джашы Назир анга джюрюб, аны болушлугъу бла китабдагъы 23 сорукагъы (бёлюмню, башны) онун (Къарчаны юсюнден хапар бергенлени) бусагъатдагъы къарачай-малкъар алфавитге тюшюрюб алгъанды.

Назир Къарачай-Малкъарны тарихинден бурунгу эсгертмелени, Къарчаны джашау джолун илму дараджада ачыкълар ючюн, тогъуз джыл чакълы заманны тинтиб, аны къалай ангыларгъа кереклисин билими джетгенича джазыб кёб кюрешгенди. Алай а, аны басмагъа хазырай тургъанлай, къыйын ауруб, кёзюсюз, джашлай ёлюб кетгенди. Энди аны юй бийчеси Хасанланы Фатима, Алчакъланы Хаджи-Исмайылны къызы, филолог болмаса да (ол инженерди), бу магъаналы затха джан аурутуб, эрини сыйын да кёлтиоре, унутулмазча иш этгенди – китаб басмадан аны кючю бла чыкыгъанды.

XIV ёмюрде Кърымдагъы хазарлада Къазаккы улу Ботай деб хазарча, румча, арабча окъууу болгъан, хазарла джашагъан джерлеге айланыб, ала къайда, къалай джашагъанларыны, къайсы юзюкден болгъанларыны юсюнден эшитгенин, хапарланы, кеси кёрген затланы да джазыб чыкыгъан бир адам болгъанды. Аны джашы Барлыу да гитче заманында биргесине джюрюгенди. Уллу болгъанында, атасы Къазаккы улу Ботай бла джашы Ботай улу Барлыу, Кърым тегерегинде, Тюбютараккъянда джашагъан хазар юзюкдени, Къыйрауузда джашагъан хазар юзюкню къыйраууз юйюрюню юслеринден джазаныбызны битдирдик, энди хазарла джашагъан башха джерлеге да айланыб джазартгъа керекди деб, аллай оноу этгендиле. Ол заманда джазылыб къалгъан хазар-къарачай тилни эсгертмесинде былай джазылады (аны окъугъан, къарачай-малкъар тилни биле эсе, къыйналмай ангылайды): *«Мингар, ючюннюк толзан, джетмиш тёртюнюк джылнын секкизинник айна-*

сында кыйырымда, кыйырым джакгаларында, Тюбютаракъкъанда хазар урзюгю кыйырамманлар хем кыйыраууз төрезинде джашайыр хазар урзюгю кыйырауузлар дереги хакъыннан джазмарын тюзгелледик...». Алай бла минг юч дюз джетмиш төртюнчю джылны сегизинчи айында Кърымгъа джууукъ джерледе хазар юзюкленни юсюнден джазгъанларын тамамлайдыла. Сора 1378 джылны ючюнчю айында, Тюбютаракъгъандан Керч кечюу бла ётуб ала, Тюбютаракъгъандан ары къайсы джерлеге, къайсы юзюклеге баргъанларын, не кёргенлерин, не эшитгенлерин, джашауда, элде, халкъда не болгъанын джаза, талай джылны джюрюгендиле. Кеслери да, къалайлагъа баргъанларын айта, къарачайлыланы кыркъгъа джууукъ юзюклерин санайдыла: «Хазар урзюгю айрыкъаз байбан къарачайлар, хазар урзюгю бозал къарачайлар, кзойман урзюгю айбас джанай джормукъ къарачайлар, алан урзюгю кзонбан тармакъ къарачайлар, алан урзюгю тебер къарачайлар, алан урзюгю эрттек къарачайлар, мюкюрчай къарачайлар, элджик къарачайлар, къарачай сабарларда болдукъ, хазар урзюгю кзапыкъаз къарачайлар, алан урзюгю сабар кзапыкъаз къарачайларда болдукъ, курзук кзалада, кзойман урзюгю созукъ къарачайлар, гылач кзалада... хазар урзюгю кзапыкъаз къарачайлар, кзойман урзюгю алтыёгюз талмыкъ къарачайлар, баджак урзюгю дженнгютейлерде... алан урзюгю тункъач къарачайлар, хазар урзюгю сарыкъан джамбат къарачайлар..., гуннар кзалада хазар урзюгю кзапыкъаз къарачайлар, гум суу бойнунда гунар кзарабаш къарачайлар, д.а.к.»

Айтыуларына кёре, алай айлана Къзаккы улу Ботай бла Ботай улу Барлыу Бештау төгерегине джетедиле, Темиркъан кзалада, Темирболат бийни ююнде он кюн турадыла. Темирболат бийни сабийлерини бири Къарча болады. Анга ол кёзюуде онбир джыл болгъанды. Атасы Темирболат бий Къзаккы улу Ботайдан: «Къарчаны хазар окъуугъа юрет», – деб тилейди. Ботай: «Хо», – дейди. Алай а, барыр джерлерине айланыб бошамагъанлары себебли, ызына айлансала, алыб кетер акъыллы боладыла.

Темиркъан кзаладан сора да ол джыл джазыгучула кёб джерлеге айлангандыла. Ол джерледе да «къарачайлылагъа» талай кере тубегенлерин, сёз ючюн, къарачай хазарлагъа, Оттамакъ кзалада хазар урзюгю кзапыкъаз малкъаз къарачайлагъа, кванлеш кзалада хазар урзюгю кзапыкъаз малкъаз къарачайлагъа, хазар урзюгю кзабар къарачайлагъа, Къармакъ кзалада хазар урзюгю Басханькъ къарачайлагъа, Къабарты джерлигинде Къорсакъ кзалада койман урзюгю кзозар къарачайлагъа Джайтам кзалада булгъар урзюгю кзоламыкъ, бозар, балкъар къарачайлагъа, хазар урзю-

гю буркъузюк къарачайлагъа, дагъыда кёб тюрюлю къарачайлагъа джолукъгъанларын айтадыла. Андан ары Къанбат урзюгю калгуллагъа (юнгюшлеге), ныкъчуллагъа (чеченлеге) дери да баргъандыла. Бир джылдан аслам айланыб, кёб зат да джазыб, Темиркъан къалагъа къайтадыла. Артда Къарасуу къалагъа тебрегенлеринде, Къарча да ала бла кетиб, беш джыл окъуйду Кърымда Къазаккы улу Ботайдан хазар, рум билимге.

Окъуудан къайтхандан сора Къарча Темиркъан къалада Джанибекден аскер ишге юреннгенди. Тамерлан келир заманнга Къарчагъа джыйырма бла тёрт джыл болгъан эди, дейдиле авторла.

Тамерланны аскери, джерни башын отха алдырыб, халкъланы къырыб, джашланы, къызланы, джесир этиб Бухарагъа сюргенинде, Къарча да аланы ичинде болады. Былайда Къарча кеси айтхан хапарны джазадыла тарихчиле. Къарча хапарын ариу къысха айтханды, ол себеден аны сёзлерин эсгертмеден алайыкъ. «Темирлик хан сибилтинин къараджкурт тёрезине бештау джерлигине келгенседик кёп хазар, къойман, алан къыйман, нокъайман, татар урзюклерин къырты. Атамы, анамы, тёрт баджаран къардашымы, къурдашларымы ёлюксетти, кёп джашур уланларын, къызларын Бухаргъа сюрюкледи, кёп джол джюрюкледик, кёб киши ёлюкленди. Сюрюклени Бухарда къулгъа саттылар. Бухарны тюнгюнер, тезгюнер джерлигинде къулладылар, Бухарин тюшгюнер джерлигинде къулладылар. Бухар, Къашгъар, Къомул тёрезинде къулландылар. Менин Бухарта Наурузну атасы кипчак Аттайгъа къулгъа саттылар. Наурузгъа ол чакъда онджети джыл болгъан, – дейди Къарча».

Къарча бла Науруз бир-бирин биринчи кере кёргенлей огъуна ёмюрлюкге тенгле-къарнашла болуб къаладыла.

Къарча атасына-анасына бек тансыкъ болуб, туугъан джерине термилиб тургъанды. Чырт тёзюмю къалмай бошалгъанында, Къашгъардан Науруз бла, дагъыда онеки джагъатай чорасы бла къачады. Узакъ джолланы джюрюб, Тарыкъ таулагъа келеди, андан Кърымда Къарасуу къалагъа, сабийлигинде окъугъан джерине, эгечи Кюлсюнай, кюею Къоджакъ джашагъан къалагъа келеди. Къарасуу къалада Коджакъны тамадасы хан болгъанды. Къарча аны аскеринде башгур болуб, эки джыл турады «Хазар акъахан» ёлгенинде, ханлыкъгъа къойман тюшеди. Къарчаны аллы туугъан джерине – Къараджуртха кетерге айланады. Къарча, Барлыу, Къоджакъ, Науруз, Турам, Аттуркъай, Будуйан бютеу юйдегилери бла Къарчаны онеки джагъатай чорасы (аскерчиси) юйдегилери бла – бары да эки джюз адам – Къарасуу къаладан Къараджуртха джол аладыла. Тюбютаракъкъандан

ётюб, элледе тохтай, кече кьала, Элтурукъ кьалагъа джетеди-ле, алайда кышлайдыла. Джолда элледе юйле кюйгенни, адам азлыкъны кёрюб, Къарча бек кыйналыб келеди. Элтурукъда джашагъан алан юзюгю алсунар къарачайланы да Тамерланны аскери кыргъанды, отуз юч юй сауду. Къызылбекле да, чабыу-ул этиб тонаб турадыла.

Къарча былайда джигитлик этеди, кызылбеклени чиркитеди, чабыуул этмезча, тонамазча этеди. Андан Таутёрк кьалагъа келедиле. Мында да халекликни кёрюб, Къарча кыйналады. Былайда юч джыл турадыла да Джённютюй къарачайлагъа барадыла. Ал ада да къуру алтмыш джети юй сау кьалгъанды. Джер-джерде тохтай, туугъан джурту чачылгъанын, кюйгенин кёре, кыйнала, Темиркъан кьалагъа, туугъан элине джетеди Къарча. Элде кыйманла, татарла, нокъайманла джашагъанын кёреди. Атасын, анасын, тёрт къарнашын тимуруула ёлтюргендиле. Андан ана къарнашлары джашагъан Къармакъ кьалагъа барыр умут алыб, Бештау таба атланады, кьойчу къабарлагъа джолугъады. Тамерлан къабарладан адам кьоймагъанча кыргъанды. Алайдан Къармакъ кьалагъа, хазар юзюгю басханыкъ къарачайлагъа барадыла. Тамерлан Къармакъ кьалада кёб адамны кыргъанды. Алайда Минги тауну этегинде 1412 джылда Элджурт элни саладыла.

Эки джыл ётгенден сора Бойташ шат Элджуртха кьонакыгъа келеди. Къарча Къараджуртда, Къобан, Бештау, Басхан тийреледе кьалгъан хазарланы, кьойманланы, аланланы бирикдириб, кьошуб, кьрал кьуараргъа излеген оноуун айтады. Бойташ шат унамазын билдиреди. Ол былайда уллу ханлыкъ кьуралырын излейди. Къарча: *«Тозурагъан хазар урзюкге татар орда аны кечмез», – дейди. Бойташ шат: «Уллуну къабхан уллайыр, азны къабхан азайыр, онглу къабынны къабсакъ, Сибилти ханлыкыгъа тёр болур эди, сен джуртунга аскерлик борчунгу толтур, мен ханлыкъ борчуму баджарырма», – дейди. Келишалмайдыла.*

Тамерланны аскери, халкъланы кырыб, джесирге сюрюб, хазна кьалмай тюр этерге джетдиргенинде, бош джерле, хазыр элле ючюн кюреш башланады.

Ол кёзюуде Къартджуртдан Шатбекни уланы Сонгай Элшат бла кюеую Къачыр келедиле Элджуртха. «Бизни Шатбек ийгенди, Къарча Сабартыны кеси джуртуна санасын, бизге бир келсин, деб айтдыргъанды», – дейдиле. Къарча, Сонгай, Элташ, Науруз, Турам, Будууан, Аттуркъай, Барлыу тёрт ёзюр аскер бла Къартджурт кьалагъа барадыла. Ючюнчю кюнунде Элджурт кьаладан Къударай чора къуугъун этиб келеди: *«Мастыкыла Элджуртну тонадыла, малын, адамын сюрдюле!» – деб.*

Государственная
национальная библиотека
Карачаево-Черкесской 17
369000, Россия, КЧР, г. Черкесск
ул. Красноармейская 49

Сонгай Элшат сабарла бла теберледен 617 аскер къурайды. Къарча, Науруз, Барлыу ала бла Эджурт къалагъа кетедиле. Сонгай Элшат Будууан, Турам, Аттуркъай он ёзюр аскерлери бла Эбзеге барадыла, Эбзе бий 500 аскер береди, андан Холамгъа, Дюгерлеге барадыла, ала да 235 аскер береди, Къырымшаухал да уллузюкледен, буркъузюкледен, алкъазладан 1300 аскер къурайды. Къысхасы бла айтсакъ, уруш болады, ол тангдан тюш чакъгъа дери барады. Мастыкъла хорланадыла, этген заранларын адам, мал болсун – барын тёлетеди Къарча, мастыкъла къабарланы джеринден арты къабарты джерге кёчериклерин ангылатады. Мындан ары быллай болмасын деб тебеди.

Бир айдан Къарчаны джангыз джашы – Джантуугъан дуппур башында садакъ тартаргъа юрене тургъанлай, къабыргъасындан садакъ тийиб ёледи. Къарча бек къыйналыб, къарт тюрсюнге киреди: «Бу къонуш онгур болмайын, дау болду» – дейди. – «Муртар табылмады.»

Къыш ётеди. Къыйынлыкъ келсе, оджакъдан тюшер, кете тебресе, ийнени кёзю бла чыгъар, дегенлей, Минги Тау да услу къылыгъын кёргюздю ол джыл (текстдеча беребиз) «Мёнгю тау кёбенип солуду, таш джаум джауду. Эджурт джерлиги басынты, кёп мал къырылты». Бу болумда Къартджуртдан Сонгай Элшат бла Къачыр келиб, Къарчаны ары кёчерин тилейдиле. Ёлген джашына да къыйналыб тургъан Къарча огъай демейди, 1424 джыл, джазы экинчи айыны онючюнчю кюнюнде 248 адамы бла Къартджуртха кетерге тебрейди. Эртдембла эртде Джанте улу Ёрюзмек, келиб, Къарчаны джуртгундан кетмезин айтады, анда алты уланы бла къалады, ашыра барыб а джылайды. Алай бла, Къарча Къартджуртха кёчеди.

Къартджуртха келгенлей, Къарча, хазар къойман, алан юзюкледен юч сибиллан элликни джыйыб: «Бизни джуртубузну аты «Бирсил Къарачай» элик болса, деб келеди кёлюме. Бурунгу атабабаларыбыздан – хазарладан джангыз бизбиз Къараджурт къарачай хазарла. Таулада, тау сууланы бойнунда, тау тюзле этегинде орналыб джашагъан къарачайланы аты энтда атыбыз болуб, хазарла, къойманла, аланла бирикген элик, Къарачай элик болсун», – дегенди. Бары да разы болуб, «Бирсил Къарачай» элликни къуругъа оноу этедиле. Бирсил Къарачай элиги тёрт чанкаргъа бёлюнеди: Уллуз Къарачай чанкар (элмени Науруз), Къапыкъаз чанкар (элмени Турам), Къобакъаз чанкар (элмени Аттуркъай), Тюзер чанкар (элмени Будууан). Барлыу элик джорукат элмен болду, Къыйрымшаухал элик тилмачер элмен болду, Бораш элик Элмекемен элдер болду, Элшат да бунар арлез сабар болду. Къарчаны уа, барына

Къарча. Суратны Хабичланы Магомет салгъанды

да тамадагъа санаб, эллик элмендер этдиле. Къарча хар чанкарны джерин чеклерин айтады. Къралны ара оноун этерик ассалезге он адам буюрады.

Къарачай эллик төрленгенден сора Къарча, кёб аскери бла джолоучу болады, элликни халкъты, джери бла танышыр, неклерин белгилер ючюн, Къоллукъор (Кяухор?) джерлигинде тебер къарачайлардан башлаб, къалгъуллагъа, ныкъчуллагъа, малкъар бийменлеге дери барыб Бирсил Къарачай элликни чеклерин белгилеб къайтады да Ботай улу Барлыугъа: «Къарачай хазарланы хакъындан, Бирсил Къарачай элликни хакъындан болгъаны барын джаз» – деб буюрады. «Мен – дейди Барлыу, – атам Ботайны румча (латинча), къыйрымман хазарча бурунланы юсюнден джазгъанларын окъуб, аладан билгеними, атам бла гитче заманымда джюрюб кёргеними, Къарча айтыб эшитгеними барын эллик элмекеменде (оноу юйде) джаздым».

Къарча Къарачай элликни Къартджуртха кёчген джылында къурагъан эсе, ол 1424 джыл болады. Алай эсе, 1994 джылда Бирсил Къарачай эллик къуралгъанлы (Къарачай къраллыкъ джюрютгенли) 570 джыл болады (джазны экинчи айында).

Былайда чертилерге кереклиси: «Слово о полку Игореве» орус-дулагъа, «Витязь в тигровой шкуре» гюрджюлеге къалай багъалы эселе, басмадан чыкъгъан бу эсертме китаб да къарачайлыла бла малкъарлылагъа алай багъалы болуруна сёз джокъду. Ол джангыз Къарчаны тарихли ишлери бла чеклениб къалмайды, тыш душманладан миллетни джерин, сыйын, эркинлигин къоруулануун, аны адетлерин, динин, тин байлыгъыны тамалларын кёргюзтеди, мында Къарачайны къраллыгъы къалай, неледен къуралгъанын, чанкарлары (бёлюмлери) белгилендиле, географиясы суратланады, топонимле (география атла), оронимле (тауланы атлары), гидронимле (сууланы атлары), этнонимле (ол заманда халкъланы атлары) айтыладыла. Китабда хапар хронология халда барады, композициясы, сюжети кесгинди, муну керти сёз устала джазгъандыла.

Эсертмени магъанасын толу ачыкъларгъа талай джыллыкъ къыйынынсалгъанды Назир. Кёб, терен магъаналы ишни дабаджаргъанды история тил, этнография джанындан. Алай болса да, хар не джанындан да эсертмени тинтерге, терен сюзерге алимлеге алкъын иш барды.

Къарачай-малкъар миллет Кавказда бурунгу тамырлы халкъланы бири болгъанына, аны бек эртделен бери къраллыкъ тутуб келгенине шагъатлыкъ этген, тау төппеледе оюлмазлыкъ къалаларына бу эсертме энтда бир тохана къала болуб къошулгъанды. Орта ёмюрледе быллай терен магъаналы джазма эсерт-

меси болгъаны миллетни дуняда цивилизациягъа эртде къошулгъанын танытады.

Назир китабына дагъыда эндиге дери киши джазмагъан, басмада чыгъартмагъан, бюгюнледе белгилиледен эсе бурунладан келген фольклор чыгъармала къошханды. Ала бизни XII–XV ёмюрледен хапарлы этедиле. Ол джаны бла да какъды китабны джангылыгъы. Аладан сора да китабха Назирни кесини поэзиясы киргенди.

Къарчаны юсю бла эндилеге дериден эсе 4–5 ёмюрню теренинден миллетни тарихин ачыкълагъан бу китаб хар таулу юйде тёр табаргъа тыйыншлыды.

*Сююнчланы Азамат,
Сююнчланы Ханафий. 1994 дж.*

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

БИЙНЁГЕР

Гезохну уланы былай джигит туугъан Бийнёгер!
Джигитлик болмаса, хомухлукъну бир да соймеген.
Ойра, о соймеген.

Сууда батмагъан а, не уа джаннган отда кюймеген,
Ётюрюк айтмагъан, кишиге аманлыкъ билмеген.
Ойра, о билмеген.

Тамада къарнашынг, Умар, ит ауруудан¹ ауруйду.
Амалын тауусуб, ол джууукъну-тенгни соруйду.
Ойра, о соруйду.

Ол ёледи, дейдиле, санлары къызыб, кюеди.
Ёлюрюнден алгъа тенглерин кёрюрге сюеди.
Ойра, о сюеди.

Да ауруй эсе, джаным, анга дарманнга не джарар?
Ит аурууну хорлар къаллай болсун, Табу², бир мадар?
Ойра, о бир мадар.

Джууукъ-тенг келдиле, къыйын ауругъанны кёрдюле.
Атларына миниб, былай таугъа, тюзге сюрдюле.

Ойра, о сюрдюле.

Биз мадар излеб, алан, не кече, не кюн джатмайбыз,
Анга джарар дарманны не тауда, тюзде табмайбыз.

Ойра, о табмайбыз.

Айланабыз, аланла, биз анга дарман излейбиз,
Дарман а табабыз, анга не джарарын билмейбиз.

Ойра, о билмейбиз.

Бийнёгер, сорайым деб, обур къатыннга³ баргъанды,
Бек джалбаргъанында, обур къатын ташын салгъанды.

Ойра, о салгъанды.

Обурну ташы, бурулуб, юч тизгинге сыйынды:

– Дарманны келири тынч туююлдо, – деди, – къыйынды.

Ойра, о къыйынды.

– Анга джарарыкъ барды – бир акъ маралны сютюдо,
Аны тутарыкъ ана къарнашынгы эгериди.

Ойра, эгериди.

– Бармай тохтасанг, батыр, сени джанынг сау къаллыкъды,
Къалмазлыкъ а болсанг, къарнашынг ызынгдан барлыкъды.

Ойра, о барлыкъды.

Бийнёгер кетгенди ана къарнашына ит тилей,
Умар а къалгъан эди, ма кийик-марал сют кюсей.

Ойра, о сют кюсей.

Мен баргъан эдим а ана къарнашыма къонакъгъа,
Башым къалды сора бу тау элlege джомакъгъа.

Ойра, о джомакъгъа.

Бийнёгер тюшюнде, эй, уллу бычагъын биледи,
Эртденбла туруб, ана къарнашындан ит тиледи,

Ойра, о тиледи.

Ана къарнашы аны къонакъ кибик а кёрмеди.
Эгечден туугъаннга эгерни хаухлугъун бермеди.

Ойра, о бермеди.

Санга ит бермеген да, сен излегенча, ит болсун,
Дуниядан, сора, Бийнёгер джигитлей, тюр болсун.

Ойра, о тюр болсун.

– Бош ышанган эдим мен аллай джууукъгъа да джакъгъа,
Бу юйню санамазма кесиме джууукъ оджакъгъа.

Ойра, о оджакъгъа.

– Ёпкелеб кетдим андан, гурушха болуб, джау болуб,
Акъ маралны саумай, Тейри⁴, къайытмазма сау болуб.

Ойра, о сау болуб.

Мыдах болуб бара, Къубадий улуна тюбеди,
Ол, хапарын билиб, Бийнөгерге ма былай деди:

Ойра, о былай деди:

– Бизде барды, джаным, Джемегейден⁵ келген гаджиле,
Ала табханла болалла ызчы къаспар парийле.

Ойра, о парийле.

Къубадийлары уа Бийнөгерге джууукъ болмайла,
Арбазларында, джаным, бир къаспар⁶ итле ойнайла.

Ойра, о ойнайла.

Ол баргъан эди сора Къубадийлагъа ит тилей,
Ала тура эдиле талкъыда тууар тери ийлей.

Ойра, о тери ийлей.

Къубадийлары уа муну къонакъ кибик кёрдюле,
Итлеринден сайлатыб, эки къаспарны бердиле.

Ойра, о бердиле.

Аланы алыб, Бийнөгер къайытхан эд юйюне,
Юретген эди да эски арбазына, сёзюне.

Ойра, о сёзюне.

* * *

Мен, бу уугъа тебрей, салам айтхан эдим къартлагъа,
Ёрлеб чыгъарыкъма маралла отлаучу чатлагъа.

Ойра, о чатлагъа.

Къартла салам алыб, бир кёб тилек тиледиле,
Муратыма джетиб къайытырымы изледиле.

Ойра, изледиле.

Анда, бара-бара, салам бердим онгнга, аулакъгъа,
Ерге къарадым а кийикле келиучю къулакъгъа.

Ойра, о къулакъгъа.

Эгерлени ийиб, мен уугъа айлана тебретим,
Ой, Уллу Басханны мийик тауларына ёрледим.

Ойра, о ёрледим.

Эй, тауну башында айлана-айлана сорукъдум,
Туура къарыусуз болуб, излегениме джолукъдум.
Ойра, о джолукъдум.

Кетиб баргъанлайыма, Гуждар⁷ чыкыгъан эди аллыма,
Ол тубеге эди былай мени джети къанлыма.
Ойра, о къанлыма.

Олсагъатдан тегерек, ой, тубан болду, чарс болду,
Гуждар кийигим сора мени аллымдан тас болду.
Ойра, о тас болду.

Ол тубетген эди бир къанга джаякълы кийикге,
Сюрюб аны чыгъардым садакъ атсанг джетмез мийикге.
Ойра, о мийикге.

Ойра, чаба-джорта, мен аны ызындан чыкыгъан эм,
Чынгыл къаяда бойнундан уруб а джыкыгъан эм.
Ойра, о джыкыгъан эм.

Ой, тау тѣпеледе айлана-айлана, безген эм,
Юч аякълы маралны узакъдан къараб кѣрген эм.
Ойра, о кѣрген эм.

Юч аякълы Гуждар джангыдан чыгъа ды аллыма,
Быллай кюнле келсинле сюймегениме, къанлыма.
Ойра, о къанлыма.

Гуждар кийикни ма былайды, тенгле, хапары:
Ол, бираз барыб а, ызына айланыб къарады:
Ойра, о къарады.

Тѣпеси джылтырай эд, ма Минги Тауда буз кибиб,
Аны айбатлыгъы, – бу тойда ойнагъан къыз кибиб.
Ойра, о къыз кибиб.

Дагъыда ариулугъу, – чуба ичинде къыз кибиб,
Айтхан къаргъышлары уа – джарагъа себген туз кибиб.
Ойра, о туз кибиб.

Кекели джылтырай эд, да бир мияла кѣз кибиб,
Туякълары джити, – былай джырмы тикген миз кибиб.
Ойра, о миз кибиб.

Мюйюзлери аны – сора этге чанчхан тиш кибиб,
Таугъа ѳрлегени – бу кѣкде баргъан къуш кибиб.
Ойра, о къуш кибиб.

Ойра, мюйюзлери тюз этге чанчыучу тиш кибик,
Мени ол кюнюм да кече кёрюучю тюш кибик.

Ойра, о тюш кибик.

Аны чыммакълыгъы, ой, саууб а алгъан сют кибик,
Ызындан айландырды, калакга кетген ит кибик.

Ойра, о ит кибик.

Кёзюм кёрюр-кёрмез, аны эрлай мараб атхан эм,
Мараб атханлыкъгъа, окъну джерге тийиб табхан эм.

Ойра, о табхан эм.

Бар алайына, алан⁸, ол къача-кёче тебреди,
Къача-кете барыб а, бир тик чынгылгъа ёрледи.

Ойра, о ёрледи.

Сора ол маралны мен а сюре-сюре тебредим,
Ой, алтынлыны, джаным, бара тургъанлай джерледим.

Ойра, о джерледим.

Аны бла тенгиште мен аны ызындан ёрледим.
Анамдан туугъанлы андан ариу джанны кёрмедим.

Ойра, о кёрмедим.

Ол узакъ барды да, бир сабыр болмайын, атдырмай,
Джанымда суулугъума эмчеклеринден тартдырмай.

Ойра, о тартдырмай.

Ол кийикни сюре, туура тик къаягъа чыкъгъан эм,
Ой, бир эгер итими белибауума такъгъан эм.

Ойра, о такъгъан эм.

Чыгъа-чыгъа барыб, Гезам къаясына ёрледи
Мен сюрюб а сюрюб, ол дагъыда къачыб тебреди,

Ойра, о ёрледи.

Къарыууму бошаб, алай сагъыш этиб олтурдум,
Уучу башлыгъымы къар да джуммакъладан толтурдум.

Ойра, о толтурдум.

Къар джуммакъланы уруб, эй басхыч этиб башладым,
Ары уа чыгъаргъа бирин да къоймайын бошадым.

Ойра, о бошадым.

Мен къар джуммакъладан кесиме басхычла ишледим,
Кёкдеги тейриден да болушлукъ излеб тиледим.

Ойра, о тиледим.

Къадалыб чыкъдым сора Гезам къаяны⁹ башына,
Мыдахлыкъ келди, джаным, Гезохну джигит джашына.
Ойра, о джашына.

Экинчи эгери кёб чыгъар дыгалас этген эд,
Болумну уа таныб, элге къуугъуннга кетген эд.
Ойра, о кетген эд.

Тёрт джаныма къараб, бир да маралымы кёрмедим,
Садакъ окъну салыб, бурунгу джаяны кёрмедим.
Ойра, о кёрмедим.

Ашым джокъ, сууум джокъ, мен а сууукъ болуб эснедим.
Къая башында, дыдай, акъ кийигими эследим.
Ойра, о эследим.

Энтда төгерегим, ой, тул-тубан болду, чарс болду,
Джангыдан акъ маралым мени кёзюмден тас болду.
Ойра, о тас болду.

Мен, армау болуб, сагъышлагъа кетиб алай турдум,
Сонгура, эс джыйыб, Гуждардан тилеб, былай сордум.
Ойра, о былай сордум.

– Джаратхан Аллах ючюн, сен не джанса, ой, сен кимсе?
Таулада отлагъан бир саулукъ марал тюйюлмюсе?
Ойра, тюйюлмюсе?

– Джашырма да айтсанг а, сен шайтанмыса, джинмисе?
Не уа, джер джарылыб, тюрюнден чыгъыучу джекмисе?¹⁰
Ойра, о джекмисе?

Ой, кийик эсенг, къачма, ышаннга салыб атма къой!
Саулукъ марал эсенг, эмчегингден джангыз тартма къой!
Ойра, о тартма къой!

Эй, ол заманда бу кийик манга алай сёлешди,
Да къутас чачын алыб, эки джанына юлешди.
Ойра, о юлешди.

Гуждар кийик манга, ойра, адам кибиб сёлешди,
Аны сейир сёзлерин бютеу төгерек эшитди.
Ойра, о эшитди.

– Сен тузакъгъа тюшдюнг, энди мен къалама къайтайым,
Алай болса да сениге бир-эки алгъыш айтайым.
Ойра, о айтайым.

– Ахшы Гезохну болур джаман а туугъан баласы,
Ма былай болады джугъутур кийикни къаласы!

Ойра, о къаласы.

Мен шайтан тюйюлме, не, сен соргъанча, джин тюйюлме,
Джерле джарылыб а, андан чыгъыучу джек тюйюлме!

Ойра, о тюйюлме!

Мен кийик тюйюлме, Апсатыны¹¹ къызы Фатимама!
Саулукъ марал тюйюлме, тутуб эмчегимден тартаргъа!

Ойра, о тартаргъа!

Мен кийик тюйюлме, Апсатыны къызы Фатимама!
Не кюрешсенг да, джазыкъ, джууукъ келалмазса къатыма!

Ойра, о къатыма!

Къой! Къайыт ызынга, сен къыйналыб, къуууб бош келме!
Апсатыны къызы бу асхакъ Фатима ма менме!

Ойра, о ма менме!

Туталлыкъ тюйюлсе, бош а умутлагъа алданма!
Сокъуранырса, джазыкъ, кесинги манга къаргъатма!

Ойра, о къаргъатма!

Мен, анга къараб, антым, кёб сагъыш этиб олтурдум,
Чепкен этеклерими къар джуммакъладан толтурдум.

Ойра, о толтурдум.

Къар джуммакъланы басыб, анга джууукъгъа ёрледим.
Бар алайына, ол мени ачы къаргъаб тебреди.

Ойра, о тебреди.

– Мен Фатимама, да Апсатыны ариу къызыма!
Мени къоймай эсенг а, сау къайытмагъын ызынга!

Ойра, ой ызынга!

Сюре да сюре, таймай сюренинги къоймадынг!
Иче да иче, ой, бизни къаныбыздан тоймадынг!

Ойра, о тоймадынг!

Ой, ашадынг, ичдинг, бир да этибизден тоймадынг!
Къая ыранлада сен бизни джашаргъа къоймадынг!

Ойра, о къоймадынг!

Ой, да бизни къойсанг, Джаратхан¹² сени бир къоймасын!
Къаргъа, къузгъун ичиб, сени да къанынгдан тоймасын!

Ойра, о тоймасын!

Алай болса да, хариб, мен санга «алгъыш» айтайым!
Сени кюн аллында ма былай ачы къаргъайым!
Ойра, о къаргъайым!

Джашарыкъ а джеринг сени, къабыр кибик, тар болсун!
Тёбен джанынг, сора, чынгаялмаз кибик, джар болсун!
Ойра, о джар болсун!

Ой, тёбен джанынг тенгиз болсун, сора терк болсун!
Огъары джанынг а, чыгъалмазча болсун, кёк болсун!
Ойра, о кёк болсун!

Тюбюнгден кычыргъан сени къулагынгга ётмесин!
Дунияны джиби да, башынгдан салынса, джетмесин!
Ойра, о джетмесин!

Ёки кёндеденинг сени, шайтан ётмез, бек болсун!
Гуртай дорбунунда джатар, джашар кюнюнг кёб болсун!
Ойра, о кёб болсун!

Бизни къоймай эсенг, адам келалмасын къатынгга!
Джوماкыгъа къалгынг бир элинги джашына, къартына!
Ойра, о къартына!

– Къаргъыш джетиб, барама Гуртай¹³ дорбуна къонакыгъа!
Башым къалды къартла, джашла джырлай турур джوماкыгъа!
Ойра, о джوماкыгъа!

Мен тюбеген эдим аллай шайтан кибик кийикге,
Сюре барыб, нек чыкыдым чынгыл къаягъа, мийикге?!
Ойра, о мийикге.

Учу эгерим, мадар излегенча, юрген эд,
Мени да амалсыз болуб тургыанымы кёрген эд.
Ойра, кёрген эд.

Гуждар айтханлай а, тюбюм терен болду, терк болду,
Эй, огъары джаным алай мийик болду, кёк болду.
Ойра, о кёк болду.

Ёки кёндеденим, шайтан ётмез кибик, бек болду,
Гуртай дорбунунда джатар, джашар кюнюм кёб болду.
Ойра, о кёб болду.

Асхакъ Фатиманы тилеклери къабыл болгъанды,
Бийнёгер джазыкъ сора къая ыранда къалгъанды.
Ойра, о къалгъанды.

Азыкъсыз болуб, джаным, ачдан ач бола башладым,
Алгъы бурун ашаб алтынлы къабымы бошадым.

Ойра, о бошадым.

Онбеш кюнню биргелей къая ыранда джашадым,
Аууз джетген джерде къоймай хантларымы ашадым.

Ойра, ой ашадым.

Эй, уучу эгерим манга къараб ачы юрген эд,
Къая, ой, ыранда бу къыйынлыкъланы кѳрген эд.

Ойра, о кѳрген эд.

Бутларымдан кесиб, мен уучу итима ашатдым,
Сау онбеш кюнню сора аны этим бла джашатдым.

Ойра, о джашатдым.

Къарнашы Умарны тюшю джукъусун бѳлгенди:
Тюшюнде кесин, алан, къымыжа болуб кѳргенди.

Ойра, о кѳргенди.

Бир этеринг барды элинг Басият¹⁴ къабагъына,
Къарнашынг Умарны къайгъылы улуб арбазына.

Ойра, ой арбазына.

Ол а, къоркъуу этиб, джер салдыргъан эди атына,
Кѳб излеб, баргъан эди, ой, Бийнѳгерни къатына.

Ойра, о къатына.

Къарачыгъыз, джаным, къарнашы Умарны тюшюне,
Оналтынчы кюн барды Гуртай дорбунну тюбюне.

Ойра, о тюбюне.

Умар мийик къаяда гитче къарнашын кѳргенди,
Терлеб кюрешсе да, анга чыгъалмазын билгенди.

Ойра, о билгенди.

– А не болгъанды санга, джаным, джигит Бийнѳгер?
Къуугъуннга келген эди сен ийген бир уучу эгер!

Ойра, о уучу эгер!

– Тюш! – деб, кѳб тиледи къарнашы Умар Бийнѳгерден,
Тауушун эштдиралмай, не кюрешсе да, ол джерден.

Ойра, о ол джерден.

– Сен мени амалтын беклениб къалгъанса, – дегенди,
Джигит Бийнѳгерни уа тюшалмазлыгъын билгенди.

Ойра, о билгенди.

Эй, амал табмайын, Холамгъа, Чегемге чабханды,
Анда халкъны барын эрлай кеси излеб табханды.

Ойра, о табханды.

Уллу Бызынгыда манс¹⁵ табханларын джыйдыла,
Ол кюн ала бары оюнну, тойну да тыйдыла.

Ойра, о тыйдыла.

Холам, Чегем, Басхан, Бызынгы да бары келдиле,
Къая ыранда уа Бийнѳгерни джангыз кѳрдюле.

Ойра, о кѳрдюле.

Бечуе¹⁶ болуб чыкъдыла ол тик къаяны башына,
Онг берсин дегиз таулуну тауда ѳсген джашына.

Ойра, о джашына.

Анасы Къабаханга бу аман хапар баргъанды,
Ол келиб Бийнѳгерге ма эки къолун джайгъанды.

Ойра, о джайгъанды.

Анасы Къабахан, эй, баласын кѳрюб джылады,
Къолларын узатыб, анга былай айтыб таралды:

Ойра, о таралды.

Узатдыла анга бир-бирине къошуб мансланы,
Манслары джетмесе, гырмык этедиле хансланы.

Ойра, о хансланы.

Ала кѳб мадарла да, бир кѳб лагъымла этдиле.
Амалларын тауусуб, джукъ да эталмай кетдиле.

Ойра, о кетдиле.

– Ой, балам, джаным, Бийнѳгер, анангма, келгенме,
Сеннге джетген къыйынлыкъны мен кѳзюм бла кѳргенме.

Ойра, о кѳргенме.

Мен чабдым, джортдум, джаным, эки бутуму ат этдим,
Ах, кесими ура, дженг учларымы къамчи этдим!

Ойра, о къамчи этдим!

Кѳз джашымы, къаядан акъгъан сууча, тамчы этдим!
Джангур джауса, балам, къутас чачымы джамчы этдим!

Ойра, о джамчы этдим!

Сютюм бла тилейме, сен айтханыма тынгылачы!
Таукел этиб, тау къушум, къаядан бери чынгачы!

Ойра, о чынгачы!

– Ой, анам, джаным, сен кесинги бошуна кыйнама!
Ой, анам, джаным, джан деген татлыды, чынгамам!
Ойра, о чынгамам!

Умар кърнашы уа кёз туурасындан кетмейди,
Бийнегер, биягынлай, аны айтханын этмейди.
Ойра, ой этмейди.

Умар анга: «Тюшмесенг, санга этерни айтырма:
Тамада кызынгы сени кюн чыккыганга сатарма!
Ойра, о сатарма!

Кичи кызынгы, – деди, – эй, кюн батханга атарма!
Сени къатынынгы къарауаш орнуна тутарма!
Ойра, о тутарма!

Сабий уланынгы бойнун төгөрек а тартарма!
Малынгы, ырысхынгы джугъун къоймайын чачарма!
Ойра, о чачарма!

– Ол сёзледен манга уа хайыр чыкмазын билеме!
Аланы айтыб а, мындан ары менден тилеме!
Ойра, о тилеме!

Ёрлегеним кибик, ызыма энер джол табмайма!
Джанымы сюеме, башымы къаядан атмайма!
Ойра, ой атмайма!

Бабугейде¹⁷ барды мени бир ариу тос къатыным!
Аны энди кёрсем, джаным, бир да кёбдю айтырым!
Ойра, ой айтырым!

Хапар этсегиз, бери ол мычымайын джетер эд!
Ай, мадар болса, манга ол бир мадар этер эд!
Ойра, ой этер эд!

Аны келтирсегиз, къалай айтса, алай этерме!
Ол да сизлей айтса, къаядан секириб кетерме!
Ойра, о кетерме!

Да кърнашы Умар муну алай къабыл кёргенди,
Негерле алыб, Бабугейге атланыб кетгенди.
Ойра, о кетгенди.

* * *

Салыб бардыла ала ма Бабугейге къонаккълаб,
Бийнегерни хапарын ала айтдыла джوماккълаб:
Ойра, о джوماккълаб:

– Къабартыда джашагъан, къобчу, келиним, сен ёрге!
Къарнашым Бийнёгер а хазырланганды ёлюрге!
Ойра, ой ёлюрге!

Тос къатыны тангнга дери къаты-къуту хант этди.
«Бийнёгер ёлген джерде ёллюкме!» – деб а ант этди.
Ойра, ой ант этди.

Атланган эди ол, былай эки бутун ат этиб,
Накъут чачын сора саулай юсуне джамчы этиб.
Ойра, о джамчы этиб.

Джылай-джылай да, былай кёлек аллын тамчы этиб,
Эки назик къолун ма бутларына къамчы этиб.
Ойра, о къамчы этиб.

Дунияны азабын а, эй, ким чекдирир, ким чегер!
Ой, ариу тос къатынынг санга барады, Бийнёгер!
Ойра, о Бийнёгер!

Чаба, джорта, джылай да, ол Бийнёгерге кетгенди,
Терлеб, джаныб, бишиб а, Къара чынгылгъа¹⁸ джетгенди.
Ойра, о джетгенди.

Кёкде кюн батхынчы да ол Бийнёгерге джетгенди,
Къараб кёргенлейине, бир кёб тилекле этгенди.
Ойра, о этгенди.

Бир татлы тилли да, эй, бир таб тиширыу келгенди,
Бийнёгерге таралыб, сора ма былай дегенди:
Ойра, о дегенди:

– Джерни этегинден мен джан солуу этиб джетгенме,
Сен ёлген джерде джанымы берирге ант этгенме!
Ойра, о этгенме.

Бийлени бийи, наным, Гезохну джигит баласы!
Болуб къаласа, джаным, суймегенлени табасы!
Ойра, о табасы!

Ёрлеб а кетгенсе, Бийнёгер, мийикден мийикге!
Къалай тюбеген энг терс аякълы шайтан кийикге?!
Ойра, о кийикге!

Узалсам, санга джетер эди, Тоба, билегим!
Къабыл а болсун, джаным, мени бюгюнню тилегим!
Ойра, о тилегим!

Ой, хомух, бел кьатдырчы, сен алай этиб турмачы!
Секир, ёлюгюнгю, ой, кьяя ыранда тыймачы!
Ойра, о тыймачы!

Тюшмесенг, ёлюгюнгю, эй, кьяра кьушла ашарла!
Сени суйген тенглеринг, ма, кюе, бише джашарла!
Ойра, о джашарла!

Ах, джууукъну, тенгни керексизге, джаным, кьырмачы!
Кесим этген акъ кёлекни сен кёзлеринге чырмачы!
Ойра, о чырмачы!

Алтынлыны¹⁹ бир алыб, учундан тутуб, быргъачы!
Кесинг ойнаучу, наным, акъ ёшюнюме чынгачы!
Ойра, о чынгачы!

Алтынлы ушкогун бурнундан а тутуб быргъады,
Кёлегин тешгенди, аны кёзлерине чырмады.
Ойра, о чырмады.

Ёлюм кьоркьутмады да, ол аны тутуб тыймады,
Арт кючюн джыйыб а, Бийнегер кьяядан чынгады.
Ойра, о чынгады.

Ол а, джан аямай, чынгыл кьяядан чынгады,
Да джигитлигин а ол бюгюн былайда сынады.
Ойра, о сынады.

Алларына тюшдю Бийнегерни тёппе чырчасы,
Муну бла тохтады Бийнегерни кийик учасы.
Ойра, о учасы.

Илиниб чыкъдынг мындан сен, темир ыргъакълай,
Чачылыб тюшдюнг андан, хариб, бир хычын джуммакълай.
Ойра, о джуммакълай.

* * *

– Бабугейде кьалдыла кьартларым, джаз а кьяуданлай,
Джыртыб а атама накьут чачларымы шауданнга!
Ойра, о шауданнга!

Джигитлени ётлюсю, Гезохну джашы Бийнегер!
Джаратхан Аллах, – деди, – сени джанынгы суймеген!
Ойра, о суймеген!

Ах, джангыз кекелинг тюшдю кьатынынгы аллына,
Кьыптысын алыб урду тос да кьатынынг кьарнына.
Ойра, о кьарнына.

Сен мийикге чыгъардынг бу адамлыкъны шартларын!
Аны джырлайдыла да бу тау эллени къартлары!
Ойра, о къартлары!

Къарангы болмайын, кетмейле алайдан адамла,
Кюн сайын келиб, ала тюбюнгден ёрге къарайла.
Ойра, о къарайла.

Мийикде кёреем Апсатыны кызыны кбаласы!
Алан, былай болгъанды Гезохну джигит баласы!
Ойра, о баласы!..

Х а б и ч л а н ы М . А . Бийнёгер. Черкесск, 1984.

Сёзлюк:

И т а у р у у – адамны терисини юсю джара болуб, иринлетген ауруу.

Т а б у – меджисуу заманда тыбырны алахы.

Об у р к ъ а т ы н – къарткъуртха, обур, билгич.

Т е й р и – меджисуу заманда кёкню Аллахы, аланча – Тегри.

Д ж е м е г е й – бурунгу къабакъ, къала ит.

К ъ а с п а р – парий – ызчы, уучу итлени бир тюрлюсю.

Г у ж д а р – былайда кийик сюрюуню башчы джугъутуру.

А л а н – къарачайлыланы, малкъарлыланы энчи этноним атлары.

Г е з а м к ъ а я – Басхан таулада къаяны аты.

Д ж е к – меджисуугъа ийнаныуда джертюбюню джини.

А п с а т ы – меджисууну кёзююнде кийиклени, уучулукъну Аллахы.

Д ж а р а т х а н – Аллах, Тейри деген магъанада.

Г у р т а й д о р б у н – Басхан таулада дорбунну аты.

Б а с и я т к ъ а л а – Басханда бурунгу къарачай-малкъар эл.

М а н е – бек узун, кючлю джиб.

Б е ч е у – бир затны къош болуб тартыу.

Б а б у г е й – Къабарты-Малкъарда элни аты.
К ъ а р а ч ы н г ы л – Басхан таулада тик къаяны аты.
А л т ы н л ы – эртдеги тау мылтыкъ.

1. «Бийнѳгер» деген поэманы баш магъанасы адамлыкъ бла табигъатны къоруу-
лау болгъанын ачыкълагъыз.

2. «Апсатыны, аны къызыны сыфатлары бла джануарланы сакълауда халкъ-
ны оюму кѳрюннгенин айтыгъыз, юлгюле келтиригиз.

3. Сизни оюмугъуз бла, Умар не ючюн азабха тюшгенди? Терслиги бла тюзлю-
гю къаллай ишлеринде кѳрюнедиле?

4. Поэмада тишируу сыфатны къаллай магъанасы барды?

5. Текстден тилни кесгинлигин кѳргюзген сѳз тутушланы, суратлау сѳзлени
джазыб алыгъыз, аланы къаллай тюрлюлери болгъанларын белгилегиз.

ЭРИРЕЙ

«Эрирей» Къарачайны эм бек эски джырларыны бириди. Бу
джырны ындыр басхан заманда джырлагъандыла.

Ой, эрирей, деген къууатды,
Джарлыгъа берген сууабды.
Джарлыгъа берген джан ючюн,
Ой, байгъа-бийге берген мал ючюн.
Ой, байла-бийле сеннге къор, ёгюз!
Эрирей айта, батсын кюнюбюз.
Эрирей айтылыр эл бла,
Кире сууртхан джел бла.
Ой, джаным, кѳзюм, къара тууарла!
Бетлерин, къолларын балда джууарла,
Была бир насыблыгъа тууарла,
Ындыр баса, ындыр баса,
Арыб джатсын биригиз.
Насыбдан толсун юйюгюз.
Эртденбла эртде туралла,
Была да бир насыблыгъа тууалла.
Джай болса да джалпакълагъа кетерле,
Анда аякъларын узатырла, джатарла,
Барыб, ала къорт орунлада отларла.
Ол эринчекни эр алмаз,
Эр алса да кѳл салмаз.
Туругъуз, танг болгъанды,
Ындыргъа кюлте салайыкъ,
Кюнорта болмай, эки салам а алайыкъ.
Была умур-чумур этерле.

1. Мюрзеу джыйыуда джигерликни юсюнден джырда не айтылады?
2. Къарачай фольклорда урунуу джырладан къайсыланы билесиз?

АЛГЪЫШ

Келин келген джерде боза аякъны ичерге алгъан заманда
келинни юсюнден алгъышды

Тейри онгарсын,
Тейри джалбарсын,
Онг айландырсын,
Онг джюрютсюн,
Игиликни бери этсин,
Кесибиз суйген кибик тейри этсин.
Келген келин насыблы болсун,
Ырызлы болсун.
Бутун буруб олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун.
Ышара келсин, кюле келсин,
Этер ишин биле келсин.
Келген джерин суюе келсин,
Эм алгъын таракъчы табсын,
Ызы бла таякъчы табсын.
Къойну тюклюсюн берсин,
Ийнекни сютлюсюн берсин.
Игилик кетмесин,
Къаргъыш джетмесин,
Аман киши айтханча болмасын.
Этилген алгъыш къабыл болсун,
Бизни суймегенни ююу дауур болсун,
Суйгенибиз суйюнсюн,
Ариу кийинсин.
Алгъыш къабыл болсун,
Дуниябыз мамыр болсун.
Ырысхыбыз уллу болсун:
Терен болсун, Таммий-Кёл кибик,
Кёкден джаугъан джауум кибик,
Джерден чыкъгъан кырдык кибик,
Келген келинчикни джиби кибик,
Кесилген къурманлыкъны тюгю кибик.
Эшикге чыгъыб, джамчы ургъан,
Атха миниб къамчи ургъан
Балалары болсунла!
Токъсанлы толу аякъ!

Тилибизге салайыкъ,
Ичине къарайыкъ:
Къуругъан чёбню башыды,
Бу бозады, бозады,
Ашхы киши муну ичерге базады.
Ач къарынны токъ этген,
Аманлыкъны джокъ этген
Бек битсинле сабанла!
Ашамасынла аманла.
Башларына къаргъыш джетмесин,
Тюблеринден джылан ётмесин,
Бу эки адамны кеслери сойген кибик,
Тейри этсин.
Этген муратларын табсынла,
Бир-бирин джаратсынла,
Бу суу бла мюрзеу
Бир-бирине джарашхан кибик,
Алай джарашсынла,
Алгъышчыла алгъыш этсинле,
Аминчиле амин десинле.

1. Алгъышда айтылгъаннга кёре, келин бла кюеуге къаллай насихатла, аманатла этиледиле?

2. Алгъышны тил байлыгъын сюзюгюз.

АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗ

XV-XVI ёмюрледе Кърым ханла Къарачайгъа чабыб, артыкълыкъла, уллу зорлукъла этиб тургъандыла. Къарачайны урунган халкты кесини эркинлигин сакълар ючюн, ала бла кючлю кюрешиб тургъанды. Бу джыр аны юсюнден этилгенди.

Къазанчыланы Алийди
Кърым Семенлени чабыр кьерге юретген.
Кесини къарт анасын Кърым
Семенлеге сойретген.

Кърым Семенлери
Азнаур къабакъгъа келдиле,
Ала анда Азнаургъа,
Хан сабийсе демедиле.

Азнаур къабакъны ала
Тауукъсуз, къазсыз этдиле
Къазанчыланы къызбайны
Саутсуз-сабасыз этдиле.

Кърым Семенлери андан
Ачезмеъ къабакъгъа келдиле.
Бу элде ханнга бир кечеге
Кимни къатыны ариуду дедиле.

Ачезмеъни къатыны ариу Боюнчакъ,
Бургъан чачлы, джумушакъ сёзлю,
Къара къашлы, дугъум кёзлю,
Татлы тилли ариу Боюнчакъ.
Къара шилли, мамукъдан джумушакъ.

Ачезмеъге Кърым хан келечи салгъанды,
Ол келечи салыб джигит Ачезмеъге баргъанды.
– Мени хан келечиге санга ийгенди,
Юйюнден дженгил кетсин дегенди,
Ариу Войюнчакъны хан излейди.

– Излей эсе, патчах бла хан бирди,
Башха болмай къатын бла джан бирди.
Ханны къатыным бла хатерин кёрелмем,
Джаным саулай къатынымы берелмем.

Ол джууаб бла ханны келечиси къайтханды,
Ханнга барыб бу хапарны айтханды:

– Итден туугъан Ачезмеъ алай джигит эсе,
Атасындан къалгъан къой сюрююу къайдады?
– Хан къочхар башын, къой башын неге санаиды,
Хан алай джигит хан эсе?
Алгъын туугъан тюнгюч уланы къайдады?

Алай айтханлай, хан секириб тургъанды.
Сермеб алыб, сауутларын такъгъанды:
– Итден туугъан ит Ачезмеъ, мында эсенг
Бери чыкъ деб, эшиклени къакъгъанды.

Ачезмеъни ариу къатыны Боюнчакъ,
Эшиклени ачыб, анга къарагъанды:
– Къурманынг болайым, ауруунгу алайым,
Ачезмеъ юйден кетгенди, къорагъанды,
Тийрем, хоншум сёзчюдюле, – тийме къой,
Джарыкъ айны бир кесек батма къой,
Эски ичиргилерибизни къакъма къой.

Хан къайтыб кетди кёзюуге дери эшикге,
Ачезмеъ, садагъын салыб, турду тешикге.

Хан, келиб, тѣше-мѣшеге олтургъанды,
Ариу Боюнчакъ ханны чарыкъларын тартханды,
Джигит Ачез садагъын чардакъдан атханды.

Акъ орунну кызыл къандан толтургъанды.
Ханны ёлюсюн эшик артына атханды.
Эртденбла ханны ёлюсюн салдыла чанагъа,
Джандетлени джети эшиги бош болсун
Ачезни бизге табхан анагъа.

Ханны кѣк кийизге чырмаб ийдиле,
Къатынына, ариу бийчеге саугъагъа,
Мени джауум къарасын ол кюн
Къарачайда болгъан къауагъа.

1. Джырда суратланган сыфатлагъа характеристика беригиз.
2. Ачез тиширыуну намысын сакълар ючюн къалай кюрешеди?
3. Боюнчакъны портретин кѣргюзген тизгинлени джангъдан окъугъуз.
4. Зорлукъгъа автор къаллай багъа бери, урушда, юйюрге да адам тюзлюкню джакъларгъа кереклисин айтыгъыз.

ТАТАРКЪАН

Орус къралгъа киргинчи, къарачай эмда кызылбек бийле,
байла таймаздан бир-бирлерине чабыб, уруш-тонау этиб тургъан-
дыла. Бу джыр ол кѣзюде болгъан ишлени кѣргюзеди.

Батда улу Татаркъан Хурзук элинде Багъатырладан болгъанды.

Ол уллу джигит адам болгъанды. Кюнлени бир кюнюнде кы-
зылбек бийле аскерлери бла Къарачайгъа чабхандыла. Дуутдан мал
сюрген бла биргелей, адамланы да джесирге алыб кетгендиле.

Уллу Къарачайгъа къуугъун келген заманда, Татаркъан элде
табылмагъанды. Халкъ кызылбек бийлени ызларындан сюрюб
кетгенди. Къарачайдан мал сюрюлсе, адам урланса, бурун Схау-
ат суудан ары базыб сюралмагъандыла. Татаркъан а, къркмай,
джауну андан да ары сюрюрге оноу этгенди.

Ол, ызларына къайтханладан да талай адамны алыб, Муху бла
(Теберди Ёзенде) Схауатха тюшгенди. Къобуб, уллу болуб келген
суудан кызылбек бийле агъач кѣпюр ишлеб, суудан ары джанына
ѣтуб, ызларындан киши ѣтмез деб, кѣпюрню да суугъа атыб, кесле-
ри рахат болуб джукълагъандыла.

Сууну бу джанындан къараб, аланы джукълаб тургъанларын
кѣргендиле. Суудан ѣтерге уа кѣпюр табмагъандыла. Сора Татар-
къан, башына балауз чыракъны бегитиб, аны джандырыб, аркъан-
ны да белине бир кыйырын байлаб, бир кыйырын да нѣгерлерине
тутдуруб: «Чыракъ джукъланса, мени суугъа кетгеними билиб, ар-

къанны тартыгъыз» – деб, суугъа киргенди. Суудан хатасыз ётгенди. Къысыла барыб, оджагъада сабий бла олтуруб, джукъламай тургъан эмчек анасына къузгъунча къычырыб кесин билдиргенди.

Эмчек анасы чачын кёргюзюб: «Келме, быллай бир бардыла», – дегенди, Татаркъан да сакъалын тутуб: «Биз да быллай бир барбыз», – дегенди. Нёгерлерин да аркъан бла ётдюрюб, алайда джукълаб тургъан къызылбек бийлени къыргъандыла. Ала сюрюлюб баргъан малны, адамны да къайтаргъандыла. Джыр Татаркъаннга ол иши ючюн этилгенди.

Джауумла джауалла джалпакълагъа, кёллеге,
Къуугъун келгенди Къарачайда эллеге,
Ныхитны башында сюеделе юч къурукъ¹,
Дуут-Аягъындан чыкъды ачы къуугъун, къычырыкъ.
Бир къауум джетди Къарачайгъа, ычхыныб.

Анда болур Батда улу батыр Татаркъан,
Джетишген кюн алады ол керти къан.
Экинчиси Мука улу омакъ Байчагъар,
Къылычындан къызыл ала къан агъар.
Татаркъан бизден артыкъ не этеди?

Джау кёрсек а аллыбызгъа салабыз,
Джаугъа джетсек, къаныбызны алабыз.
Татаркъанны кюндюз излелле да табмалла.
Эр джигитле джукъламалла, джатмалла.

Иммолат да ёрге-энишге чабады,
Татаркъан а джолоучулукъ алгъанды,
Ох эте, кеч экинчи кюн келгенди.

Къарагъанды да элде киши кёрмегенди.
– Анам, джаным, бизни элибиз къайры кетгенди?

– Ишни заманыды, элибиз ишге кетгенди.

– Анам, тюенене къойчу къошда къалгъанем,
Джангур джаууб онгсуз-къолайсыз болгъанем.

Эртденбла сюрюю къобхунчу,
Ашыгъыб, мен эртде туруб кетгенме,
Бек ач болуб, уллу инджилиб джетгенме.

Бир хазырынг-бузурунг джокъмуду?

– Алгъын ийген къойларынгдан этген эдим
къурманлыкъ:

Андан санга толу юлюш къойгъанем.

Юч ёзенден юч эгечинг джетдиле,

Ала джылаб санга алгъыш этдиле,

¹ Элде къайгы къуугъун болгъанын билдирир ючюн, Ныхитны башыша юч къурукъну чанчыб, алагъа да байракъ такъгъандыла.

Юч сюегин ючюсю алыб кетдиле,
 Санга кьалгъан джау орун бла баш джарты.
 Сени аузунга тийсин деб кьойгъанем,
 Ашай тур, ол тюлдю ашарыкъны арты.
 Ол джауорунну этин сыдырды да юч кьабды.
 Элни кьуугъуннга кетгенин джауорундан таныды.
 – Анам, мени иш заманды – деб, джубатма.
 Кьуугъуннга кетген аскерни да узайтма.
 Берген сютюнг бла сенден тилейме.
 – Кьалмазлыкъса, джашым, аны билеме.
 Дуут джалпагъын кьызылбек аскер алгъанды,
 Элибиз да кьуугъун этиб кьуралгъанды.
 Джалпакъ кьыллы кьалмай, ёзеннге да киргенди,
 Къатынны-къызын джалан аякъ этиб сюргенди.
 Эмчек ананг, бара эди, кьызгъан ийнекча ёкюре,
 Кьызылбекле бара элле джесирлеге джекире.
 – Анам, бюгече бир джарлы джашчыкъ кёргенем,
 Ол джашчыкъгъа чабырларымы берегенем.
 Джокъмуду манга эрик ашагъан чабырлыкъ?
 Кьалмагъанды энди рахатлыкъ-сабырлыкъ.
 Чабырлыкъны ууа, чаба кетгенди.
 Эрлей джолда эки чабыр этгенди,
 Аскерни Схауат сыртында джетгенди.
 Секириб, ол эрлей ёре туруб,
 Эки этегин бюрек башындан кьайырды,
 Уланланы эркечлерин айырды.
 Бёлек уланны сыртны энишге,
 Сютден тойгъан маркъа кьозулай ойнатды.
 Джетгени бла къан гыртчыла чайнатды.
 Ёте барды да эркек кьузгъунча кьычырды,
 Кьыркъылгъан кьойгъа джыйын джаллы ычхынды.
 Схауатны сууун кьызыл къаннга алдырды,
 Батда улу батыр Татаркъан,
 Арыгъан джашлагъа салды ат аркъан
 Манс джетмейди батыр Татаркъанны белине,
 Ой, бет табдырды Къарачай деген элине,
 Батыр Татаркъан алтынлыгъа бетден-бетге базады.

1. Джырда айтылгъан сыфатлагъа характеристика беригиз.
2. Татаркъанны джигитлигини юсюнден кесигизни сёзлеригиз бла хапар айтыгъыз.
3. Текстде халкъ ышанланы, ырысланы хакъындан не айтылады?
4. Халкъ джырылада айтылгъан джигитлени унутулмагъанларыны себеби неди?

ЭКИНЧИ ЭМИНА

Орусбийлеры

Бу джыр Орусбийлери деген басханчыла, Тебердиге кёчюб келиб, бир белек заманна джашай туруб, эминадан кырылганларыны хапарыды.

Орусбийлени Джаппу бла Чёпеллеу, Бызыннгыдан келиб, Басханнга тюшгендиле. Кырачайлыла кетгенден сора, Басханнга аладан алгъа киши келмегенди. Ала анда Уллу-Камук деген джерге эл салгъандыла. Чёпеллеуню Алхаз бла Элмырза (тамадасы) деб джашлары болгъандыла. Ала юйдегили болгъанларында, ата кыарнашлары джер юлюш бермегендиле. Ол себебден Элмырза бла Алхаз, Мусос да (ала бла эки кыарнашдан туугъан, Кыандаурну джашы) юйдегилери бла бирге, Басханда Орусбийледен айырылыб, Тебердиге кёчюб, Джамагъат сууну онг джанында эл салгъандыла.

Хапарда айтылгъанына кёре, ала алайда кёб джашамагъандыла: эмина кириб, халкъ кырылгъанды, Чёпеллеуню джашлары Элмырза бла Алхаз да ёлгендиле. Элмырза бла Алхазны кешенелери Джамагъат сууну аягъында (онг джанында) бюгюн да турадыла. Мусос, эминадан сау кълалгъанла бла бирге кыайтыб, Огъары Басханнга келгенди.

Орусбийлени Тебердиде джашагъанлары 19-чу ёмюрню аллында болгъанды. 1808–1814 джыллада Шимал Кавказда эминадан халкъ уллу кырылгъанды, Орусбийлеге да ауруу ол кёзюуде киргенди.

Биз чыкыгъан эдик тар Басхандан джер кыарай,
Джюрюген эдик джалгъан дуняда кюн санай.
Чыгъа келдик, тар Басхандан юрюлюб,
Кирген эдик шам Тебердиге тизилиб.
Биз умут этдик уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмады Мухуну будайындан ашаргъа.
Къан джаугъанды Мухуну башы чатлагъа,
Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа,
Бизни хапарыбызны, ой, кимле барыб айтырла
Уллу Басханда уа ныгыш сакълагъан кыартлагъа?
Шейит ёлюклени джуумай салалла кыабыргъа.
Эминадан кыачханланы санайдыла гяургъа.
Келеметни кызы болур ариу Уба-бийче.
Ол, ийнеклени саууб, чегет тюзге кыыстады.
– Ийнеклерим эртден чыкыдан келгинчи,
Тоханабыз джылан джырмаш ханс болду,
Эки илячиним дуниядан тас болду.

Орусбий улу джигит Элмырза ёлдю эсе,
Майорланы Тау-Артына элтиб ким сатар,
Сюйген балам гитче Алхаз ёлдю эсе,
Алтынлыны сылаб-сыйпаб ким атар.
Сары садагъын кёкге айландырыб ким тутар?
Тебердиге кёпюр салдым да суу элтди.
Биягъы эмина шам Тебердини къуу этди.
Таулада болады эминаны джоллары,
Кёб дарий бермесенг, ёлюкню джуумайды
Бизни афендини къоллары.
Мекер тамгъалы къынгырбоюн аджирле,
Минилмей, джууулмай бош къалдыла,
Уллу Тебердини джылтыратхан
Джаш къатынла тул къалдыла.
Терек кесдим да, Тебердиде суу элтди!
Абаданла, шыйыхны аллыбызгъа салыб,
Къыбылагъа айланыб, дууа этдик
Мангырай къалды Азгек толу кёб кююбуз,
Басханда этиле болур бизни
Уллу «къууанчыбыз-тоюбуз».
Хапарыбыз джюрюйдю шайтан бла, джин бла.
Исмайылны къатыны обур Джандетхан
Эминаны Басханнга къоймайды хыйны бла, джек бла.
Бизни бу хапарыбызны эшитсе, келир эди
Чёпеллеуню анасы Даулетхан булут бла, кёк бла.
Кеч чыгъады Гитче Къолну Чолпаны,
Басханны тауларын кюсей ёлдю
Атабийни джигит туугъан Сопаны.
Джер къазады керки бла джоннганлай.
Кулдоз улу джангыз Мирземек ёлгенлей,
Гыды ичинде марал, кийик бош къалды.
Келинлерибиз, эшикге чыгъаргъа уялыб,
Бетлерине къара джабыула тарталла.
Киши къалмаз эминадан ёлмейин.
Намыс деб бир кючлю зат чыкъгъанды да,
Джашларыбыз ёлелле къатынларын кёрмейин.
Тёгерекге къарайбыз да, таула болмаса, джукъ
кёрмейбиз,
Тарыгъыргъа киши джокъду да, не этерге билмейбиз,
Эмина болмаса башха ауруудан ёлмейбиз.

ЗАРИЯТ

Сюйюнчланы Зарият малкъар кызыды. «Зариятны джыры» патчахны заманында этилген джырланы бириди. Джарлыды деб, Зариятны кеси суйген джашха бермегендиле. Байды, кыалынны уллу береди деб, атасы бла ёге анасы Зариятны, кеси суймегенлей зор бла бир тели джашха берирге сёз тауусхандыла. Аланы этген артыкылыкъларын кёлтюрмей, Зарият башын суугъа атыб ёлгенди. Бу кюю анга этилгенди.

Сюйюнчланы ариу Зарият,
Этген ишинги ушатмайд закон, шерият,
Ёге ананга болсун тогъуз налат, ирият.
– Тоба болсун, мен эрге барлыкъ тюйюлме,
Къарнашчыгъым секириб атха мингинчи,
Юйюбюзге келиб келин киргинчи.
Мени джюрегим джаннган отлай кюеди.
Мени джаным ёллюгюмю сюеди.
Атам, сен мени кёб кыйнама,
Дуния малгъа сатылыб,
Тели джашха барыргъа
Мени джаным суймейди.
– Башда акъыл болмаса да,
Дуния малны ашарбыз, – дейди
Ариу Зариятха джанындан суйген атасы.
– Ой, джамагъат, мени атам
Дуния малгъа сатады.
Мен джарлыны, джарыкъ кюнюм
Кече болад, батады.
Кел, къарнашчыгъым, суу бойнуна барайыкъ,
Мени сатхан ата бла ёге ананы джюрегин джарайыкъ.
Санларымы суу ташла бла соярма,
Халкъ ичинде ёге анамы селекеге кёоярма.
Башындагъы джаулугъун
Челекге салыб джашырды.
Ариу айтыб, къарнашчыгъын ашырды.
Ол Зариятны кёрмеди.
Дыгалас этиб, джоргуб,
Ол тёрт джанын сермеди.
Зарият, бараса, хариб,
Суу ташладан секириб.
Джангыз къарнашчыгъынг джылайды,
Суу джагъада къара къанла кекириб.
– Кийимлерими сослан ташха джайгъанма.

Бызынгы сууну шоркъа этиб тыйгъанма,
Сууда барама, чабакъ киби, сюзюлюб.
Мени анам мен суйгеннге бермейди,
Мени анам бала киби кёрмейди.
Мени анам кыйналмады мен кюйгеннге,
Эрге берирге унамалла мен суйгеннге.
Айрымканда бир джарыкъ джулдуз джанады,
Джулдуз тюлдю, ол Зариятны туймесид.
Зарият алай айтыб джылайды:
– Мен башымы суугъа атханма,
Суудан киши алалмай,
Ортасына кириб джатханма.
Мен ёлмезгеми туугъанем,
Суугъа секириб ёлгенме.
Дунияда закон табылмай,
Законну сууда кёргенме.
Джарлы анам сау болса,
Мени былай этмезед.
Ёксюз болуб, мен джарлыны
Дуниям аман бла кетмезед.
Дуниям манга дуня тюл эди,
Суу кулдаланы къабханма,
Мен ёлмезгеми туугъанем
Къара джерни табханма.

1. Джырда таулу кыызгъа джетген кыйынлыкъны хапарын айтыгъыз.

2. Зарият башын суугъа атарча къаллай халла болгъандыла, ол тюзю эгенди, сиз къалай санайсыз?

АКЪБИЙЧЕ БЛА РАМАЗАН

Огъары Тебердиден Болурланы Акъбийче деб бир кыыз Къургъакъланы Рамазанны суйгенди. Кыыз ёзден тукъумдан, джаш а къул тукъумдан болгъандыла. Юю бермезлигин билиб, кыыз джашха джашыртын къачыб, экиси да Ташкёпюрге келгендиле.

«Къулгъа барды, бетибизни джойду» – деб, кызыны джууукълары эмда алагъа башчылыкъ этген, кызыны ана къарнашы Батчаланы Къачхан (кеси да ол кёзюуде старшина болгъанды), эки джыйырма атлы болуб келиб, кызыны, къонакъбайдан сыйырыб, рахын этгинчи къамчиле бла туйгендиле. Рамазанны ёлтюрюрге деб излегендиле, алай болгъаны ючюн, табмагъандыла. Бу зорлукъгъа тёзелмей сёз айтхан неда кызыны джанында болгъан адамланы туйгендиле. Болгъан санын къамчи тешиб тургъан кызыны эшикте джибермей, тышындан кирит салыб тургъандыла.

Патчахны заманында бу тукъум зорлукъ ишле кёб болгъанды-
ла. Суйген кызы ёлгенден сора Рамазан Тюркге кёчюб кетгенди,
анда ауушханды.

Экинди бола, кёлегими юсюме кийгенем,
Ашхам бола, мен ат белине миннгенем.
Адамла джата, кеч бола келиб,
Ташкёпюр элине киргенем.

Кечеле узун, ах, кюнле кыысха
Къалай чыгъайым мен тангнга дери?
Суймеклик ачыу сынамагъанем
Мен санга дери, мен санга дери.

Мен баргъан эдим уллу Тебердиден
Ташкёпюр элине къонакъгъа,
Башым а къалды, ах, мен джарлыны
Бир таурух бла джомакъгъа.

Теберди аягъына биз да джетгенлей,
Бир бёлек атлы кёрюндю,
Аланы кёргенлей, сабий акъылым,
Ой, ташха, таугъа бёлюндю.

Алларында келген ана къарнашым.
Ол мени сарнатды, улутду.
Шыбыла кибики, джетиб ургъанлай,
Сау санларымы къурутду.

Андан келе, мурдар къан ичген,
Бёлек атлыгъа ал болуб.
Мындан къайтхаенг сен, кёсёу болуб,
Миннген атынга сал болуб.

Ат къамчиле чулгъаныб туюлле
Чыбыкъдан ингичге белиме,
Къайтарыб алыб баралла
Мени чыгъыб келген элиме.

Къулду дейдиле, мени къоймайла,
Ах, суйюб келген эриме.
Мен келген эдим суйюб джашаргъа
Ах Къургъакълагъа келиннге.
Мени къарнашларым салдыла мени,
Кёзюсюз кыыйын ёлюмге.

Кечеле узун, ах, кюнле кыысха,
Атдыралмайма тангымы,

Сенден суйгеним бар эсе, Рамазан,
Тёгейим джюрек къанымы.

Бу меннге джетген зорлукъгъа
Тюз адамла къарайла.
Атны юсюнден акъгъан къанымы,
Ах, калак итле джалайла.

Къамчиле къаралтхан мени мор санларым,
Отха тюшгенча, кюелле,
Тукъум бет джойгъан, уялмаз деб,
Къамчиле бла тюелле.

Джарыла, джылай, ах, мен джарлыны,
Къайтарыб, алыб бардыла,
Къанлы Къачханны юсюне элтиб,
Кесими джангыз салдыла.

Кемеле келелле бир къайыкълагъа джанаша,
Аланы ичинде кетерик болур,
Мени джаным суйген бир паша,
Мен ёлюб, кетиб барама, джаным,
Энди мени орнума сен джаша.

Кесими джангыз карантин этиб,
Къатыма киши къоймайын,
Тохдарыкъ тюлдю бу къанлы Къачхан,
Мени къанымдан тоймайын.

Аш орнуна, ах, мен джазыкъгъа,
Ёлор отну бердиле,
Сабий санларымы къатдырыб мени,
Ах, орундукъгъа кердиле.

Ой, къан къусама, анам, мен джарлы,
Ах, къара джерни къызартыб,
Джанымы береме, ариу санларымы
Мен орундукъгъа узатыб.

Къамчиле тийген санларымдан
Тынч джаталмайма керилиб,
Энди ёлюб, кетиб барама, джаным,
Рамазан, санга термилиб.

1. Джырда айтылгъан сыфатланы халилерин ачыкълагъыз.
2. Тукъум, бай бла джарлы айыру, берне, къалым дегенча чирик адетлени тутханлагъа сиз къалай къарайсыз?
3. Сизни кёлююзге келген бла, адамгъа багъа берген заманда аны адамлыгъына, ишленмеклигине, билимине, чырайына къаллай орун берилирге керекди?

ФОЛЬКЛОРНУ ЮСЮНДЕН ЛИТЕРАТУРА

Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. – Москва, «Наука», 1994.
Малкъар-къарачай нарт таурухла. Джарашдыргъан Холаланы Азрет. – Нальчик, 1966.

Къарачай халкъ таурухла. – Черкесск, 1963.

Эски къарачай-малкъар джырла. – Черкесск, 1958.

Къарачай халкъ джырла. – Москва, 1969.

Нарт сёзле. Джарашдыргъан А л и й л а н ы С о л т а н. – Черкесск, 1963.

А л и й л а н ы С о л т а н. Къарачай халкъны эл берген джомакълары. – Черкесск, 1984. Къарачай-малкъар фольклор. Нарт таурухла, айтыула, джомакъла. Джыйгъан Ортбайланы Римма. – Черкесск, 1987.

М . Д . К а р а к е т о в . Из традиционной обрядово-культурной жизни карачаевцев. – Москва. «Наука», 1995.

А л е к с е е в а Е . П . Карачаевцы и балкарцы – древний народ Кавказа. – Москва, 1963.

К а р а е в а А . И . О фольклорном наследии карачаевцев и балкарцев. – Черкесск, 1961.

Е г о р о в а Л . П . Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. – Черкесск, 1964.

Къарачай поэзияны антологиясы. – Ставрополь, 1965.

Малкъар поэзияны антологиясы. – Нальчик, 1959.

О р т а б а е в а Р . Карачаево-балкарские народные песни. – Черкесск, 1977.

У р у с б и е в а Ф . А . Карачаево-балкарский фольклор. – Черкесск, 1979.

Х у б и й л а н ы М а г о м е т . Къарачай-малкъар совет халкъ джырла. – Черкесск, 1968. Малкъар халкъ джырла. – Нальчик, 1959.

Къарачай джырла. – Черкесск, 1968.

XIX ЁМЮРДЕН ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАЛА

ХАЛКЪ АУУЗДА САКЪЛАННГАН ДЖЫРЛА

Къарачай-малкъар халкъ дуняны башында эм эртделеден келген халкъланы бириди. Бизни халкъ джазма бла хайырланган биринчи халкъладанды. Эки минг джыл мындан алгъа скифле, сырматла, гуннла, болгарлыла, хазарлыла, аланла джашагъан заманлада бизде нарт таурухла къралгъандыла. Аланы фахмулу адамла проза халда, назму халда да джазгъандыла. Ол авторла кимле болгъанлары бизге белгили тюлдю, алай а аланы джазгъанларын бюгюн да халкъыбыз хайырландырады. Бюгюнню къарачай-малкъар литература къралгъанына бурунгу чыгъармаланы, фольклорну уллу магъанасы болгъанды. XIX-чу ёмюрде къралгъан «Хасаука» бла «Умар» деген джырла да халкъ ауузунда сакъланыб, эндиледе да халкъыбызны миллет сезимин ёсдюрюрге болушханлай турадыла. Бусагъатда да бизни литературада быллай мийик суратлау дараджалы чыгъармала кёб тюлдюле. Джырланы тили байды: эпитетле, тенгleshдириуле, метафорала эмда башха кесгин амалла аслам тюбейдиле. Ала джырланы магъаналарын ачыкъларгъа болушадыла.

*Лайпанланы Къазий,
тарихчи-профессор*

ХАСАУКА

Къычырады Дауле – хахай къруугъун!
Къарачайны шохун барын, джужуугъун.
Чакъырыгъыз, бери дженгил джетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!

Патчахлыкъгъа къылычларын билеучю,
Керекли кюн бизден кърару тилеучю
Къатыбызгъа бюгюн бири келмейди,
Болушлукъгъа бир атым от бермейди.

Къанлы патчах кѣб артыкълыкъ этеди.
Марджа, джашла, душман аскер джетеди.
Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде джашаргъа да къоймагъан.

Джау киргенди – Хасаукагъа келгенди.
Таб джолланы Амантишден билгенди.
Чанка бийди бизни сатыб къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.

Ма ол бийди харам къарнын кѣбдюрюк,
Джарлыланы ташсындырлыкъ, чѣкдюрюк,
Мюлк, джер аллыкъ, сѣзюн терен ётдюрюк,
Онгузланы тер къанларын тѣкдюрюк.

Инаралны джаны кибик тенглери,
Башхасы джокъ, этеклери, дженглери –
Ол къауумду бизни ачыкъ джауубуз,
Ала бла бизни кѣбдю дауубуз.

Ол инарал бизни хорлаб алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Джыртыб, талаб, мууал этиб къояред.
Джасакъ бла терибизни сояред.

Ачыудан биз къайнагъынчы-бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик, бир-бирибизни джокълайыкъ.
Тар ёзенде джуртубузну сакълайыкъ.

Тау асланла, хазыр болуб чыгъыгъыз,
Джау аскерни дженгил-дженгил джыгъыгъыз,
Ойнатыгъыз сампаллада кълланы,
Къызартыгъыз Хасаукада джолланы.

Эбекку улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кѣб дыгалас этгенди.
Ырхы басыб, от ёзекни джабханды,
«Ай, медет!» – деб, Дауут эрнин къабханды.

Излей кетиб, бир уууч от табханды,
Къошар затла излеб, сора чабханды.
Залыкъылды табыб, аны эзгенди.
Кюкюртню да къошуб, сора сюзгенди.

Ёлчелеге къуюб, аны сюздюле,
Кѣб мычымай, къроргъашын окъла джюздюле.

Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кёбню къая ыраннга ийдиле.

Джигерлени, джигитлени кьолунда
Тау мылтыкъла эгер сауут болдула.
Хасауканы айланч-буйланч джоллары
Шынлык-шындык ёлюкледен толдула.

Джигит Таулу ёхтем-ёхтем джекиред,
Ташдан-ташха джел ургъанча секиред:
«Таукел улан инаралны ёлтюрсюн,
Башын кесиб, аны бизге келтирсин!»

Батыр Умар гёджебсиниб атлайды,
«Кьоркмагъыз!» – деб, джаугъа къаршчы чартлайды.
«Джетигиз!» – деб, нёгерлерин сакълайды,
Атады да алчыларын къаблайды.

Ма окъ тийгенди бизни джигит Умаргъа,
Аман кюнде джер салгъаненг Чубаргъа,
Керек эдинг быллай кюннге тууаргъа,
Даулет барад кёзлеринги джумаргъа.

От бошалыб, окъ бошалыб къалса да,
Ташла, агъачла отча-тобча джандыла,
Асланланы къурч беллери талса да,
Абычарла чаулагъа аудула.

Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед,
Инаралны баш токъмагъын аллыгъед.
Аскерибиз азды, саны толмайды,
Сауут кюч да биз скойгенча болмайды.

Тизгинлешиб ёзенни ёрге джау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да ёсюб джетерсиз,
Бу къан дертни джууабларын этерсиз!»

1. «Хасаука» деген джыр нени юсюнден этилгенди?
2. Аны баш магъанасы неди?
3. Къарачайны эркинлигин сакълар ючюн джырчы кимден болушлукъ излейди? Болушлукъ болгъанмыды?
4. Душман аскерни саны – эки генерал, он минг офицер бла солдат болгъанды, къарачай аскерде уа къуру бешдюзю адам болгъанды, алай а 1828 джыл 20 октябрда Хасаука уруш 12 сагъатдан артыкъны барыб тургъанды. Ол кючню къарачайлыла неден алгъандыла?
5. Ата джуртлары ючюн, Къарачай къралны эркинлиги ючюн бизни ол заманда джашагъан батыр, джигит эркишилерибиз къанларын-джанларын аямай

кюрешгенлерини юсюнден бу джырда эмда «Умарда» айтылынганнга кёре, хапар джарашдырыб айтыгъыз.

6. Дудаланы Амантишча («Тенгизбий» болгъанды тюз аты) къауумлагъа не себбли салынады сёгюм?

7. Джыры тилинде кесгин мадарланы табыгъыз .

8. «Мен халкъымы не ючюн сюеме» деген темагъа хапарчыкъ къурагъыз.

9. Къарачайны Россиягъа къошулгъаныны иги джаны неди?

УМАР

Эки атыб, тютюнюн бир этиучю,
Умар, санга бюгюн къанмы джаугъанды?
Керек болса, къанатлыча джетиучю,
Тулпарланы бири къайда къалгъанды?

Къарачайны сакълар ючюн ол бюгюн
Джанын берди, чаулагъа сойланыб,
Излейик биз аждагъанны ёлюсюн,
Аны дертин алыргъа деб, ойланыб.

Юсюндемеди аны къара джамчысы,
Чырмалдымы огъесе ол атына,
Къайда тамды къаныны арт тамчысы,
Айшатчыгъы бармадымы къатына?

Акъджал атынг кючлю тукъум эснеди,
Ачы кишнеб, «Болур болду» дегенди,
Эсин джыйыб, тюз кёзюнге къарады,
Къобарменг деб да, ол бираз марады.

Къой сюрюуге къазакъ бёрю киргенлей,
Сау аскерни къырдынг, тюзню толтурдунг,
Къараб артын энтда къалын кёргенлей,
Атаргъа деб, бетджанынга олтурдунг.

Сынджыр чыкъды сени барыр джолунга,
Джау ичинде кесинг джангыз къалгъанса,
Бир сууукъ окъ юзген эди къолунгу –
Шкогунгу сол къолунга алгъанса.

Джигитлигинг санларынга синггенди,
Башлыгъынг сен къолунга чулгъадынг,
Тулпар кирик, таш башына мингенлей,
Къылычынгы джаула таба булгъадынг.

Къылычынгы сен узатдынг джаулагъа.
«Келигиз, – деб, – бираз ойнаб къайтырсыз!»

Сен осият этдинг мийик таулагъа:
«Айшатыма ахыр салам айтырсыз».

Кёкюрегинг шыбылача джашнайды,
Сёлеширге тылмачлыгъынг джетмеди.
Къолунг бла сен кёргюзюб башладынг,
Айтыр сёзюнг тамагъынгдан кетмеди.

Къурч санлада бегиген ол темир джан
Терк чыкъмайды быллай тулпар джашладан,
Ётгюр сандан чартлаб чыкъгъан исси къан
Тешиб ётюб кетед къаты ташладан.

Къобарынгдан атынг умут юзгенди.
Сен узатхан къан бусхулну къабханлай,
Къуугъун этиб Айшатынга джюзгенди
Хасаукадан бёлюнмейин чабханлай.

Джаш санланы къан шоркъача джуугъанед,
Ууланыб ол шкогуна къатханлай,
Керек болуб быллай кюннге туугъанед,
Къобмаз джукъу аны басды джатханлай.

Къаны къатхан бусхулланы барысын
Джан бергинчи Айшат джетиб джалагъанд.
Айталмайма сизге андан арысын,
Таш да, тау да – сейирсиниб къарагъанд.

– Бир ачсанг а, ариу бала, кёзюнгю,
Аладан мен джангыз къараб тоймазма,
Айтсанг а сен джангыз ахыр сёзюнгю,
Хазырма мен, сени къанынгы къоймазма.

Аджал къатыш бу сёзлеге бёлюнюб,
Къандан толгъан кирпичлерин ачханды.
Дугъум кёзлю гинджилери кёрюнюб,
Айшатыны джан тамыры чанчханды.

Бек таралыб кёзю анга къатханлай,
Джулдуэланы джарыкълыгъы тас болду.
Айшаты да биргесине джатханлай,
Кюнню бетин булут басыб, чарс болду.

Айшатынгы къамишлеча къоллары
Бу къан дертни бир да къоймай алырла.
Терс болса да шериятны джоллары,
Экигизни бир къабыргъа салырла.

Айшат, нечик узакъ этдинг болджалны,
Ойлашмадың бу кюнлеге къаллыгъын,
Билмеймединг джигитлеге аджалны
Быллай джерде джетиб джанын аллыгъын!

Къарачайны къара къадау ташлары,
Бюгюн ала, тау гыртлача, эрирле,
Джан бергенин кёрюб, джигит джашлары
Мыдах болуб, ахыр салам берирле.

Сагъышладан башы тубан тауладан
Шоркъа-шоркъа джыламукъла агъарла,
Артыкълыкъгъа башчы болгъан джаула да,
Мычымайын кереклерин табарла.

Ол тулпарны джаула аууб кёргенлей,
Артыкъ да уллу къууанч ала къурдула,
Джаны чыгъыб, къобмазлыгъын билгенлей,
Кёзлеринден сюнгулени урдула.

Сени этингден ала бир да тоймалла,
Ачы-ачы кычыраед бирлери:
«Ол ким эди?» Таныргъа да къоймалла
Кёзлеринги къан къатышхан терлери.

Сени къараб кёргенинде, ол итни
Джалкъа тюгю кирпичла тургъанды.
Къобмазлыгъын билиб, туура джигитни
Кёз джилтинин чыгъарырча ургъанды.

Джара къолну сен узатдың таулагъа,
Ана джуртунг – уллу терен ёзеннге,
Тиш кысханча, сора къанлы джаулагъа:
«Джыйгъансыз, – деб, – бизни такъыр ёзеннге!

Мен тюйюлме джигитлени артлары,
Этда сизден кёб джигитле къалырла,
Таусулгъунчу тулпарланы артлары,
Ала сизге кёб ачыула салырла.

Абычарла, инаралла – къанлыла,
Кечилирми бюгюн этген ишигиз,
Тулпарладан тууарла мазаллыла,
Ол кюн тюшер сизни къабан тишигиз!»

Хапарынгы сени къоймайма былай,
Ким айталыр ол кюн ишни болгъанын,

Къара къашлы, асыры кенг мангылай,
Алтмыш алты къоргъашындан толгъанын,

Сен джарлыны джазыкъсыныб, терекле
Къымылдайла, къалмай бары тиллешиб,
Ачыуланыб шууулдагъан чегетле
Ма бу джырны джырладыла бирлешиб.

Сенден акъгъан бу исси къан тамчыла
Джалатырла барыб тамгъан джерлерин,
Нёгерлеринг, кийиб къара джамчыла,
Къабырынгда сюртерле къан терлерин.

Соруула бла иш:

1. Джырны баш магъанасы неди?
2. Умарны Хасаука урушда этген джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.
3. Умарны сыфатлагъыз.
4. Айшатны терен суймеклигине эмда джигитлигине багъа беригиз.
5. Умарча башха джигитлирибизни, батырларыбызны юсюнден не билесиз?
6. «Умарны Ата джуртуна суймеклиги эмда аны батырлыгъы», – деген темагъа хапар къурагъыз.
7. Джырны бек таб къуралгъан джерлерин табыгъыз. Аны къаллай формада къуралгъынына эс бёлюгюз.
8. «Хасаука» бла «Умарны» магъаналарын, аланы къуралгъан халларын тенг-лешдириб кёрюгюз.

XX ЁМЮРНЮ АДАБИЯТЫ БИРИНЧИ ДЖАРЫМЫНДАН

**КЪРЫМШАУХАЛЛАНЫ
ИСЛАМ
(1864 – 1910)**

ТЕНГИЗ ДЖАГЪАДА

Тенгиз менден ёнгелейди,
Ары-бери тёнгерейди,
«Кетме-кетме», – деб тилейди,
«Огъай», – десем, ёпкелейди.
Къыйыгъына къарайды,
Джагъаларын талайды,
Тохтауулну чалкъысынлай,
Ташны эки джарады.
Толкъунларын къайната,
Чабакъларын сарната,
Эрши туюб къашларын,
Ёрге-энгишге барады,
Баууру бла сюркелиб,
Къаяланы джалайды, –

Кюнде этиую алайды,
 «Кетесе», – деб сарнайды.
 Мени ичими билмейди,
 Эшитирге да суймейди,
 Менича ичи кюймейди:
 Мен юйюме ашыгъама,
 Ол а аны билмейди,
 Толкъунлары этегимден тарталла,
 Саркъа-сарнай, ызларына къайталла.

1. Назмуда тенгизни халындан поэт не айтады?
2. Поэтни излеми уа неди?
3. Назмуну таб суратланган джерлерин табыгъыз .
4. Тенгизни адамгъа не хайыры болгъаныны юсюнден айтыгъыз.

СУУУКЪ ТАШЛАГЪА ДЖАН САЛА

Сууукъ ташлагъа джан сала,
 Кёргенни кёлюн ала,
 Дунияны энikleб къоялла
 Кюнден акъгъан, къагъытха тамгъан,
 Къолумдан саркъгъан бояула...

1. Назмуну магъанасын айтыгъыз.
2. Суратчыны (художникни) кючю недеди?
3. Суратчыла салгъан суратланы адамлагъа хайырлары неди?
4. Дунияны юсюнде уллу суратчыладан кимлени билесиз?

ФАТИМАТХА

Фатя, сен джаным-кёзюм,
 Буду сеннге айтыр сёзюм:
 Тыйыншлы бол, ишли бол,
 Тырнакълы бол, тишли бол,
 Турма кирик, кючлю бол,
 Сырма кирик, ёчлю бол.
 Къайын атангы сыйла,
 Къайын къызынги къыйна,
 Къайын анангы кюйдюр,
 Баш иенги бек суйдюр.
 Аны бла демлешме,
 Кёб даулашыб сёлешме.
 Джетмеди эсе кёлюнге –
 Сермеб алма белинге.

Сакъалындан бек тутма,
 «Хаб», – деб ичинге джүтма.
 Айтды эсе уа бир сёз –
 Джууаблашма да, бир тёз.
 Бек джараш тийре бла,
 Кюн болмаз чюйре бла,
 Хоншуну джанына тийме,
 Джууукъну хатерсиз ийме,
 Ишинг белгили болсун,
 Халинг юлгюлю болсун.
 Кенг бол гурушхаладан,
 Кюнде урушхаладан,
 Чыкъмай атынг аманнга,
 Тенг бол ата-ананга.

Соруула бла ишле:

1. Чам халда джазылса да, назму не иги адетлеге юретеди джаш кызыны?
2. Къалай кёлюгюзге келеди: «Къайын кызынгы кыйна, къайын анангы кюйдюр», – деб нек айтады поэт?
3. Къайын атанга, баш иенге, тийреге, хоншугъа иги бол деб не ючюн айтылгъанын ачыкълагъыз. Юйде адамларыгъыз бла, тенглеригиз бла эмда хоншуларыгъыз бла къалай джашагъаныгъызны юсюнден хапар айтыгъыз.
4. «Иги кыыз» неда «иги джаш» деб кимге айтылады?

БЁРЮ БЛА КИШТИК

Б а с н я

Аманлыкъны къоймагъан,
Ашаб ашдан тоймагъан,
Чегетледе, тапхырда,
Кёлеккеде, салкъында
Къуйрукъ учун къайырыб,
Бёрю деген джашай эд.
Мал эслесе, джайылыб,
Тута эд да ашай эд.
Урлагъандан талмай эд,
Улакъ-тумакъ айырмай,
Бир кечени къалмай эд,
Сыртха, кёолгъа джайылмай.
Итле алыб, тууайлаб,
Мараучула чабдыла,
Мыллыклагъа сойланыб
Уручуну табдыла.
Къуйругъундан, къойнундан,
Къулагъындан, бойнундан
Джабышдыла, къабдыла,
Ёрге-энишге тартдыла,
Хахай этиб сермешиб,
Джагъалашыб, ёрелешиб,
Арты, аллы джулкъунду,
Кючден-бутдан къутулду.
Къаты туруб талагъы,
Хыр-хыр этиб тамагъы,
Ауузу, тили ачылыб,
Силегейлери чачылыб,
Эрни-бурну къан болуб,
Тёрт санына тер уруб,
Бёрю келди тийреге –

Бугъунургъа юйлеге.
Арбазлагъа кирирге
Адамладан къоркъа эд,
Тынчырагъын билирге –
Ёрге-энишге джорта эд.
Юй артында ойланыб,
Кёкге къараб эснеси,
Кюнтурушда сойланыб,
Бир киштикни эследи.
Кёзлеринден тёнгереп,
Джыламукъла ташлады,
Къуйругъундан чёгелеб,
Былай айтыб башлады:
– Киштик, джаным, акъыллы!
Манга шкокла атылды.
Мени сюрюб джетелле –
Саудан тулукъ этелле.
Арбазлада, юйледе,
Сен джашагъан тийреде –
Намысына уяллыкъ –
Кимди къонакъ къояллыкъ?
Киштик турду кёрюрге,
Джол кёргюздю бёрюге:
– Салам айт да, кир юйге
Кийик улу Алийге.
– Алийгеми?
– Алийге.
– Арбазында парийге
Тууайлатыб тутдурур,
Хатерими кёрмейин,
Мени саулай джутдурур.

Кёб болмайын джууукъда,
Джауум кече сууукъда,
Бау ичине кирмейин,
Арбазында джатханем,
Къарангыда билмейин
Таначыгъын къабханем!
Шахым улу Чомакъгъа
Барсанг, алыр къонакъгъа.
– Ортабызда тил джюрюб,
(Хатам джокъду, мен билиб)
Ол айтыудан, джети мал –
Аны манга дерти бар.
– Бусагъатдан, мычымай,
Башынг къалды айыбха,
Сен салыб бар джунчумай
Батчаланы Найыбха.
– Найыб мени джаулайды,
Бир текечик даулайды.
– Джорт алесе алайгъа –
Лайпанланы Шамайгъа.
– Шамайгъамы?

– Шамайгъа.
– Тас болгъанды бек эртде
Бир бугъачыгъы джеркде.
Ким этгенин билмейди,
Аны ючюн мени суймейди!..
– Аманлыкъгъа юрениб,
Къарнынг джерге суйрелиб,
Сагъыш этсем, къорарыкъ,
Хаталадан тёбесе,
Сени юйюне къоярыкъ
Киши джокъду, кёресе.
Кесинг этген аманлыкъ
Санга азыкъ-аш болду.
Кесинг этген аманлыкъ
Таякъ болду, таш болду!
Киштик сёзюн бошаргъа
Итле бла уучула
Хырылдашыб джетдиле,
Ура келиб, бёрюню
Саудан тулукъ этдиле.

Соруула бла ишле:

1. Бёрю бла Киштикни сыфатларында къаллай адамла суратланадыла? Аллегорияны магъанасын айтыгъыз.
2. Текстде тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
3. Басняны магъанасын тутхан къаллай нарт сёзле билесиз?
4. Басняны азбар этигиз, рольла бла окъугъуз.

ПИСЬМО

Ислам-Бия Крымшамхалова в Париж редактору
журнала «Мусульманин»

МНОГОУВАЖАЕМЫЙ МАГОМЕТ-БЕК!

Приехав во Владикавказ, я остановился у своего родственника, ротного командира при кадетском корпусе, и нашел случайно на его столе декабрьскую книжку «Мусульманский отдел», что было для меня приятной находкой. Я прочел ее с лихорадочной радостью.

Читая эту книжку, я испытывал то чувство, которое должен испытывать человек, заброшенный судьбою на долгие годы в чуждый для него край, при неожиданной встрече со своими ближними.

Не могу, однако, не высказать своего суждения, по поводу двух писем, помещенных в вашей статье и характеризующих современное положение мусульманских народностей, главным образом

Северного Кавказа, по отношению их к культуре и цивилизации. Здесь затрагивается насущный вопрос наших дней, то есть просвещение горцев вообще.

Прежде всего, я далек от мысли критиковать современное направление или искать во всем дурное, наоборот, в этих письмах я слышу вопль страданий из-за любимых; и трудно сказать, кто из авторов этих писем меньше или больше любит свой народ. Несомненно, они оба жаждут правды и хотят поставить вернейший диагноз дорогому, близкому пациенту: да простится им их ошибка.

Соглашаюсь вполне с тем, что мы, кавказские горцы (мусульмане в особенности), отстали в отношении цивилизации, как принято это понимать, но, в то же время скажу с уверенностью, мы еще легко можем наверстать упущенное при наличии тех особенных элементов, коими обуславливается древо горцев. Я хочу сказать несколько слов, главным образом о причинах медленного привития образования у нас, думая, что именно с этой стороны надо подходить к важному для нас вопросу о просвещении наших отставших единоверцев. Конечно, исчерпать все причины, служащие тормозом в этом деле, я не берусь, но укажу из них, по моему мнению, на главные.

Прежде всего, не следует горцев Северного Кавказа ставить на один уровень с некультурными классами других народностей. Если у наших горцев отсутствуют знания чисто научные, то зато у них развит в высшей степени культ воспитания, между тем, как к этому важнейшему вопросу лишь приближается наикультурнейшая Европа. Все несчастье заключается в том, что нас не понимают представители современной цивилизации (наоборот): и в том еще, что нас не удовлетворяет та культура, которую они преподносят нам в виде собственных особ. Одна лишь внешняя, так сказать, материальная сторона подобной культуры могла бы заманить к ней, но это не есть главное для горца, и ему нужно еще многое.

И в самом деле, что из себя представляет значительная часть, именуемая цивилизованным обществом, в смысле светлого, хорошего и полезного? К сожалению, нам, горцам, приходится сталкиваться постоянно с этой частью общества, и она окружает нас бранью, через которую и проникают к нам лучи просвещения. И что может горец, с его характерным мирозерцанием, найти для себя привлекательного в этой среде, которая старается предложить ему ее культуру, иными словами – уподобиться ей... Может ли воспринять такую гнилую культуру горец, ставящий высоко доверие, душевную теплоту: горец, воспитанный в прин-

ципах скромности, воздержания и почитания возраста, положения и т.д. и т.п.

Не подумайте, однако, что я хочу идеализировать горца, сказать, что все только хорошее присуще одному ему, или что все горцы одинаково обладают хорошими качествами души и натуры; да они и не нуждаются в этом; люди – везде люди. Но скажу, с твердой убежденностью, что в душе горца сидит основательно и верно очерченный облик хорошего человека, – которому он поклоняется. И является ли это плодом его сознания или навязано ему заветами его предков, – несомненно одно: облик этот вошел в его натуру или вернее запечатлелся в нем, сделался его богом. И вот лишь из рук носителя этих принципов горец с радостью примет факел просвещения. Если бы каким-либо способом было бы возможно показать горцу на экране внутренний и внешний облик людей – истинного, интеллигентного, добавлю, культурного класса Европы, то горец заключил бы их в свои объятия и сказал бы громко: «Я поклоняюсь тому, чему поклоняетесь вы, я буду верен вам, как вы верны свету и правде...»

Не могу умолчать и о том, что во многом виновны наши собратья, получившие европейское образование, в деле отталкивания от последнего, но сохрани меня Аллах от упреков и раздражения.

Кто знаком с условиями, среди которых протекает современная жизнь горцев, тот простит им все, что есть нехорошего в их настоящем прозябании. Удивляюсь, как при таких обстоятельствах каким-то чудом еще уцелело много бывшего, хорошего у нас, а потому высшее признание наших образованных братьев должно заключаться, прежде всего, в понимании бывшего хорошего у нас, в оценке и любви их к нему. Нужно сделаться научно просвещенным человеком, но безусловно и обязательно оставаться горцем, и по воспитанию, и по духовному складу; стать естественным продолжателем древа горцев, не отрываясь от него и не чуждаясь благодарных, хотя и наивных, быть может, сородичей.

Поверьте, что лишь при таких условиях мы, образованные горцы, станем действительно соединительным звеном современной культурной жизни с жизнью наших, пока темных братьев. И это самое главное и трудноустранимое препятствие из всех, лежащих на пути просвещения горцев-мусульман.

Чтобы не быть ложно понятым, поясню точнее. Я вовсе не хочу именован древа выращивать особое растение, я хочу лишь сказать, что не все хорошо, что носит европейскую пломбу, и что много хорошего в былой жизни горцев, могущих быть истинным украшением короны европейской цивилизации. В этом мое глубокое убеждение.

Простите, дорогой Магомет-Бек, что я, быть может, не совсем ясно выразил свою мысль, но думаю, что вы меня поймете, и что я хотел сказать, для вас совершенно понятно.

Ислам-бий Крымшамхал

Соруула бла ишле:

1. Шимал Кавказда таулуланы культурасын ёсдюрюуню, билим джайыуну юсюнден письмодан айтылады?
2. Джазычуну джюрегин кьаллай болумла кьыйнайдыла?
3. Таулу миллетлени арасында ишленмекликни кьаллай иги шартларын чертеди автор?
4. Джарыкълыкь, ашхылыкъла, хайырлы ишле этилир ючюн ол кьаллай оюм-ланы билдиреди?

**КЪОЧХАРЛАНЫ
КЪАСБОТ
(1834–1940)**

АЙДЖАЯКЪ

П о э м а

I

Джюрюгюз, аланла, барайыкъ,
Ма улан туугъан той барды.
Бир алгъыш аякъ да алайыкъ,
Къурманлыкъгъа асыралгъан къой барды.

Эсеме тюшгенди джырларым,
Къойну да эти бишгинчи,
Айджаякъ, джырынгы джырладым,
Ма ал тишлерим тюшгюнчю.

Джырынгы айтайым да башындан:
Сайлаб алгъанма къашындан.
Хауле болдум да къошумдан,
Ашаялмайма ашымдан.

Акъылымы алдынг да башымдан.
Элни къартындан, джашындан,
Мен Таугъа кетиб а джашындым,
Ичимден терен ахсындым.

Кёкюрек тюйменг болгъа эм,
Акъ ёшюнюнге да тизерге.
Къуршоу кямарынг мен болсам,
Белинги буууб да юзерге.

Бир ала чабакъ да болгъа эм,
Ичген сууунгда джюзерге.
Джибек а аркъан сен болсанг,
Тёбеннгиге чалыб юзерге.

Айджаякъ, ала да джаулугъунг,
Сени эсенлигинг, саулугъунг?
Марал кийикге да ушайды
Дуния билген ариулугъунг.

Айджаякъ, ала да джаулугъунг
Ариу джарашады бойнунга.
Мен сукъланама да ёлеме
Мамукъдан джумушакъ къойнунга.

Айджаякъ, ала да джаулугъунг
Ариу джарашады бойнунга.
Кюн сайын чыгъыб къарайма
Сени озарыкъ джолунга.

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Ачмай къысаса мюйюшюн.
Ах, мени бла болгъаед
Мындан ары джашау юлюшюнг.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Сыртынга атаса къанатын.
Кече джукъусуз болама,
Ийнансанг, сени амалтын.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Аны чачакълары джохарлай,
Сени суйюб, болуб къалама
Таурухладагъы хапарлай.

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Кесинги кенгден танытад,
Къыйылгъан къара къашларынг
Эки кёзюмю арытад.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Аны арасында джибеги.
Сени суймей къалай этейим,
Алтын тауукъну джюджеги.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Къыйыры бла кёгю, агъы,

Сени суймей къалай этейим,
Кийикни маркъа улагъы.

Айджаякъ, татлы тиллисе,
Джокъду сѣзюнгю бузугъу.
Сени суймей къалай этейим,
Алтын терекни булчугъу.

Джюрегими джауун ашайды
Эки кѣзюнгю аласы.
Сени суймей къалай этейим,
Къундузну джумушакъ баласы.

Айджаякъ, сабыр кѣллисе,
Джокъду халинги ыргъагъы.
Сени суймей къалай этейим,
Тау сууну ала чабагъы.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Къутас чачынги джабады.
Сени амалтын джюрегим
Тамам тауусулуб къалады.

Бошуна ашырма заманны,
Кука сѣзле бла терилте.
Къачаннга дери турлукъса.
Айджаякъ, мени термилте?

Джаякъларым джары болдула,
Айджаякъ, сеннге джыр эте,
Аякъларым берчден толдула,
Сени ючюн артыкъ джюрюте.

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Чыммакъ бойнунгу джашыра.
Къачан барлыкъма мен сени
Юйюнге дери ашыра?

Сакълатма мени, тилейме,
Джюрегингдегин бери айтмай,
Сени алсам, джашаб турлукъма.
Бирда къартлыкъгъа хорлатмай.

Айджаякъ, ариу джарашады
Башынга къысхан джаулугъунг,
Сени амалтын кетиб барады
Кийик кибик саулугъум.

Къачаннга дери турлукъма,
Айджаякъ, сеннге термиле?
Сен джолну барсанг, сууну барырма,
Суу шоркъалагъа кѣмюле.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Аны алалары онгмайды,
Сен меннге берген ауруугъа
Бир дарман себеб болмайды.

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Бойнунгда турады хаман да.
Акъылым башымдан таяды
Кѣзюнге къарагъан заманда.

Айджаякъ, ала кѣзлеринг,
Джюрек байлайла сѣзлеринг.
Ойра, сенден ариу болурму?
Сени къалай кѣбле сайлайла!

Айджаякъ, къара да къашларинг,
Джылккъыгъа джарармы джашларинг...
Джазыуунг манга да болурму?
Бир туура чыгъады ташларинг.

Къутасдан къарады чачларинг,
Тарасанг, таракъ кирмейди.
Кичини къызы да Алакѣз
Санга накъырдамы суймейди.

Ой, джылккъы анасы къарт байтал,
Ёлмей джазгъа чыкъса, тай табар.
Саулай дуниягъа айлансам,
Сенден ариу меннге къайда бар?

Ой, джылккъы анасы къарт байтал,
Ол къарышкъулакъ тай табар,
Мен сени анангы таныйма –
Къалгъан къатынладан байхамбар.

Ой, джылккъылада къашха тай,
Келиб, бойнун салды къурукъгъа,
Къарнашынг Акъбайны сайладым
Сау юч ѳзенде джууукъгъа.

Мен мындан къараб таныйма
Ариу отлагъан атланы.

Ойра, дуниямда кѳрмегенме
Туура суймекликден татлыны.

Акътуякъ аджир берликме
Сеннге келечелик айтханнга.
Джети джандет бош болсун,
Ой, сен ариуну табханнга.

Къошкъулакъ ариу кѳреме
Мени джылкъылада кѳк атым.
Джылтырайды, джанады
Джанымда алтын сагъатым.

Магулаланы да терекле,
Сеннге сѳлешедиле мѳлекле,
Ала джаз башында чагъалла,
Бишиб тюблерине агъалла.

Кѳгетле баллы болалла,
Хапарыбызны халкъгъа джаялла.
Суймегенлерибиз да болур,
Ма эки эшикни джабалла.

Магулаланы терекле -
Ол акъ бетинге кѳлекке.
Сеннге заказ бериб ишлетгенме
Мен акъ кюмюшден челекле.

Магулаланы терекле
Замансыз бишиб агъалла.
Сени амалтын, Айджаякъ,
Джюрекле ауруу табалла.

II

Ой, джылкъы анасы къарт байтал,
Ол сакъат болду, ырахын,
Ойра, мен суйгенлей суймесенг,
Сени болсун мени гюнахым.

Ой, тарпан тайла ойнайла.
Ала ойнагъандан тоймайла.
Сени ананг манга берлигед, -
Къалгъан суймегенле къоймайла.

Ой, джылкъылада къашха тай
Аягъын салмайды тузакъгъа.

Бу тюзелген ишни нек ийдинг
Бош тилле бла узакъгъа?

Ой, тузакъ, дейдиле, къоймайла,
Къанджыгъамда джибек аркъаннга,
Сора «хора» дейдиле, къоймайла,
Кесим миниучю тарпаннга.

Тыбынады дейдиле, къоймайла,
Къанджыгъамда джибек аркъаннга.
Сени сюегинг ушайды
Къарабашланы Нарханнга.

Ой, юй башында кёк кёгюрчюн
Къанатын джайгъанды учаргъа.
Узалама, кълум а джетмейди
Ол акъ бойнунгдан тутаргъа.

Ой, джылкъылада сары тай.
Мени миннген атым арымай,
Ойра, бизге заран болгъанны,
Ёмюрю кетсин джарымай.

Ойра, кёкге басхыч салгъанма
Кёкде булутланы чачаргъа.
Манга эки къанат битгеед,
Айджаякъны алыб къачаргъа.

Ойра, джаш джюрекле ойнайла,
Ала ойнагъандан тоймайла.
Элигизде аман адамла
Сени алдайла да къоймайла.

Ма джылкъы анасы акъ байтал
Акътабан ариу тай табар.
О, тулгъа барлыкъ сен болсанг,
Санга менден иги да ким табар!

Ой, джылкъы атасы къарт аджир,
Ариу джыйылады аркъаннга.
Акътуякъ аджирни берликме,
Айджаякъны манга табханнга.

Ой, джылкъы атасы къарт аджир,
Ариу джыйылады аркъаннга.
Къара тюлкю да тюшге эд
Тебердиде темир къабханнга.

Мен таралама, ёлеме:
Санга къайнайды сарыуум.
Сени мындан алыб къачаргъа,
Джетмейди мени къарыуум.

Эртденбла эртде бараса
Сен ананг ийген джумушха.
Ой, сени ючюн алгъанма
Джашагъан элимден гурушха.

Мен сагъыш этиб олтурсам,
Джюрегим къуджур этеди.
Менден насыбсыз болурму –
Айджаякъ бурулуб кетеди.

Барыб олтурама кюн сайын
Эшик аллыгъызда турушха.
Тейри, мен кетиб къалама
Сени амалтын япон урушха.

III

Ой, ариу туугъан Айджаякъ,
Кюнтурушха тийген кюнтаякъ,
Бек ушагъанынг – чын аякъ,
Тилейди сени Къасбот-кюлаякъ.

– Ой, Багъыр улу бурулсун,
Къаллай хоралагъа минеди,
Къара кёрпе тонла киеди,
Къысыр къатынланы сюеди.

Кюнюнг батха эди да булутха!
Хапарынгы барыб айтырма.
Тебердиден ары да Дууутха,
Да андан ары айтдырма.

Ой, айтханынгча суймесенг,
Дининг тийсин къара чууутха.
Сёзюм джайылыб а кетгенди
Бу джамагъатха, джууукъгъа.

IV

Акъджаякъ, бизни да кюнтаякъ.
Болур сени къутас чачларынг.
Ой, джылкъылыны да айдарла,
Айджаякъ, сени джашларынг.

Тарасанг, таракъ кирмейди,
Айджаякъ, къутас чачынга.
Джылкъыладан атлыкъ берирме
Сени абадан джашынга.

Эки элде сайлаб алгъанма
Акъай бла Ахматны джууукъгъа.
Джашлай тюшсөнг, юретир эдим
Мен сени ариу къылыкъгъа.

Мен сатыу сыртха баргъанма,
Ойра, маймёз гетен алгъанма
Ариу Айджаякъгъа кёлекге.

Сени сормай алалмам
Токуну къатыны Мёлекге.

Урия Чюёкъгъа баргъанем,
Бир баяр гетен алгъанем
Мен Айджаякъгъа чепгеннге,
Юсюне зем-зем суу себгенме.

Сатыугъа барыб келеем,
Этегим джетди балчыкъгъа.
Не пай бернеле санарбыз
Ачахматланы Нанчыкъгъа.

Бачхада битген балтурма,
Ашасанг, аууз кюйдюрген.
Бир сыйлы дууа эшитгенме.
Ма суймегенни суйдюрген.

Юсюнге ариу джарашад,
Айджаякъ, ала чепгенинг.
Ой, байрым кече да сёнггеед
Санга джюрегими кёбгени.

V

Ой, Акъбай, Ахмат, Нязбий да ёлмесин,
Мени тишсиз къартха бермесин.
Бу къартдан бир бек къоркъама,
Мен джукъламайма, къалкъыйма.

Юч къарнашчыгъым да сюелле
Мени тишсиз къартха берирге.
Мен сукъланама да, ёлеме
Аны миннген атын кёрюрге.

О, Багъыр улу да бурулсун,
Бир ариу атлагъа минеди.
Кёрпе тонла да киеди,
Ариу къатынланы сюеди.

Багъыр улу Къасбот минеди
Адемей тамгъалы атлагъа.
Бизни ишибизни салайыкъ
Уллу Тебердиде къартлагъа.

Биз урум халкъда джашайбыз,
Туз бла гырджын ашайбыз,
Ишлегенибиз кёмюр, кюлдю,
Бу джашау бизге джашау тюйюлдю.

Кел Тебердиге барайыкъ,
Анда печи бла юй салыб,
Тейри, зауукъ этиб джашарбыз,
Башыбызгъа ийнар, кюу салыб.

VI

Багъыр улу деген кюлаякъ,
Къабыргъада болур чын аякъ,
Къабыргъадан кетиб ууалсын,
Шахар Тебердини суу алсын.

Айджаякъ, сени сюеме,
Ана баланы сюйгенча,
Алай къошакълы сен болма,
Сау дунияны билгенча.

Сен мени аллыма къарайса,
Багъыр улу Къасбот келед деб.
Алай къошакълы болма, Айджаякъ,
Мен сени ючюн ёлед деб.

Бир кёб айландырдынг ызынгдан,
Кюз оракъларым къалды орулмай.
Келсенг да, аллыкъ тюйюлме,
Хоншу къатынлагъа сорууламай.

Ойра, тауда отлагъан кийикле,
Ала джатмайла сойланмай.
Сени алай алыб къоялмам,
Иги сагъыш этмей, ойланмай.

Соруула бла ишле:

1. Айджаякны адам сюерча кьаллай ышанлары барды? Джырчы аны не затла бла тенгleshдиреди?
2. Аны суйген кьаллай суймеклик инджиуле сынаиды, ёхтемлиги неде кёрюнеди?
3. Айджаяк бу суймекликге кьалай кьарайды?
4. Авторну кёз кьарамы бла элчи джашау, байлыкь, джарлылыкь, тенглик, мюлк-харакет, миллет адетле кьалай суратланадыла?
5. Поэмада адамладан сора да хора атла, ала джаулукь дегенча сыфатланы магъанасын ачыкьлагъыз.
6. Къызгъаныу, зарлыкь, тилчиликча осал шартлагъа кьаллай сёгюм бериледи?
7. Эм уллу насыбха, терен байлыкьгъа джырчы нени санайды?
8. Текстде айтылгъаннга кёре, Айджаякгъа тиширыуну идеалы дерге боллукьмуду?
9. Поэмада эпитетлени, метафораланы, ассонансланы, олицетворениелени, аллитерацияланы табыгъыз, тил байлыгына багъа беригиз.
10. Бу темалагъа рефератла джазыгъыз: «Айджаякь» поэмада суймеклик тема», «Айджаякь» поэманы тил байлыгы».

БАЙЛАГЪА

Харам какъдан ёмюрю тоймагъанла,
Джарлыланы джашаргъа кьоймагъанла.

Къыйынымы толусу бла бермедигиз,
Джюрегимде джарсыууму кёрмедигиз.

Мен джашайма, сизге оноу сормагъанлай,
Ёмюрюнде джырым сизден кьоркьмагъанлай.

ТЮЗЛЮК

Терсни кёрюб, терс атлама, абынма,
Сен тюз эсенг, патчахха да джалынма.

Адам инсан, ишлемейин джашама,
Джер юсюнде харам какъны ашама.

Терслик джолу кюйюб кьалгъан кюзлюкдю,
Сау дуняда эм баш насыб тюзлюкдю.

АЗАТЛЫКЪ ЮЧЮН

Адам улу хаман алгъа барады,
Азатлыкьгъа термилгенлей турады.

Ийнаныгъыз, къорарыкъды патчах, хан,
Чачыллыкъды мычымай къара тубан.

Ачыллыкъды джарлы халкъгъа насыб джол,
Джазыууна ие болуб къалыр ол.

Тийиб келген азатлыкъ кюн уллуду,
Джыр этерик анга Багъыр улуду.

КАВКАЗ ТАУЛА

Бири туру, бири таша,
Бири мийик, бири алаша.

Бири джашил, бири уа акъ,
Болгъандыла кёкге чардакъ.

Башларында булут башлыкъ,
Кёзлеринде ёмюр джашлыкъ.

Къарла мутхуз болмаз ючюн,
Къонадыла кюмюш ай бла алтын кюн.

Адамлагъа саулукъ бериб,
Мийик кёкге къанат кериб,

Турадыла Кавказ таула,
Башларында дарман хауа.

Минги Таудан Казбек Таугъа
Джел береди салам-саугъа.

ТЮЗ АТЛАГЪАН ТЮЗЕЛИР

Гурушха этген джарашыр,
Итден туугъан талашыр.

Тюз атлагъан тюзелир,
Терс атлагъан терсейир.
Ойлашмагъан абыныр,
Дженгил адам къабыныр.

Уллу къабхан къарылыр,
Урунмагъан тарыгъыр.

БУЛБУЛГЪА СУКЪЛАНАМА

Төгюледи Минги Таудан танг джарыкъ,
Шаркъгъа айланыб джырларыкъды джумарыкъ.

Чегетледе джырлайды тау булбулчукъ,
Къулакъ салыб тынгылайды хар булчукъ.

Джан киргенча, джашилленед таш, агъач,
Джююлдейди, къууанч этиб, къарылгъач.

Джумарыкъ да, къарылгъач да тюлме мен,
Болалсаед булбул джыргъа джырым тенг.

Соруула бла ишле:

1. «Байлагъа», «Тюзлюк», «Азатлыкъ ючюн», «Тюз атлагъан тюзелир» деген назмуланы не оюмла бирикдиредиле?

2. «Кавказ таула», «Булбулгъа сукъланам» деген назмуланы темаларын, суратлау оюуларын табыгъыз.

КЪОЧХАРЛАНЫ КЪАСБОТХА

Борлакъланы Тохтар

Къарлы таула, акъ чачларын тозуратыб,
«Саукъл» эте, акъ къолларын сенинге узатыб,
Джерге къараб, салкъын болуб, салпыланыб,
Ахыр салам айтадыла бары ахсыныб.

Къара ёмюрде кирпичлерин кесиб тот,
Джырлагъанды БАГЪЫР улу къарт КЪАСБОТ.
Хар бир джыры джарлылагъа кёпюр болуб,
Къурч джюреги онгсузлагъа ёкюл болуб.

Джангы ёмюр аны белин тюзетгенед,
Къарт джюрегин джангыдан джаш этгенед,
Тау башыча, акъ болса да чал сакълалы,
Ата джуртха байлаб закий акъылын.

Кёксюл тенгиз төкген кибик толкъунларын,
Тёге эди джюрегинден ол джырларын.
Сюйюб, сылаб Ата джуртну тюзюн, тауун,
Кёргюзгенди миллетини ол джашауун.

Созгъан алтын джарыкъ джырла төге эди,
Джерибизни татлы сёзге бёлей эди,
Ёле туруб, осият этгенд джамагъатха:
Тюз туругъуз туугъан халкъгъа, Ата джуртха!

29 декабрь, 1940 дж.

КЪАСБОТ

Хубийланы Осман

Мен Къасботну 1936 джылны къачында кѳргенме. Аны Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Кипкеланы Магомет (редактор) газетле чыкъгъан юйге алыб келген эдиле. «Красный Къарачай» газетни редактору, аны билегинден тутуб, кабинетинде олтуртуб, талай соруу соргъан эди. Андан сора джашланы тилеклери бла «Айджаякъны» джырлагъан эди.

Орта бойлудан алашаракъ, къатангыгъа дженгнген, тѳгерекбет, юсюнде боялмагъан акъ тончугъу кѳзюмден кетмейдиле. Къасботха ол джыл джюзден атлагъан эди.

Фахмулу джырчыны бизге къоюб кетген джырлары анга ёлмезлик сын болуб бошагъандыла. Джюз джылдан атлаб баргъан кюнлеринде да Къасбот джырларын кеси уста джырлай билгенди.

Къасботну джырлары магъаналарын тас этмегендиле. Ала бизни джашауубузгъа бюгюн да болушханлай турадыла.

Джашау бла фахму. Черкесск, 1982.

МЕЧИЛАНЫ КЯЗИМ (1859–1945)

ТЮЗЛЮК

Оюлмаз къая дунияда –
Тюзлюкдю, кючлю джокъ андан.
Тюзлюк аджашмаз тубанда,
Ол ёлмез, кетиб къаядан.

Махтанмагъыз бай да, бий да,
Бизнича инсансыз сиз да,
Къалмазбыз биз бирибиз да,
Неди байлыкъ, мюлк да, юй да,

Тюзлюк а ёлмез, чиримез,
Аны бир къылыч да кесмез,
Залим аты теблеб кетмез,
Джюрегинден къама ётмез.

Ол кёб залим бойнун бургъанд,
Ол патчахладан къутулгъанд,
Зинданладан учуб чыкыгъанд,
Темир бугъоу джоялмагъанд.

Муну айтхан асхакъ Кязим,
Келгинчиннге меннге ёлюм,
Къысылгъынчы эки кёзюм,
Тюзлюкге къулд мени сёзюм.

Соруула бла иш:

1. Поэт тюзлюкню не бла тенгleshдиреди?
2. Тюзлюкню юсюнден нарт сёзлени соруб, билиб, джазыгъыз.
3. «Тюзлюк тас болмаз» деген темагъа хапар айтыгъыз.

ИГИ СЁЗ

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Иги сёзсюз джашау неди? –
Тузсуз хантха тепше-тенгди.
Иги сёзню айтхан эрди,
Акъялы, джюреги кенгди.

Иги сёз халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамчиди.

Иги сёз къоркъгъанны билмейд,
Байгъа муджрача тиед,
Джарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Окъ джерине джетиб суууйд,
Суу да бир заманда къуруйд,
Иги сёз къурумаз, сууумаз,
Аны киши тутуб тыймаз.

Иги сёз джомакъды, джырды,
Иги сёзсюз дуния тарды,
Джюрек джол да къарангыды.
Иги сёз кёз джарыгъынгды.

Тоюнг, къууанчынг – иги сёз,
Кюнде джубанчынг – иги сёз,
Кюнде таянчагъынг – иги сёз,
Къаманг, къылычынг – иги сёз.

Иги сёз джол нёгер болад,
Къыйын кюн биргенге барад,
Биз ёлсек, иги сёз къалад,
Ол сау къалгъанлагъа джарайд.

Кязим сёзюм бермез сизге,
Зулмуну суйген бетсизле,
Мени сёзюм нёгерд сизге,
Таянчакъды факъыргъа, ёксюзге.

Соруула бла иш:

1. Назмуда тилни кесгин амалларын табыб айтыгъыз.
2. Иги сёз бла аман сёзю адамны джашауунда орну, магъанасы къалайды?
3. Назмуну азбар этигиз.

СОЛТАН-ХАМИДНИ ДЖЫРЫ

Кировгъа нёгер болгъан эд,
Джарлылагъа джараргъа,
Къара халкъгъа эркинликни,
Эркинликни алыргъа.

Солтан-Хамид тау къушу эд,
Джаудан къоркъа билмеген.
Байла бла бийле эдиле
Ол джигитни суймеген.

Солтан-Хамид джыгъылгъан эд
Къаны кызартхан атдан,
Таулада къан къатыш джауум
Джаугъан эд олсагъатдан.

Солтан-Хамид сёлешиучю эд
Киров бла олтуруб.
Солтан-Хамид къайтханды,
Алтын гулла толтуруб.

Артха туругъа болмаучу эд,
Намысына уялыб,
Аты халкъгъа кишнеб келди,
Къызыл къаннга боялыб.

Душман огъу джыкъгъан эди
Аны тер басхан атдан,
Халкъ башчысы Киров анга
Джылагъанд ол сагъатда.

Киров джабханд ёлюгюне
Бек алгъа джамчыны,
Алтын гуллагъа¹ салдыргъанд
Ёлюгюн ол батырны.

Солтан-Хамид болуучу эд
Таулуланы батыры.
Кенг болсун, джумушакъ
болсун Аны джатхан къабыры.

Солтан-Хамид болуучу эд
Таулуланы ашхысы.
Аны къарнаш этген эди
Киров – халкъны башчысы.

Джигит ёлсе, джигитлиги
Къалад халкъны ичинде.
Кязим да бу джырны андан
Этед сени юсюнгден.

Соруула бла иш:

1. Къалабекланы Солтан-Хамид ким болганды?
2. Солтан-Хамидни Совет власть ючюн кюрешгенинден джырда не айтылады?
3. Сиз граждан къазауатха къатышхан джигитлени юсюнден не джырла билесиз?

ТАУКЕЛ ЭТЕЙИК БИЗ БЮГЮН

Тёзюмсюзлюк нёгер туююлд,
Оюлгъанда джолунг, юйюнг.
Кётюрейик джашау куююн,
Таукел этейик биз бюгюн.

Кёб джашадым, кёб да кёрдюм,
Артыкълыкъгъа налат бердим.
Къартлыгъымда тентиредим,
Элим бла кёчюб келдим.

Джашарыма бек аз къалды,
Борбайымы къартлыкъ алды.
Аллах, санга бирди сёзюм -
Халкъыма тилейме тёзюм!

Ичер сууум тауусулур,
Ёнюм, ауазым бузулур,
Къарт парийим билиб улур,
Джамагъат агъач ат къурур.

Мен ёлюрме, артха къайтмам,
Саулугъумда джалгъан айтмам.
Бузулмагъыз къыраллыкъгъа,
Киши джерде тургъанлыкъгъа.

Ат чариште сыналады,
Азаб кёрмей ким къалады?

¹ Гулла – тегене, гроб, саркофаг

Хайт дегиз, айыб алмагъыз,
Иште артха да къалмагъыз.

Кёб къыйынлыкъгъа тёздюгюз,
Ачдан, азабдан бездигиз,
Дагъыда къош бола келдигиз,
Кёб палахланы дженгдигиз.

Отларыгъыз кёб ёчюлдю,
Боран, ырхы да кёчюрдю.
Дагъыда халкъ халкълай кечинди,
Сёзюм эштигиз Кязимни.

Мухаджирлик къыйын ишди,
Ол а бизге энтда тюшдю,
Аны кёлтюрген да кючдю,
Кёлтюралмасакъ – бедишди.

Тюзд, бирликде – тириликди,
Халкъ деген аны билликди,
Биз адамгъа саналайыкъ,
Къыйын кюн эрлей къалайыкъ.

Олду мени осиятым,
Халкъыма да аманатым.
Джашарыкъма аны айтыб,
Унутмагъыз хаджини атын.

Казахстан, Талдыкъургъан 1944

ОСИЯТ

Мени дууама келликле,
Джаназыма сюелликле,
Тёрт санымы джууарыкъла,
Басхычымдан тутарыкъла,

Къабырымы къазарыкъла,
Манга кюйюб азарыкъла,
Салымы элтиб барлыкъла,
Сау-саламат къаллыкъла, -

Барыгъызгъа барды сёзюм,
Осият этеди Кязим:
Къыйын кюн джашай билирге,
Билек болугъуз бир бирге!

Бирликде – тирилик, билигиз,
Бир биригизни суйюгюз!
Ариулукъ болсун тилигиз,
Хата кѳрмесин юйюгюз.

Соруула бла иш:

1. «Таукел этейик биз бюгюн», «Осият» деген назмулада малкъар халкъны зор-лукъ бла Орта Азиягъа кѳчюрюлгени, анда сыналгъан къыйынлыкъла къалай суратланадыла?

2. Поэт туугъан джерден айырылгъанлагъа къыйын кюнледе къаллай насихат этеди?

ДЖАРАЛЫ ДЖУГЪУТУР

1

Барыбыз да билебиз
Джашау къыйынын, тарын.
Джаралы джугъутурну
Айтайым мен хапарын.

Ол хапар эсге тюшсе,
Мен къуру да кюеме.
Аны сиз барыгъыз да
Эштсегиз, бек сюеме.

Зарфха¹ уруб чыгъарыргъа,
Зарфыбыз джокъду бизни,
Къарангылыкъ ачдырмай
Турад кѳзлерибизни.

Китаб окъуй билген аз,
Джахилд джарлы халкъыбыз.
Джашайбыз, тогъубуздан
Кѳб болгъанлай ачыбыз.

Бюгюн тауда къар джауад,
Арбазланы толтуруб.
Хапарымы башлайма,
Отджагъада олтуруб.

Сыйырадыла джерни,
Сыйыралла гырджынны,
Къолдан келмей сыйырыргъа
Хапарны бла джырны.

¹ Зарф - басма.

Залимледе аллай кюч
Джокъду. Шукур Аллахха!
Биз джюрек сёзюбюзню
Бермезбиз малгъунлагъа.

Джаралы джугъутурну
Окъ джарасы джаннганча,
Джанады джюрек джарам,
Къама кириб къалгъанча.

Айтайым хапарымы:
Сизге, манга да асыуд.
Адамлагъа айтмасанг,
Кюйдюрюб къояд джарсыу.

Ой, джаралы джугъутур,
Мен да сеннге ушайма, –
Джюрегими къан джууа,
Хапарымы башлайма.

2

Ариу айбаш джугъутур.
Отлай эди ранлада,
Кече эниб, иче эд
Тауда къара сууладан.

Ранда кийик сюрюу
Солуй джатыб тургъанда,
Къарауул джугъутур
Бола эд къаялада.

Ол кёб къутхаргъан эди
Сюрюуюн уучуладан,
Кеси да кёб къутула
Келген эди аджалдан.

Бир джол, танг джарыгъанлай
Кийик сюрюу суу ичиб
Ранлы гелеу бетни
Бара эд ёрге кетиб.

Алайлай бирси бетден
Ачы шкок атылды.
Сюрюу къачды. Джугъутур
Джаралы болуб къалды.

Ол, ёрге баралмайын,
Мыллыгын энишге атды,
Терен сызгъа ичине
Кетиб, термиле джатды.

Уучу джугъутур къайры
Думп болгъанын билмеди,
Ол не кёб излесе да,
Къайдагъысын кёрмеди.

Кеб айланыб, зат табмай,
Къара ачыу келди,
Башха кийик мараргъа
Бир башха джерге кетди.

Джауорунун окъ тешген
Джугъутур ол сызгъада
Сау кюн, сау кече турду,
Къутулуб мараучудан.

Тауда гелеу кырдыкга
Къатхан эд таза къаны,
Ачий эди, кюе эд
Ауур джарасы аны.

Ол эрча кёлтюре эд
Джарасыны ачыуун,
Джигитча кюреше эд
Къутхарыргъа джашауун.

Джарасы ачыб аны,
Къоймаса да атларгъа,
Юзмей эди умутун
Ол сюрююун табаргъа.

Джюреги тартдыра эд
Къаяланы башына.
Кёзюн алмай, къарай эд
Сюрюу кетген джанына.

3

Биз элли джарлы уучу,
Хашим, танг джарыгъанлай,
Чыкыгъан эди таулагъа,
Кийик, джугъутур марай.

Ол, таулада айлана,
Кийиклени ёлтюре,

Алай бла джашай эд,
Юйюрюн кечиндире.

Хашим, тик джолну чыгыб
Баргъанлай бирси бетге,
Ол асхакъ джугъутурну
Кёрдю да сейир этди.

Ол джаралы джугъутур
Ёрге къачыб бара эд,
Эркинликге къаст этиб,
Джарасын унута эд.

Джугъутурну ызындан
Хашим кёрдю бир бёрю
Къуууб, джете баргъанын,
Тояйым деб къанындан.

Хашим, шкогун сермеб,
Къол юсюнден терк атды.
Бёрю, ёрге секириб,
Сора сойланыб къалды.

Джугъутур, энтда шкок
Анга атылгъан сунуб,
Суху да бир къарады,
Башын артха терк буруб.

Алай ол джол анга огъай,
Шкоок джаууна атылды.
Джугъутур таугъа кетди,
Бёрю джоюлуб къалды.

Джаралы джаныуарны
Къуугъан зулмучу бёрю
Тюзлюк огъу ызындан
Джетиб, алайда ёлдю.

Аллай къара кюн келиб
Къутулгъан джугъутургъа
Хашим тиймеди, эркин
Кетерге къойду таугъа.

Аны ызындан къараб,
Хашим тёшде олтурду,
Ол къаяла артына
Аугъунчу, къараб турду.

Джаралары сау болуб,
Джаралы джугъутурну
Таулада энтда джашар,
Джангы къууанчдан толуб.

Тауланы, эркинликни
Чексиз суйген джугъутур!
Ызынгдан окъ джетмесин,
Джауларынг джоялмай тур!

4

Джаралы джугъутурну
Къутхаргъандан сора,
Хашим, джаныуар атмай,
Юйюне къайтыб барад.

Кийик эти келед деб,
Сабийлери чабдыла.
Алай ала ол кече
Кийик этсиз къалдыла.

Хашим юйдегисине
Джугъутурну хапарын
Айтды, болгъан халын да
Тизиб айтды ол барын.

Къатыны: «Тюз этгенсе,
Джаным къор болсун санга! –
Деди. – Джаным ауруду
Ол джарлы джаныуаргъа.

Биз да ачдан ёлмезбиз,
Биямукъ этиб ичсек да,
Не этериксе? Чыдарбыз,
Не къыйынлыкъ кёрсек да».

5

Ашхамны къарангысы
Элге тынч кириб келди.
Джамболат бий Хашимге
Джумушчусун джиберди.

Бийни сер джумушчусу
Ашхамда салыб келди.
– Бийим сени чакъырад,
Хайда, джюр, Хашим! – деди.

Хашим эски чепкенин
Дженгил къаблаб юсюне,
Джумушчуну ызындан
Барды бийни юйюне.

Хашим, эшикден кириб,
– Юйге игилик! – деди.
Джамболатны бетини
Кюйсюз болгъанын кёрдю.

– Бюгюн уугъа бардынгмы? –
Деб сорду бий уучугъа.
Хашим ууда хапарын
Терк огъуна айтды анга.

– Ай сен аман! – деди бий, –
Эр тюлсе, къатынса,
Джюрегинг къоргъашынча
Эрий тургъан, аманса!

Мен бийинг болгъанымы
Унутханмы этгенсе?
Бу арт кёзюуде манга
Кийик нек келтирмейсе?

Бийим, кесинг билесе,
Беш-алты сабийим бард.
Кючюм джетмейд, юйдегим
Ачдан къыйналыб турад.

Ит кючюклени ач
Болгъаны манга неди!
Хашим, джюреги джана:
– Биз да адамбыз! – деди.

– Ауузунгу къыс! – деди бий,
Секириб ёрге туруб,
Муджрасын сермеб, ол
Джарлы Хашимни урду.

Хашим эшик артына
Джыгъылды, алай кючден
Къобуб, мыллыгын атды
Зорчу бийни юсюне.

Ол бийни буууб огъуна
Къоярыкъ эди, алай

Шапалары чабдыла,
Ач бөрюле чабханлай.

Джарлы уучуну туююб,
Атхан элле эшикге.
Ала анга этгенни
Адам этмейди итге.

Бий муджрасы тийиб,
Сындыргъан эд билегин,
Залимликни ёртени
Кюйдюрген эд джюрегин.

6

Хашим! Ач бөрю кзуугъан
Джаралы джугъутургъа
Тенг болдунг кесинг, алай
Киши болушмад санга!

Санга чабхан бөрюню
Киши атыб урмады,
Ол бөрюню къанындан
Къара джер кызармады.

Чолакъ болуб къайтдынг
Джарлы кзурум кююнге,
Сау болмаз джара тюшдю
Огъурлу джюрегинге.

Тауда ол сен кзутхаргъан
Джугъутургъа ушайса,
Аныча, джараларынг
Къыйнай, алай джашайса.

Залимликни таягъы
Бизге аман тиеди,
Не этсин джарлы Кязим,
Джаны отда кюеди.

Хашим! Аман ачыдынг,
Бизге палах азмыды?
Кёзлерим джашдан тола,
Этеме бу назмуну.

Сени джарсыуунг – мени
Джарсыуумд, джарлы уучу.

Иншаллах, ийнанабыз –
Келир бир дерт алыучу!

Джарлы Хашим, кесинг да
Джаралы джугъутурса.
Кёрген къыйынлыгъынгы
Сен къачан унутурса?

Сени ургъан залимни
Аллах урсун! – дейме мен,
Палахланы ырхысын
Анга бурсун – дейме мен.

Санга этген артыкълыгъы
Аны кесине джетсин,
Кязим бергенча, анга
Аллах да налат берсин!

...Кюн сайын аны кёрюб,
Мен амалсыз болама,
Башха джолну табмайын,
Назмуланы тагъама.

Ой, мени джарлы халкъым,
Къыйынлыкъда тураса,
Сен да, бир башха болмай,
Джаралы джугъутурса.

Зыгъырлы къолда зыгъыр
Кибик, кёб къыйынлыгъынг.
Не затха чыдамады
Сени къыйынлы джанынг!

Къурум оджакъларынгдан
Кечеги къар джаугъанча,
Джауад къайгъы юсюнге,
Сени аллах къаргъагъанча.

Джаз джабалакъ таулагъа
Джаугъан кибик, юсюнге
Къара палах джауады,
Кириб келед юйюнге.

Къайгъыларынга джарсый,
Джарлы Кязим талгъанды,

Ол башын тау Черекге¹
Атар кибик болгъанды.

Джарлы халкъым! Бёрюле
Къуууб баргъан, джаралы
Джугъутурса. Не этейим?
Ким болур бизни джанлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
Джумулгъан бёрюлени?
Къайгъыларын ким кёрюр
Джарлы таулу эллени?

Сени сюрген бёрюге
Кимни огъу атылыр?
Фитнаны, залимликни
Тили къачан тартылыр?!

Бар къыйынлыкъларынгы
Джарлы Кязим кёреди,
Джюреги къандан тола,
Ачы назму этеди.

Джаралы джугъутурну
Айтдым сизге хапарын,
Алай ол сау эталмаз
Джюрекде джараларын.

Аны эштген бирсине
Айта, халкъгъа джайылса,
Джарлы отджагъалада
Айтылыб алай турса,

Ким билед, асыу болур
Къайгъылы джюрекlege,
Ким билед, ачыу болур
Зулмучу залимlege.

Аланы къолларындан
Келмейд манга тиерге,
Джарлы уучу Хашимни
Тюйген кибик, тюерге.

Тишлик къойлай сояргъа
Къолларындан келсе эд,

¹ Черек – суу.

Уруб, туююб, джояргъа
Атым амал берсе эд.

Бир кюн джашатмаз элле
Ала мени дуняда,
Ичер сууум тюгениб
Къалыр эди таулада.

«Келечиге ёлюм джокъ»
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

Мен Меккагъа баргъанма,
Тиерге базынмайла,
Алай бычакъ билеуню,
Джаныгъанны къоймайла.

Ит юргенни джел элтед,
Юрме къой джауларымы.
Къыйын кюн ёкюлюнлей
Къалырма мен халкъымы.

Джарлы халкъым, кюрешдим,
Асыу болур деб сёзюм,
Санга игилик излей,
Джашайд дуняда Къязим.

Соруула бла иш:

1. Поэманы хапарын айтыгъыз.
2. Сыфатланы халилерин ачыкълагъыз.
3. Джаралы джугътурну сыфаты джашау халланы сезерге болушамыды?
4. Халаллыкъ бла харамлыкъны кёргюзоуде хапарчыны-джолоучуну не магъанасы барды?
5. Чыгъарманы аты бла ич магъанасы келишемидиле?
6. Поэманы тил байлыгъын айырыгъыз.
7. «Джаралы джугътур» деб сочинение джазыгъыз.

БУЗДЖИГИТ

Сюймеклик, джандет чыпчыкъ
Келген кибики, келеди,
Инсанланы барына
Ол кёб къууанч береди.

Алай бу тар дуняда
Аны да къанатларын
Кюйдюрюб къоядыла
Артыкълыкъны отлары.

Ол хапар тамам ушайд
Кечеги оджакълада
Улуй айланган джелге,
Келиб кыыш узакъладан.

Лейла бла Меджнун!
Сизни хапарыгъызгъа
Кязим да джылагъанды,
Кюйгенд къадарыгъызгъа.

Низами, Навои да
Кюйюб-бишиб джаздыла,
Алтын сёзлери бизге,
Джаннган отча къалдыла.

Физули! Ачы назмунг
Джюрегими, сюнгюча,
Тешиб ётдю, джыладым,
Атам бюгюн ёлгенча.

Кёб такъырлыкъ сынагъан
Сюйгенлеге сёзюгюз
Асыу болду, кёб азаб
Кёргенликден ёзюгюз.

Алай Меджнун энтда
Айланад къара тюзде, –
Азаблыкъ да, зорлукъ да
Аз тюлдюле джерде.

Сюймекликни чыпчыгъы
Энтда къанатсыз къалад,
Сюймекликни тереги
Кёзюусюзлей къуу болад.

Энтда Фархад къаяны
Тешиб бошамагъанды,
Энтда да Ширин анга
Сарнауун къоймагъанды.

Зорлукъ джетген джигитле
Ёлелле, джоулалла,
Джюреклери – ёмюрде
Джаныб тургъан отлалла.

Ана хакъында кёбле
Ачы назму этдиле,
«Сюймеклик – кёзюусюзлей
Къуругъан терек!» – дедиле.

Сюймеклик тели этиб,
Меджнун кетгенди тюзге,
Аны хапары къуугъун
Сёзюча, ачыд бизге.

Алайсыз джашау, кече
Кибики, къарангы болуб
Къалыр эди, сау дуня
Бёрю улуудан толуб.

Андан башлайма сизге
Бузджигитни хапарын,
Сау эталлыкъча Шаркъны
Ол эски джараларын.

Залимлик джойгъанланы
Кёлю барла сыйлайла,
Кёзюусюз ёлгенлеге
Сау къалгъанла джылайла.

Бузджигит да бириди
Кёзюусюз ёлгенледен,
Субай санларын зорлукъ
Къабыргъа кёмгенледен.

Ахлуларым, барыбыз
Бузджигитни сыйлайыкъ,
Анга, къарнашыбыз
Ёлген кибики, джылайыкъ.

* * *

Бир шахарда джашагъанд
Дейле бир юй устасы.
Сора ол къарт болгъанды,
Чачын-башын чал басыб.

Кёблеге юй ишлегенд,
Къууана ол ишине,
Ол юйлени барысын
Ишлегенча кесине.

Бузджигит деген джангыз
Джашы болгъанды аны.
Аны бла биргеед
Ол къарт устаны джаны.

Атасы джашын, кеси
Кибик, юй уста этгенд,
«Мен ёлсем, усталыгъым
Сеннге къаллыкъды», – дегенд.

«Усталыкъ, – дегенди ол, –
Барыбыздан да уллуд,
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Къалыр эд адам улу.

Усталыкъ суймекликге
Бла кюннге тенг болад,
Устала ёлгенликге,
Усталыкъ саулай къалад.

Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ тилсиз ташланы
Биз джырлагъа бурабыз.

Ташладан, агъачладан
Биз хастанла этебиз,
Аланы бу дунягъа
Къоюб, алай кетебиз.

Мен джашадым дуняда
Кишиге хата этмей,
Усталыкъ ишден сора
Бир башха зат излемей.

Бу хыйла кёб дуняда
Джаннга хыйла этмедим,
Джауларым да дунядан
Тюб болсунла демедим.

Бу артыкълыкъ кёб джерде
Бир артыкълыкъ этмедим,
Къан кёб тегюлген джерде
Инсан къанын текмедим.

Къолларыма къан огъай,
Тытырла джагъылдыла.
Юйлерим шахарымы
Айбатлыгъы болдула.

Мени къатылыгъымдан
Бир сабий джыламады,
Бир джарлы, бир къарыусуз
Атанга чамланмады.

Олду мени насыбым –
Мен рахат ёлюрме,
Бар усталыгъымы да,
Балам, санга берирме.

Джерим мени кесине
Разы болуб алыр,
Джерими ташы манга
Къууаныб сын таш болур.

Иш, усталыкъ дуняда
Кюнюм болдула мени.
Мен ёлсем, усталыгъым
Къалыр юсюнде джерни.

Ташны да, агъачны да,
Топракъны да суйюб,
Джашадым мен джеримде,
Джашау къыйматын билиб.

...Сен да алай джашасанг,
Джарсымам къадарыма,
Ол заманда рахат
Джатарма къабырымда...

Сен, джангыз балам, джаным,
Кёз джарыгъымса мени.
Атанг джашагъанча,
Джаша юсюнде джерни.

Махтау келир кесиме
Деб, ачитма кишини,
Аны ючюн тэкдюрме
Кёз джашын бир сабийни.

Махтау деген чарс кибики
Бир затды дуняда,
Бир сабийни къууандырсанг,
Ол мийикди махтаудан.

Махтау, байлыкъ да кетер.
Кертилей къал тюзлюкге,
Дуняда бир зат джетмейд
Халаллыкъгъа, игиликге.

Сен ишни, усталыкъны,
Джарыкъ кюннге тенг этиб,
Джаша дуняда, алагъа
Тенг болгъан зат джокъду деб.

Сора ала да санга
Бу дуняаны къууанчын
Сынагырла, насыбны
Эшигин кенгнге ачыб.

...Къууанч, бушуу да келир,
Кёзюу болалла ала.
Не затла сынасанг да,
Адамлай къал, балам!».

* * *

Бузджигит джумуш бла
Узакъ шахаргъа барды,
Ол анда кёб айланыб,
Аллыкъ затларын алды.

Сора кёрдю бир къызны,
Ол кёзлерин къаматды.
Къыз не ариу болса да,
Ол да джашны джаратды.

Орамда кёрген эди
Бузджигит ариу къызны,
Зийдандан чыгъыб, кёрген
Кибики кёк кырдык джазны.

Нёгерлери бла къыз,
Бир ариу юйге кирди,
Андан чыкъмай къалды да,
Бузджигитни кюйдюрдю.

Эки кёзю чолпанла
Джаннган кибики, джаннганлай
Ол къыз алай бара эд,
Кырдыкда джур баргъанлай.

Хар атлагъаны сайын
Джер андан уялгъанча,
Терекле, кырдыккла да
Ол къызгъа баш ургъанча.
Аны кёргенле бары
Къалмайын къызаргъанча,
Аны кёрген къартла да
Джашла болуб къалгъанча.

Ол болмаса, дуняда
Кюн джарытмай къаллыкъча
Ансыз къалса, дуняаны
Саз тубан басарыкъча.

Ансыз къалса, дуняда
Кёгетле бишмезликча.
Джерни къургъакълыкъ алыб
Сабанла битмезликча.

Ансыз къалса, дуняда
Кёзлеуле къурурукъча,
Терекле кёгермейин,
Самум джелле урлукъча.

Ансыз къалгъан дуняда
От киргизилмекликча,
Ансыз къалса, дуняда
Юйле ишленмезликча.

Бузджигитге ма алай
Кёрюндю. Хайран болду.

Къайгыдан, къууанчданда
Аны джюреги толду.

Бир уллу юге кириб,
Къыз андан чыкъмай къалды.
Бузджигитни джюреги
Отда-ёртенде джанды.

Кёб айланды Бузджигит
Ал айда, ол тийреде,
Кёзюн алалмагъанлай
Ол тийреден, юледен.

Хайран болуб айланды,
Не этерин билмейин,
Ол тийреден кетерге
Джюреги джибермейин.

Ол кимди? Кимни къызыд?
Бузджигит билмей эди,
Аны табыб сёлешир
Джолун да кёрмей эди.

Арлакъ кетиб, дагыда
Къайта эди Бузджигит,
Кеси кесине былай
Айта эди Бузджигит:

«Манга болур болгъанды,
Аллах, болуш сен манга!
Болуш ёртеннге тюшюб,
Кюе тургъан инсаннга.

Ансыз кырдык чыкъгъанын
Эслеялмам дунияда,
Ансыз кюн, ай чыкъгъанын
Мен кёралмам дунияда.

Ётмекни татыуун да
Сезалмам джер юсюнде,
Сууум да ачы болур,
Бир тынчлыкъ болмаз менде».

Кече ортагъа дери
Алай эте айланды...
«Ол къызгъа тюбемейин
Къоймам» деди, къаргъанды.

Ол кече ортасында
Къонакъбайына барды,
Хоншуда къарт къатынны
Ариу айтыб чакъырды.

Бузджигит ол къатыннга
Айтды бютеу хапарын,
Анасына айтханча,
Айтды бар къайгыларын
Къатын билди хапардан
Джаш кимни кёргенин,
Бузджигитге айтды ол
Джаш хан къызын сюйгенин.

Къ а р т к ъ а т ы н :
– Балам, сен ханны къызын
Кёрюб келгенсе, джаным,
Кёб хан, бий улула да
Тилеб туралла аны.

Андан ариу къыз джокъду
Биз джашагъан джерледе
Аныча акъыллы джокъ
Шахарлада, элеледе.

Б у з д ж и г и т :
Мени кёзлерим шагъат
Болдула, анам, анга.
Ант этеме, аллай къыз
Туумагъанды дуниягъа.

Кюнюм кече боллукъду,
Аны кёрмесем, анам,
Дунияда джашарыкъма
Мен, ёртен отда джана.

Къ а р т к ъ а т ы н :
Сен да дуниягъа ариу
Джаратылгъан бир джанса,
Кирген юйюнгю кюнча
Сен да джап-джарыгаса.

Экигизни бир-бирге
Деб джаратханчад
Аллах, Алай ол хан къызыды.
Андады, балам, палах.

Б у з д ж и г и т:

Анам, хан, бий – барын да
Унутханма мен бюгюн,
Бюгюн биринчи джолу
Кёрдюм дунияны кюнюн!

Бюгюннге деричи мен
Тар зийданда тургъанча,
Дунияны джарыгъына
Алгъа бюгюн чыкыгъанча.

Алай болуб турама,
Болуш манга, ой анам!
Бюгюнден башлаб, сени
Болурма керти баланг.

К ъ а р т к ъ а т ы н:
...Не бла болушайым,
Джарсыулу балам, санга?
Джарлы къатынны сёзю
Джеталмаз уллу ханнга.

Б у з д ж и г и т:

– Ханнга сёлеш демейме.
Хан мени да джокъламаз.
Юй устасыны джашын
Ол тенгине санамаз.

Къызыны кесине барыб,
Мени кёргеними айт.
Аны кюннге тенг этиб,
Мени кюйгеними айт.

К ъ а р т к ъ а т ы н:

– Хан къабагъы аллында
Ёлом сакълаб турса да,
Хан буйрукъ этиб, мени
Зийданнга салдырса да,

Барайым, халал балам,
Болушалсам – керейим.
Зулихатха «Кюсеген
Джанынг табылгъанд!» – дейим.

Ол къарт къатын къолундан
Келгенни къоймай этди, –
Ол джаш бла кызыны
Бир-бирине тюбетди.

Бузджигит Зулихатны
Кёре турду бара да.
Скюймеклик кюнден кюннге
Ёсе барды арада.

Къыз биле эд атасы
Бузджигитге бермезин,
Юй устаны уланын
Анга дурус кёрмезин.

Амал табыб къачаргъа
Ала оноу этдиле.
«Джан сау болуб, бир-бирин
Ташламазбыз!» – дедиле.

Харам адам азмыды, –
Сёз джетдирдиле ханнга,
«Къызынг эл кюлкюлюгю
Этеди», – делле анга.

Хан кызын чакъырды да
Аямай, кёб сёлешди.
Ол не кёб кюрешсе да,
Сёзю бармазын билди.

Урушуб да кюрешди,
Ариу айтыб да кёрдю.
Къыз антына ёлмезин
Атасы толу билди.

Х а н:

Къызым, айтханымы эт,
Бош керексиз терилме.
Эл багъасы Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.

Тенгиздеги юзmezден ¹
Сени мюлкюннг кёб болур,
Джюз къарауашынг, балам,
Санга баш уруб турур.

¹ Юзmez – къум

Мен хан улу Зейтунга,
Къызым, сени берирме,
Ханны сыйлы юйюнде
Насыбынгы кёрюрме.

Джюз тюели кериуан
Келир узакъ джерледен,
Джюклениб накъут бла
Налмазладан, дарийден.

Къызы:

– Къой, къой, атам, къой, атам,
Бош къыйнама джанымы.
Аллах берген кесиме
Къой мени тёрт санымы.

Дарийлени не этерме,
Накъут бла налмазны?
Бузджигитсиз дуняда
Къаным къуруб къалмазмы?

Кериуанла келсинле
Башхаланы юйюне,
Башха къызла турсунла
Алтынлагъа суйюне.

Хан улуланы барын
Бузджигитча кёралмам,
Бузджигитни тырнагъын
Мен барына бералмам.

Хан:

– Къызым, джарыкъ кюнюм,
Къыйнама мени былай.
Эл кюлкюлюгю этме
Атангы, джаны саулай.

Къызы:

Джюрегим мен айтханны
Этмейд. Кеч, атам, манга.
Неда, атам, санаб къой
Мени Аллах ургъаннга.

Хан:

– Олмуду ахыр сёзюнг,
Къызым, балам, атанга?

Не хата этген эдим
Мен ёмюрюмде санга?

Къызы:

– Меннге дуня джарыгъын
Берген сен эдинг, атам.
Сенден къатылыкъ, хата
Кёрмеген эдим, атам.

Кеч сен джарлы къызынгы,
Джокъду башха айтырым.
Таукел болгъан ма, атам,
Джокъду артха къайтырым!

* * *

Хан тюнгюлдю къызындан,
Зат эталмазын билди.
Къызы кетди баш ура,
Къарт хан къыйын кючсюндю

Хан амал изледи да,
Табды къара амалны.
Бузджигитни джояргъа
Келди эсине ханны.

Адамларын джыйыб, хан
Бузджигитни тутдурду.
Къызыны джарыкъ кюнюн
Тар зийданнга сукъдурду.

Бузджигитни сойдула
Кечени арасында.
Къарт уста айырылды.
Ол джангыз баласындан.

Бузджигитни джюреги,
Кёкден учхан джулдузча,
Думп болду, кючу кетди,
Эриди джазгъы бузча.

Аны уста къоллары,
Атасы берген хунер
Кетдиле, джоюлдула,
Алды аланы къара джер.

...Ташлада тил джокъ ансы,
Ала къаргъар эдиле,

Ташлада кёз джокъ ансы,
Ала да джылар элле.

Къаллай юйле ишлер эд
Бузджигит ол ташладан.
Зулму айырды аны
Джашаудан, усталыкъдан.

Кюн билсе ол зорлукъну,
Ол эртденде чыкъмаз эд,
Бузча сууукъ къара суу
Шууулдамаз, акъмаз эд.

Тереклени кёклогю
Къап-къара болур эди,
Кёгериб тургъан кырдык
Саргъалыб къурур эди.

Кёзюсюз джерге кириб
Кетдиле ариу кёзле,
Ёмюрде эштилмезле
Зулихат эштген сёзле.

Хапарымда турсунла
Ол джудузлача кёзле,
Хапарымда къалсынла,
Джаз кибик, джылы сёзле.

Кязим андан джазады
Сизге мыдах хапарын,
Таулу халкъ да билсин деб
Бузджигитни къадарын.

Иги, къайда турса да,
Сау дуняны джашыды,
Ол хар таза джюрекни
Ахлысыды, джолдашыды.

Назму сакълайд кёзюсюз
Джерге кирген сёзлени,
Ол бермейди ёлюмге
Ишлерин игилени.

«Бузджигитни ёлтюрюб,
Къызымы къутхардым», – деб,

Энди къызым Зейтуннга,
Хан улуна барыр», – деб,

Хан къууаныб тура эд,
«Той этилсин» деген эд,
Той-оюнну къууаргъа
Кеси буйрукъ берген эд.

Зулихат, ишекли болуб,
Той баргъан джерге келди,
Бузджигит тутулгъанын,
Ёлгенин билмей эди.

«Не затхад бу къууанч» деб,
Ол сейир этиб турад.
Той этгенлеге къараб,
«Не тойду бу?» – деб сорад.

З у л и х а т:

Учуб келиб былайгъа,
Балалы къуш сарнаса,
Ол тас этген баласын,
Инджиб, кюйюб чакъырса,

Айтыгъыз сиз, джамагъат,
Баласы анга чыгъармы?
Къуш бала-кёз Бузджигит
Бу той-оюнда бармы?

Т о й д а г ы л а д а н б и р и:
Балалы къуш сарнаса,
Баласы анга чыкъмаз,
Къуш бала-кёз Бузджигит
Бу оюнда табылмаз.

З у л и х а т:

Къозулу къой джыласа,
Къозусу анга чыгъармы?
Къозу кёзлю Бузджигит
Бу тойда-оюнда бармы?

Т о й д а г ы л а д а н б и р и:
Къозулу къой джыласа,
Къозусу анга чыкъмаз,
Къозу кёзлю Бузджигит
Бу оюнда табылмаз.

З у л и х а т:

Къайдады да Бузджигит?
Муслиманла, айтыгъыз!
Къандан толуб кёзлерим,
Амалсызма, ангылагъыз.

Т о й д а г ы л а н ы б и р и:

Бузджигитни тутдула,
Тар зийданнга атдыла,
Ол кечеден оздурмай,
Аны джанын алдыла!..

Зулихат джылаб-сарнаб,
Алайда сыйыт этди.
Кюню къарангы болуб,
Ол атасына джетди.

Х а н:

– Не болгъанды, къызым, санга,
Неге сыйыт этесе?
Къызым, кёз джашларынгы
Не зат ючюн тегесе?

З у л и х а т:

– Бу къара кюнден башлаб,
Сени къызынг болалмам,
Мени кюнюм батханды,
Мен юйюнгде туралмам.

Къолларынгда къатханды
Бузджигитни нюр къаны.
Бир къызгъа да бермесин
Аллах сенлей атаны.

Х а н:

Къызым, бу ачы сёзю
Къалай айтаса манга?
Бузджигит кеси ёлгенди,
Ёлюм төред инсаннга.

З у л и х а т:

– «Къызым» деме сен манга,
«Атам» деялмам санга!
Юйюнгда, арбазынгда
Боялгъандыла къаннга.

Юйюнг къабырдан эрши
Кёрюнед манга энди.
Манга ата, юй да джокъ,
Ахыр кюнюм келгенди.

Х а н:

– Алай айтма сен, балам,
Сеннге минг ат берирме,
Минг тюени алтындан
Джюклетиб, келтирирме...

К ы з ы:

– Мен атланы не этерме,
Атха минер кишим джокъ,
Дарийлени не этерме –
Дарий киер кишим джокъ.

Мени кюнюм батханды,
Кюн джокъду меннге алда.
Мени ары чакъыра,
Кюнюм джатад къабырда.

Х а н:

Кеч энди меннге, балам,
Бузджигит ёлдю, кетди,
Аны сау этер амал
Джокъду дуняяда энди.

Ёлген ёлюб кетсе да,
Сау джашаргъа керекди.
Аллахны къадарына
Атанг не этерикди?

Ариу къала ишлетиб,
Бузджигитни мен анда
Асыратырма, къызым,
Сыйлы этиб халкъ аллында.

* * *

Хан, айтханыча, къала
Ишлетиб, Бузджигитни
Намыслы асыратды,
Асырагъанча джигитни.

Ол аны бла бирге
Къызыны къууанчын да

Асырады, насыбын
Къоймай джерни башында.

Зулихат ол къалагъа
Кириб, бек кѣб джылады.
Ол къаланы эшигин
Бир киши ачалмады.

Бузджигитни юсюне
Къабланыб, джылай-джылай,
Зулихат ёлюб къалды,
Бузджигитни ташламай.

Саулай бирге джашаргъа
Къоймадыла аланы,
Ёлюб, бирге къалдыла
Ичинде ол къаланы...

Ол къаланы эшигин
Бир киши ачалмады.
Ол энтда да ма алай
Ачылмайын турады.

Энди биз да былайда
Эшиклерин хапарны

Этейик, эшигинлей
Ала джатхан къаланы.

Ой, Бузджигит, Зулихат,
Джюрегими джарасы!
Сизге джылай къалгъанды
Тюзлюкню чал анасы.

Тауну халкъы да билсин
Ачы хапарыгъызыны.
Зулмуну тубанында
Бергенсиз джаныгъызыны.

Сюймекликни ёчюлмез
Оту турур джанганлай,
Сизни джюреклеригиз,
Ол отча, джарыгханлай

Турурла кечелени
Бу къарангы дуняда.
Кязим джарлы тилинде
Джазгъанд хапарын андан.

Соруула бла иш:

1. Чыгъарманы хапарын айтыгъыз.
2. Бузджигитни сыфатын ачыкълагъыз.
3. Хан бла кызына характеристика беригиз.
4. Устаны джашауда къаллай ызлары къалады?

Сѣзлюк:

З и н д а н – тюре; зинданны асламысына джер тюбюнде этгендиле.

З у л м у – артыкълыкъ, тенгсизлик джашау.

Ф а к ъ ы р – джарлы, хариб, ачдан-джаланнгачдан инджилиб айланган адам.

Р а н л ы – кириш къаялы джер.

Г е л е у – мийик джерледе ёсген татымлы ханс.

И н ш а л л а х – Аллахны уллулугъу деген магъанада.

Н и з а м и – орта ёмюрледе джашагъан азербайджан поэт (1141–1203).

Л е й л а б л а М е д ж н у н – Низамини, дагъыда талай восток поэтни поэмаларыны баш геройлары.

Н а в о и – орта ёмюрледе джашагъан узбек поэт (1441–1501).

Ф и з у л и – орта ёмюрледе джашагъан азербайджан поэт (XVI ёмюрню ал джылларында туугъанды, 1563 джыл ёлгенди).

Ф а р х а д – Низамини «Хосров бла Ширин» деген поэмасында,
Навоини «Фархад бла Ширин» деген поэмасында баш герой.
Ш а р к ь – кюн чыкыгъан джаны (восток).

КЯЗИМГЕ

Сюйюнчланы Азамат

Кериуан джулдуз туугъан кюн туудунг,
Кериуан бла джолоучу болдунг,
Джюгюнг дуня, кесинг бир къая,
Кюрт юзюлюню, боранны тыя.

Сен баш ургъан кюн Кяба ташына
Джулдуз шам тийиб мангылайынга,
Файгъамбар суйген Мекка-Медина
Ызын-изин да берди ангынга.

Кавказдан барыб, Арабны кёрдюнг,
Мыдах кёзлени, азабны сездинг,
Джарлы къайда да джарлыды дединг,
Азатлыкъ джолда сен ауаз бердинг.

Темирни тилин билдинг сен кесгин,
Назму тизгинни мынчакълай тиздинг,
Сен темир джаздынг, сен назму джаздынг,
Урунган халкъдан разылыкъ алдынг.

Тюе кериуан улоуунг болду,
Алай а бир кюн онлады зулму,
Темир кериуан темир ау къурду,
Туугъан джуртунгдан узакъгъа къууду.

Халкъынга ёкюл, төре да болдунг,
Къум-тёбе элде къум төбе болдунг.
Обанг табылды тюзде, тас болуб,
Джуртунга къайтдынг сен, сынташ болуб.

Акъылман таулу, о, Кязим хаджи,
Отсуз, кёмюрсюз къалмаз гюрбеджинг,
Туугъан тауларынг, Шыкы, Бызынгы
Энтда сакълайла сени ызынгы.

Дуня унутмаз джарыкъ фахмунгу,
Къуран аятча, айта назмунгу.
Салам береме, терен ахсына,
Сослан къаядан сени сынынга.

1989 дж. Бызынгы.

ДЖАНИБЕКЛАНЫ АППА (1860-1934)

ДЖОЛОУЧУЛУКЪДА

Ёзенни энишге келе турганлай,
Ачауну юдегиси аллыма чыкъдыла,
Къоймалла да юйге чакъырдыла,
Къатхан гырджынчыкъны аллыма салдыле,
Ариу айта, тегерегимден алдыла,
Сора эслетмей башлыгъымы чохун кесдиле,
Урдула да тобукъ башымы тешдиле,
Аладан къачыб, Тукъуш-Хаджиге къонакъгъа
бардым,
Мен къошха киргенлей, ол гырджынларын
мурджар тюбуне джашырды...
Джарлы Зулкъайгъа баргъанымда уа,
Къонакъча кёрюб, адебли, намыслы ашырды.

БАЙ КЪОШДА

Малы кѣбно – шайтаны кѣб,
Байны кѣошунда джашаялмайма,
Келген кѣонакѣгѣа кѣотур эчки кеселле,
Мен а эчки эт ашаялмайма.

* * *

Сары атны ач этмегиз,
Кесими ач этигиз,
Аппагѣа аш-суу бермегиз
Алашагѣа уа беригиз;
Олду меннге кѣанат берген,
Узакѣ джолну кѣысха этген.

АТ БЛА АТ КЕРЕК

Ат бла ат керекни сайлаб,
Айбат, омакѣ миннгенме.
Кѣб кѣоркѣунчлу джеримде
Кесими эслеб джюрюгенме.
Алайсыз чырт да болмай эди,
Сескеклениб турмасам,
Кѣоркѣмаз эдим, аланы
Кѣылычсыз сѣз бла урмасам.

АППА ОГЪАРТЫН КЪАРАДЫ

Кѣой сойдула бир бай кѣошда,
«Аппа аман бла джыр этер да!» – деб, кѣоркѣуб...
Келди кѣонакѣгѣа дагѣыда бай Шошта,
Сора кѣойдула Аппаны унутуб, байгѣа джортушуб...

Аппа джырын этди, кишиден да кѣоркѣмай,
Тамбласында байла муну чырт огѣурамай,
Бурунлары салынды, кѣалмадыла сокѣуранмай!
Аппа да алагѣа огѣартын кѣарады, турсунмай!

СЫРТЛАДА АЙЛАНДЫМ

Сырт-сыртны аулаб айландым,
Бир игилик да кѣрмедим.

Кёб кыйынлыкъ да сынадым.
Бир ууахтым джетиб да ёлмейин...

Сары аджир тюбюмде,
Кёк бугъам – аежде,
Кеч болса, кёшда къалама,
Сёзюм, чамым бла бир палах алама...

Бир кече къалгъанма Къайтукъну кёшунда,
Сыйланыр умутум къалгъанды бошуна:
Къайтукъ тели джети джол айырылгъанны сакълайды,
Джолоучуну тоноу этиб, таякълайды...

Кече арада кёшуна келиб кирди,
Кеси уа ит бла бирди!
Джукълаб тургъанлайыма табанны бергенди,
Мени тыбыр ташха чёргегенди...

Ачыуум келди мен телени да,
Ойнатдым баш джанына къамчини,
Кёрдюм мен да бир алчю-чёлчюню!..
Эшитиб дауурну, чабышдыла къарнашлары Алчюню...

Атыма миниб, къачдым, ай батхынчы,
Бугъаны да кёйдум алайда.
Танг атханлай, кёшчу тенглерим джетдиле,
Къайтукъну сопалаб, бугъамы да алыб келдиле.

КЕСИНЕ ЭТГЕН ЧАМЛАРЫНДАН

Юсю – уф-чух,
Миннгени чух-чух,
Джырлагъаны – хырха гугук!
Башына уа – джокъду джукъ!
Къалай улу Аппа,
Башынга кийиз къабла!
Чалкъынгы ал да табла,
Ишге дженгил чартла,
Бичен хазырла алашагъа:
Ауурсунурла биреуле.
Биченинг болса эркин,
Ашатырса аш атха.

Биджи, Биджи, Биджи эте,
Биреуленни чибинлете,

Айланама, тюзню айта,
Алай бла кёбдю джауум
Тохтамайды дауурум.

Джанибекланы Аппаны
Къара джазмаулу къапталы,
Къошдан къошха элтиб
Къарнын кечиндирген – олду аны
Аты бла кесине табханы.

Итле да чабмайдыла меннге,
Болмагъанын терс иннетим,
Тейри ала да биледице!

Аппа, Аппа!
Аман атха
Къалдынг – тейри! –
Хыртлаучугъа
Дедице да;
Къараб тилекге

Бир кесекге
Ауузуму тыйдым,
Кесими къысыдым.

Как ашадым джау бла,
Ёмюрюм ётдю дау бла.

АППАНЫ ДЖУУАБЫ

Къалай улу Аппа джолоучу болуб бара тургъанлай, иги огъура-
магъан биреулен тюбёб:

– Джолунг болсун, Аппа, – дегенди.

– Кесими атымды, – деб джууаб этгенди Аппа.

– Мен сеннге джолунг болсун дейме, – деб къайтарыб айтханды
ол адам.

– Къасбот берген байталымданды, – деб кетгенди Аппа.

ДЖАЛЧЫЛАНЫ АРАСЫНДА

Саламтонла, айры этекле, тобукъларыгъыз ачыла...

Къуу таякъла, сыртыгъыз къамчи бла къашыла!

Ауругъан, къырылгъан да сиз, дырын болуб,

Ёмюрюгюз ишлейсиз, ауузугъузгъа чибин къонуб!..

Байгъа-бийге да дертигиз барды,
Къызбайсыз алкъын, басханыгъыз – тубсюз джер...
Байны уа хар кюню байрамды,
Сизни джегиб, ашагъаны харамды!

Байны малын юлешсегиз, аллах айтыб,
Сиз бек айныр эдигиз, бетигизге келбет къайтыб...
Къонакыгъасыз, аныча, джау болса,
Сёзюгюз эркин, таб чыгъар эди, джангырыб!

Байны бочхасын кёбдюресиз,
Джал дауласагъыз джибегине ётдюресиз...
Къарын джалчы болуб ёмюрюгюз,
Ненча таякъ кёлтюресиз!

Этеклеригиз, чыналарыгъыз джамау-армау...
Къарныгъыз ач болуб, кёзюгюз армау-армау...
Къолларыгъыз джарма, къысты...
Къачан кюн тиерикди сизге – джарыкъ кюн?
Къачан джыйыллыкъдыла къан гыбыла таргъа!

* * *

Ат белинде кёб айландым,
Джити чамланы къоймадым.
Тюшдюм бай къауумну кёзюне,
Мынгайтдым, тейри, кесиме.
Аладан да къутулурма,
Джаным саулайын къалырма.

ПАТЧАХЛЫКЪНЫ КЮЧЮНДЕН

Патчахлыкъны мыртазакълары
Мени урдула, тюйдюле,
Къолуму, бутуму байлаб
Поездге атыб ийдиле.
Ёмюрде минмеген эдим да темир арбагъа –
Сейир кёрюндю
Кавказдан айырылыб тебрегенимде,
Ызыма бир бек термилдим,
Уллу Сибирни кенг тюзлерине
Алыб барыб атдыла...
Бойнума да анда
Темир къадаманы такъдыла.
Ой, кёб кере джуртума

Тансыкъ болуб джыладым.
Сууукъ ач да болуб къыйналдым.
Алай а анда да бар эдиле:
Артыгъы бла азаб сынагъанла,
Бизни джукъгъа да санамазча адамла.

* * *

Сибирь бла Салавка,
Салавка бла Сибирь,
Сибирь Салавкадан джууукъду,
Джай да эки айны джайда болад ансы,
Къалгъаны къышды, сууукъду,
Мени джауум келсин быллай Салавкагъа,
Итлени джегелле чанагъа.

* * *

Эресейни кенг этеклерин,
Узакъ эм сууукъ Сибирлерин,
Ёмюрге бузлауукъ джерлерин,
Ач, джаланнгач болуб сынагъанма.
Джуртуму излеб джылагъанма
Алай а этерге мадар джокъ.
Терсликни чекмей амал джокъ.
Къолдан келе тургъан такъал джокъ,
Абызыраб бек ачысам да,
Ишлеб, этиб арысам да,
Сууукъ сингиб аурусам да,
Джуртум кетмей эди эсимден.
Кеси аллыма сёлеше эдим,
Алджамайын джангыз сёзюмден,
Тансыкълаб турдум ёз тилими,
Туууб ёсген таулу элими,
Хар кёкенин, ташын, джерими.
Туугъан джуртунг хар заманда
Керекди унутулмазгъа.
Къайда узакъда ким болса да
Аппагъа къартлыкъ джетгенди.
Сынагъанын осият этеди.
Ол Аппаны аманат сёзюдю.

* * *

Джер тубюнде кёмюр къаздым,
Бу ишлени джюрегиме джаздым,

Юйдеги, юй да, ой, заманында къураялмадым,
Патчахлыкъны кючюнден
Саулугъумдан айырылдым.

* * *

Бичен этиб, гебен къаламадым,
Атама джумушха джарамадым.
Патчахлыкъ джашаууму терсейтди,
Кёб кере сюрюб тюрге элтди,
Алай бла да джашаргъа къоймады,
Бай къауум мени бла кёб ойнады.

* * *

Эй, кёб айландым, кёб джюрюдум
Джашлагъа да джаш болуб.
Кюлюде да, джырлауда да
Аладан эсе баш болуб.
Бери айланыб къарт болуб.
Тенг болуб да кёрдюле къартлагъа.
Энди уа барын да бошаб, къалдым
Къынгыр, тартыб тамам артха.
Алай а ёлгюнчюннге дери
Эй баш энишге къарамам.
Къартлыкъ джетди, бюкдю деб.
Хомух болуб чыртда къалалмам.
Турлукъма бурунча сагъайыб.
Башымы ёрге ёхтем тутуб.
Къарт болсам да джаш кибик джити,
Самаркъауларымы айтыб.

* * *

Кёб болгъанма къууанчла бла тойлада,
Талай, талай къатышханма оюнлагъа.
Къызыны, джашны, къарт болсам да, суйгенме.
Ишленмекликге суйюб юретгенме.
Ала мени учуз кёрмегендиле.
Таза иннетими билгендиле.
Алай а мен кёблеге къанлы болдум.
Кесимча мискинлеге баллы болдум.
Ёмюрюм ётдю джарлыны джакълай.
Ит къауумдан онгсузланы сакълай.
Эй, эй! Дуниям! Не этейим, айт.
Ой! Ой Джашауум, ызынга бир къайт.

БОРАН КЮН СЫРТЛАДА

Аджирим кишнеди, аш излеб,
Бугъам гюрюлдеди ышыкъ излеб.
Кесим да тентиреб, боранда-гыланда,
Аджашыб, кириб кете эдим Къубураннга.
«Эй, Аппа! Халкъ бичен чалгъан заманда,
Сен орамланы чалгъанса...
Биринчи боран джетгенлей огъуна,
Не барамтагъа къалгъанса!..»
Къонуш изледим биягъы мен.
Арабий, къонакъбай болмазмы эди Сюлемен?
Кёчюб, кетиб тура эди Сюлемен,

Энди бир танымагъан къошха киреме...
Барсанг – аллайгъа бар:
Сабий къалабалыкъ, дауур!..
Ашай тура элле бир бишгекленнген бауур.
Ашатдыла меннге да. Тийди меннге ол бек ауур...

Аджирим кишнеди, бугъам гюрюлдеди,
Этдиле кече тынчлыкъсыз.
Бир мау, бири да шау деб сабийле,
Бары бирча, ишленмеген, къылыкъсыз!..

ИГИ БАЛАДЫ

Бир да бек чырайлычыкъ,
Къызылууурт ариучукъ,
Сюйюмлю аламатчыкъ,
Тамам къызыл алмачыкъ –
Сёзю, башы аммачыкъ.

Бети чыммакъчыкъ – акъчыкъ.
Иги балады сейирлик,
Атасына керекди
Керти ашхы кюеулюк.

ДАРИЙ ДЖАЯЛМАМ ДЖОЛУНГА

Генджалий къызы, сибирирме
Атымы къуйругъу бла джолунгу,
Дарий джаялмам джолунга,
Алтын бууунлукъ бла

Джасаялмам бууунунгу,
Джарыкъ кюнашхы бла
Тутарма къолунгу.

* * *

О дуния манга тарды да,
Анда бир сурахай барды да,
Джашауумда насыб ачарыкъ.
О къара булутну чачарыкъ.
Ариуну о къайдан эследим.
Наныкъ татлыны къайдан кёрдюм,
Къутсуз джашауума саугъагъа.
Кетди бёгек, ётгюр ауугъум.
Джетишгенди мени джылларым.

* * *

Белинг тикгич кибик,
Сауурунг дюккюч кибик,
Бетчигинг джылтырай,
Кёкюрегинг къалтырай.
Туфлилеринг джылтырай,
Эринлеринг къымылдай,
Суусаб бердинг ичерге.
Джарармыса келинге?
Орта келин болурмуса?
Эр тегерегине айланырса.
Ортадан баш болмазса.
Аякъгъа да къалмазса.
Бурмады чачынг, бухарча.
Кетдим джолума учханча.
Джемджемил чыпчыкъгъа
Тенг этиб, алай атаргъа
Сени суюдюм.

* * *

Чилле аркъан атарыкъма
Тауладан аугъан тарпаннга.
Джибек чачлы къызны суйгенме,
Джарлы джаныма хатагъа.
Тарпан тюлдю, бурул байталды
Хора атланы газасы.
Тамам боранча учады

Бурул джылкыны анасы.
Огъурсуз буруллу,
Сурахай бурулла,
Залим, джигер бурулла,
Тау атланы башлары.
Айбат ариула боладыла,
Схауатны кызылары.

* * *

Турма ашадым да,
Дыр! Тамагым кюйдю.
Кёзюне къарадым да.
Мени бир бек сюйдю.
Нану кызы Баллю!
Джулдуз джанды джарыкъ,
Балятха ушаб.
Туралмайма энди,
Кесим джангыз джашаб
Ариу Баллюсузлай!
Джанкъозчукъ чакъды да,
Кесине къаратды.
Джюрегиме сингиб,
Ах, кемсиз таралтды
Ариу Баллю мени.
Алма терек чагыб,
Арбазны джасатды.
Дугъумкёз акъбетчик
Джанымы талайды
Къаракъаш Баллят!
Наратчыкъ кёгериб,
Таза хауа беред.
Сюймей не этейим,
Тюрсюню кёрюнед
Баллюну кёзюме.
Муну бла бошайма,
Баллю деб джашайма.

* * *

Къобан суула къачда
Сай болалла,
Джазда уа бай болалла.

ЭРКИШЕНИ КЪАНАТЛАРЫ

Иги тиширыу бла иги ат
Эркишени къанатларыдыла.
Ноху маджал этмезлигин этеди,
Аты таджал Ныхыт ауушдан ётеди.
Аман тиширыуу болгъан
Къанаты сыннган къаргъалайды,
Осал атха миннген киши уа
Джетер джерине джеталмайды.
Джигер къатын эрге кюч береди,
Тулпар ат эрни таукел этеди.

* * *

Джёгетей гённю берекети,
Джёгетей топуракъны кёгети -
Уллу Къарачайны кечинмеги,
Алайсыз таш юсюнде битимни ашарыкъ эди!

ОРУСЧА ЧАКЪДЫРА...

Хаттаны бир орус шоху, кесича айта джомакъла,
Келгенди Къобан ары джанындан къонакъгъа.
Сёлеше келиб, «Как, как?» дегенди орусла,
– Кагым болса, кесим да ашарем! – дегенди Хатта хурносуз.

Сёлеше келиб дагъыда «Тюу, чорт!» дегенди орусла.
– Керек эсенг, сен да джорт! – дегенди биягъы.
– Тюу, дурак! – деб, орус ийнагъы,
– Сен болгъаенг чабыр къулакъ! – деб, Хатта да,
Алагъа эсин ийиб, къатыны кюйдюргенди къуймагъын...

ОЛ ДЖАШ ДЖАШ ТЮЛДЮ!

Къызны кёрюб къарамагъан,
Тойну эслеб таралмагъан,
Анда тепсеб чыгъалмагъан,
Ол джаш джаш тюлдю!

КЪОБУЗЧУ КТАНА

Ктана окъа согъад да,
Къобуз согъаргъа бошамайды.

Газ-газлагъа эс джиберед да,
Бир аууз хант да ашамайды.
Ол эртденден ингирге дери
Къолун айырмай джюн тарайды.
Биз, рядовойла, бош келгенбиз,
Ктана къуру байлагъа къарайды.

* * *

Джер айланыбды
Башы тьюбюне.
Бурулур кюн а,
Келир тюзюне.

* * *

Бу чамла бла кёб кере
Адамланы ичин урдургъанма –
Байланы уа кёб кере бурун
Сюеклерин тургузгъанма.

НЕК ДЖУКЪЛАНМАЙДЫ ТЕРСЛИК?

Нек джукъланмайды терслик?
Кимди аны тюз этерик?
Кимди аны тюз этерик?
Къайдадыла, бар эселе,
Тюзлюк бла кертилик?

* * *

Ий аллах ючюн, бир сораыым:
Бедиш адет къачан тохтарыкъды?
Джууаб бермейсиз, алай а келир заман, –
Дегенди Къалай улу Аппа аман.

* * *

Эл джыйылыугъа чакътырылсала да
Джарлыла бла джазыкъла,
Алагъа оноу сормадыла
Уллукуарын базыкъла.

Хурла ёзенде къарачай къош. XIX ёмюрнү аягъы

ОЛДУ БАЙГЪА ХАТЕРСИЗ КЕРЕК

Сурахай бийче –
Джигер джумушчу,
Тулпар гёджеб –
Хакъсыз джалчы,
Чабхын джоргъа –
Дюлдюр алаша,
Мийик къала –
Бай тохана,
Алтын ачха –
Кюмюш кюбе,
Джарыкъ кече,
Эм шош кече
Наныкъ ийис –
Джилек татыу,
Энтда башха

Кёб алапат;
Къызыл балий –
Джизги эрик...
Къайсыды байны
Кёлюне джетерик?
Дагъыда джандетди
Ол энтда излерик.
Темир бугъоу –
Къурч къадама,
Чоюн токъмакъ –
Таш джумдурукъ,
Батмакъ зиндан –
Терен гёзен,
Ма олду байгъа
Хатерсиз керек!

ТАЗАРТУКЪЛАГЪА ДЖЫР

Архыз башында джайлыкъда,
Тазартукъланы байлыкъда,
Кече къалдым къошларында.
Къозу ууакъ, къой арыкъ,
Джокъду мал кесерге джарарыкъ,
Кече уа ай кемсиз джарыкъ.
Былайда юч минг чакълы къой,
Ичим этди къобузсуз той,
Ач болгъанымы къой да къой.
Мал кесерге хош болмалла,
Иш къайгъылы, бош болмалла,
Мени бла уа шох болмалла.
Къалдым атха кишен салыб,
«Тынчайдым» ичими тартыб.
Джатхан джеримден къобарыб,
Мени къошха джыйдыла.
Къалмукъ шай, локъум салдыла,
Шай бла кёлюмю алдыла.
Тангны ашыгъыб сакълайма,
Джырлай, мурулдай башлайма,
Кирли мурджарда джатама.
Кечени кетди арасы,
Къатымда итни баласы
Къансыды кемсиз бек ачы.
Алайда эрлай танг атды,
Атыма тез атджер салдым,
Къолума къамчими алдым.
Къойчула сагъайдыла терк,
Кими кийди чабыр эм бёрк,
Отун алдыла тал бла джерк.
Отда отунлары джанмай,
Пыс-чыс этиб джукъ да болмай,
Къалмукъ шай да къайнаылмай.
Тохта, къушха, шай ич делле,
Атыма тез миндирдиле,
Айтхан сёзюмю эшитдиле.
Тазартукълары ит бийле,
Ай да, джаркъалай кюйсюнле,
Ишленмекликни билмейле.
Къонакъбайлыкъ этмейле,
Арыгъан токълу кесмейле,

Аппаны сыйлы кәрмейле.
Пох салайым башыгъызгъа,
Чыгъарыкъбыз артыгъызгъа,
Тюшериксиз кьолубузгъа.
Сизден джерни алырча кюн,
Келир къара халкъгъа бир кюн,
Джарыкъ джашнаб, тийиб бир кюн.
Ант джетсин сиз аманлагъа,
Аппа келди сизни сынаргъа,
Сиз ушамайсыз адамгъа,
Эй, бит къуургъан ит бийле,
Адамны сыйын кәрмейсиз,
Джарлыгъа игилик бермейсиз,
Деб, атымы уруб тебретим.
«Аппамыса?» – деб сордула,
Аппа болгъанымы билдирдим.
Аппа эсенг, сени иймейбиз,
Къурманлыкъ, уча этебиз».
Сокъураныб илешгендиле,
Тюш атдан деб кюрешгендиле.
Алай а кетдим, джукъгъа санамай,
Ызыма чыртда къарамай,
Джырла этиб джырлагъанлай.

ОЛ РЫСХЫДАН НЕ КЕЛЕДИ?

Аякъларынга чабырларынг
Къатыб, гылджа айланыб,
Сен байлыкъгъа джан бериб,
Айланаса, итча, чабыб.
Юсюнде кәрпе тонунг сагал,
Джангызд беркюн – аз маджал.
Душман шалбарынгы кёрсюн!
Аллах сеннге не берсин!
Къымыжанг бери ачылыб,
Гызмардан силегейинг чачылыб,
Аяз бутларынгдан ётеди –
Ол рысхыдан не келеди?

* * *

Хора аджири болса,
Кеси тели болса да,

Сайлаб къыз излейди.
Кёкден тюшгеннге санайды кесин.

* * *

Эй, хаджи, тюклю хаджи,
Ой, хаджи, битли хаджи,
Аманлыкъны эте хаджи,
Хыйладан толу хаджи,
Халмешге болумлу хаджи
Аты хаджи,
Кеси худжу!

* * *

Эшек тамырдан тоюб окъугъанча,
Магъанасын айырмагъанлай сен а...
Къуранны окъуб неге кюрешесе,
Айтчы, аны ичинден не билесе.
Элиб дегенни билмегенлей,
Тылмачлыгъын этелмегенлей,
Афендима деб махтанаса,
Дууаланы джазыб узатаса.
Нохта бауларын алыр ючюн.
Магъанасызды сени ишинг,
Тюшюб тургъанлай сени тишинг,
Нек алдайса бютеу джамагъатны,
Чамландырма кесинге Аллахны.

ЧИЙБЕЛГЕ ДЖОЛ ДЖОКЪДУ

Башындан алгъасагъанны
Сёзюнден ангыларса,
Джигерликден асхагъанны
Аякъ алышдан танырса.
Экиси да болумсузлукъду.
Чийбелге уа джол джокъду!

ЧЕГЕТНИ КЪЫРАДЫ...

Алуюкъланы Чотчагъа
Боллукъду Худесде отларгъа.
Устады агъач джонаргъа,
Илкичлени орус агъачлагъа

Джонуб чыгъарады,
Балтасы джитиди,
Чегетни кыырады.

СЁЗЧЮ КЪАТЫНЛА

Быр-быр эте, гыр-гыр эте,
Эртденден ингир этелле,
Элни сёзюн элек бла сюзе,
Ахырларына джетелле.

АЛЛЫМА ЧЫКЪДЫЛА БИР ЗАТЛА...

Аллыма чыгъыб эки къатын, эки шаб-шуб,
Башлары бири бирине джоппу болуб.
Бири алгъыш силдесе, бири да къаргъыш...
Керек тюлд былагъа не джумуш, не суу алыш!
Бири къарабет, бири да чарабет,
Бири узун токъ, ол бири къатхан чёб!
Табдыла сёз, айтышдыла бек кёб,
«Ашыкъма! Олтур, былай чёк!»
Къуйдула сёзню, таякъ джангурча,
Ийлейдиле, тишлейдиле къургъакълай тартхан тирменча,
Омакъланалла, кукаланалла, хар нени билгенча...
Биреуню джезин ачалла, джылтыратыб, багъырча.

КЪЫЗЧЫКЪГЪА АУАЗ

Къызчыкъ! Асыры къысхады кийгенинг!
Алмаз да къояр суйгенинг!
Намыс тутмасанг, ариучукъ,
Болмаз джашауда татыучукъ!

САБИЙЛЕ ТУУАДЫЛА

... – лада сабийле тууадыла
Тогъуз-тогъуз.
Аналары табадыла
Эгиз-эгиз.
Эрге чыкъмагъанлай, къызлары.
Боладыла «асыл бузоулу».
Бу тийреде тулпар джашла тууалла,

Гыбышыланы табар-табмаз бууалла
Сыйынмайдыла бир джорукъгъа,
Аналары башын салгъанды
О, тейри, эки тобукъгъа.

* * *

Бир айлана келген «къонакъ», билгичлигим барды деб алдаб,
адамланы къатына джыйыб тургъанын Къалай улу кѳргенди да,
былай айтханды:

Къагъыбал чибинлеча басыннгандыла
Бу гылхыу къарткъзуртханы къатына,
Билгичлиги барды деб.
Ол да кимине таш салыб,
Кимине да алайлай айтыб, алдайды.
Хакъына уа къакъ эт, сары джау, ачха алады.
Инджиллик эселе да, аны разы этедиле;
Къысхача – билмегенлей, игиликни нюжурлейди
Ашар ючюн джамагъатны.

* * *

Кичи-тамада айырмагъан,
Адебни, намысны тутмагъан,
Къартха, сабийге къач этмеген,
Джарлыны хатерин кѳрмеген,
Ата-ана адет билмеген,
Джолда джорукълу джюрюмеген –
Ол иги тюлдю, джамагъат,
О, хайда, марджа, хайда, марджа
Энди игиге бурулайыкъ,
Бир-бирибизни джокълайыкъ,
Кичи-тамада ангылайыкъ, –
Деб, буду осиятым.

* * *

Кесими кирсиз джюрютюрге -
Эм баш олду суйгеним,
Чабырларымы тартыб кийгеним.
Сакъалымы таза джюлюйме,
Мыйыкъларымы гымых къыркъама.
Осият этиб айтама,
Кесинги кирсиз тут барынг –
Сизге мени аманатым.

ТОЙДА

Бир да къалмай чубурчепкенле,
Къуйрукълары кесилген тайлача;
Джаякълары уа семиз кѣбгенле,
Башхасы болмай, толгъан айлача,
Сюзюлюб тойда тепсегенлери уа,
Турнала тизилгеннге ушайла.
Джаш къызны къуууб, ол да силкиниб
Къалай ариу сан ойнаталла!
Тюу-машалла, ой тюу-машалла! –
Аман кѣзле къарамына къарамасынла.

* * *

Аллах бериб кѣб болду,
Тама-тама кѣл болду,
Айран, гырджын керек эд
Ашамай эсенг тур, кет!
Омакъ тартма былайда -
Айран сыйлыды хар къайда.
Айран, гырджын бизлени -
Ёмюрледен ашыбыз,
Экисин дайым заман
Эркетиб джашайбыз,
Ат-бет атама да къой,
Башха ашдан ашаб той.

АППАНЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

Бир джолда къыш Аппа бир къызгъанч байны къошуна ба-
рады. Аппаны кесин сыйласа да, бай аны атын мулхаргъа тыйыб
къойгъан болмаса, бичен салмайды. Сора, кете тебрегенинде, Аппа,
аны ангылаб, байгъа былай айтханды:

Кюртню юсюнде кѣрдюм мен бир къой
сокъмакъ,
Башынга тийгеед сени бир темир
токъмакъ...

* * *

Бир джайгъы кюн Аппа бир байны къошуна тебрегенди. Сха-
уатха джетгенлей, атын тохтатыб сирелгенди. Бай не этерикди
эке, деб Аппа сынаргъа излегенди. Ол бай а къошундан бери къа-

раб: «Аппа, сен тюлсе бюгюн мени к'айг'ыым, мен чалкычыларымы ашырырг'а керекме», деб, к'ошуна кириб тебрегенди. Сора Аппа, аны ючюн былай-алай демей: «Бери бир айлан», – деб к'ычырг'анды. Энди уа не дейсе, не излейсе?» – дегенди бай. Аппа да:

«Стауатынгда бир сыннган арбанг,

Чоюн какды к'арын марданг, – деб, ызына айланыб кетгенди.

Ол байны стауатында керти да бир сыннган арбасы болг'анды. Эркишиге какны к'ёб ашайса демеклик уллу бедишге саналг'анды... «Асыры чийбелсе, какны к'ёб ашай болурса», деб да айтхандыла. Как тиширыуну ашыды, деб ол заманда алай айтхандыла. Аппаны ол байг'а алай айтханы олсаг'ят к'ошлаг'а джайылыб, андан сора ол байны атын айтмай, «какк'арын» дегендиле.

* * *

Аппаны маллыг'ы керти асыл, т'ёртлю буг'асы болг'анды. Кесамат этиб, биреуленнге пай джерин чалырг'а береди, тууарын джазг'а чыг'артыр ючюн. Байны к'елюне кир иннет киреди: «Мен буг'аны баг'ыб, отлауг'а джетдирсем, к'абак' тууарг'а к'ошар да, анда алаMAT тууар-аг'ач к'уралыр, бизни малыбыз учуз болур», – деб.

Буг'ала башха баг'ылг'андыла. Бири бирин к'ёрселе, мынгая тург'андыла. Бай кесини эки буг'асын Аппаны буг'асына бошлайды, «Экеу биреуню джауу». Ала буг'аны быг'ынындан ичегилерин к'аратадыла.

«Сиз шайтанлаг'а ышаннган мен к'уруб к'алайым. Сиз инсан адамча с'елешген кир иннетлилесиз. Джак'сызлаг'а дертлисиз. Сен элни насыбын алырг'а излединг, алай а бир насыбы болг'ан адам болса, буг'а табылыр».

Бай Аппаг'а джууаб береди: «Асыры ауурду ауузунг!»

Аппа:

«Мени ауузум ауурду – джюрегим, иннетим дженгилди. Сени джюрегинг, иннетинг, к'арнынг, адамлыг'ынг бирча ауурдула!»

Элге баям этиб к'оймасын деген к'юрк'ууда бай буг'аны баг'асын Аппаг'а т'елегенди.

* * *

Джангерийланы (Биджиланы) атауул, Барак'ай бла Абук к'арнашла, бурунгу к'арангы байла, Аппаны эгечинден тууг'анла эдиле. Ол себеден анга бир ючлю аджирчикни бергендиле сауг'аг'а. Аппа аны ариу юретгенди. Аджирчик алаMAT, белгили, асылу, ким да джаратыб аджир юлюшге салырча болг'анды. Талай за-

мандан Баракъай, сокъураныб, тору аджирни сыйырыб алгъанды.
Къарнашланы бу джарашыусуз, ушагъыусуз ишлерине Аппа джыр
этгенди:

Джангерийлары, дыганны
Атлыгъын чыгъаргъанымда.
Сыйырыб алдыла.
Джаяу этиб, ат джерими
Аркъама къабладыла.
Джангерийлары байлыкъларын
Къуймакъ бла билдирдиле;
Бу къуджур тамаша хант бла
Къарнымы кюдюрдюле
Джангерийланы джылкылары
Къаратору чунакъла.
Кеслери уа шериат-адеб
Билмеген тумакъла.

* * *

Шкырка тууарла,
Шылап къойла,
Маштакъ атла,
Чагъыдый эчкиле.
Алмашыныргъа керекдиле.
Иелерине дамсыз малла,
Аз пайда келтиредиле,
Малны асылын къураугъа,
Керекбиз акъыл бурургъа.
Бир-бирибизге да берейик,
Болушмакълыкъ этейик,
Онглула бла онгсузла да
Бир-бирибизни билейик.

БУГЪАНЫ НЕ ЭТЕСЕ?

Биреу:

– Аппа, къошунг, малынг джокъду, сора бу текени, къочхар-
ны, аджирни, бугъаны не этесе?

Аппа:

– Не башхасы барды? Кими да болсун.

Мал агъачы иги болсун!

Орусладан бир джаш Чотчаланы бир ариу кызыларын (кыыз кеси да огъай демегенди) суйрегенди. Чотчалары кызыны дже-тиб сыйырыб келгендиле. Правленнге тарыкыгъандыла. Орус улуну правленнге чакыырыб, соруу этгендиле. Джаш, бек джун-чуб, джууаб эталмай тургъанды. Аппа эшикден кириб келгенди. Орус улу анга, мыдах болуб, болушлукъ излей, ангарылыб къа-рагъанды. «Мен муну ючюн джууаб этерге келгенме, эркинлик берсегиз», – дегенди Аппа тамадалагъа. Ала эркинлик бергенди-ле.

Аппа:

«Кызыны нек суйрегенсе?» – деб, мынга тюз айыб этесиз. Алай а бу тамам мадарсыз болуб этгенди ишин. «Къара-Тёбеден акъ будай ун келтирсем, аманды, ашайлайма; Махардан алаамат нарат отун келтирсем, джанмайды; Бийчесындан джау, бышлакъ, эт келтирсем, алайдыла-былайдыла дерге къалыб, башымы суугъа атарыкъ этгенди анам», – дейди джаш... «Бу кызыны анасыны башын суугъа атдыргъан хапарын эшитген эдим да, ол мени анамы башын да суугъа атдырса, меннге бир джашау ачар эди деб, дыгаласдан этгенме, дейди Орус улу», – деб, Аппа алай айтханында, сюдлюк ишни онгуна бургъанды.

Сора бу «анасыны башын суугъа атдыргъан» деген сёз кызы-бызгъа бедишди деб, Орус улугъа Чотчалары кызыларын берген-диле.

АСЛАНКИР БЛА СЁЛЕШГЕНИ

Кызыл Покунда Тамбийланы Асланкир деб бир къарт сёзге уста болгъанды. Бир джолда Аппа анга къонакыгъа баргъанды.

– Аппа, бу къадар айтхан чамынгы, селекенги бирге джый-гъаннга къуран тенгли бир китаб болурму эди? – деб соргъанды Ас-ланкир.

– Оллахий, андан да онглу боллукъду къуру бир джылда айт-ханым.

– Аллай бирни къайдан табыб айтаса?

– Ала табигъатда, джашауда бола тургъан затладыла. Халкъны кесини джашау кюзгюсюду бары да!

АППАНЫ ДЖАШ ЗАМАНЫНДА БИР КЪАРТ БЛА СЁЛЁШГЕНИ

Бир сууукъ кюн, эшеги кюртге батыб, аны бла кюреше тургъан къартха:

- Хыре къарт! Башыңгы сууукъгъа тарата,
Сакъалыңгы, текеча, къалтырата,
Кесинги керексизге абызырата,
Болгъанса энчи барамта!
- Кимни джашыса, онгмагъан?!
- Къалай деб, атам бар,
Джити кесген балтам бар,
Ауузума тюшсенг, хатам бар.
Мени къой да джолунга бар!

Къарт ачууланыб, таягъын алыб, Аппагъа керилиб:

– Атанг, ананг танымазлыкъ этейимми? – дегенди.

Аппа:

- Чамны ангыламагъан тели эсенг,
Сен да аланы джанына бар!
- Чамны ангыламагъан тели эсенг,
Ахырда да, джарылыб-бузулуб бир къал! – деб, атына да къам-
чини джетдириб кетгенди.

* * *

Акъ Къалада сабийле бла ойнагъан кёзююнде былай айтханды
Аппа:

Ой, аперим, сабийле,
Къууанчны, насыбны бийлери,
Бери дженгил келигиз,
Сиз сууундан ётюгюз,
Аргъы бетге чабайыкъ,
Бери бети чыгъайыкъ,
Джур текени къууайыкъ,
Урайыкъ да, джыгъайыкъ,
Сюйрейик да тутайыкъ,
Дженгил джетиб бууайыкъ,
Кёзюне-башына къарайыкъ,
Айтханыбызны этсе,
Иейик да къояйыкъ.
Эркинде отласын,
Баш мадарын табсын.

ТЕНГЛЕРИ БЛА УШАКЪ

Тенглери ушакъ эте келиб: «Аппа, сен не иннет бла къарайса Адам улугъа?» – деб соргъанларында, алагъа былай джууаб этгенди:

Бир инсаннга зарлыкъ тутмайма,
Бир адамгъа аманлыкъ билмейме,
Бир кишиден тарыкъмайма.
Биреуге кир зат излемейме.
Не рысхыларын кёбсюнмейме,
Къызгъа, джашха терс сёз айтмайма.
Билген игими юретеме.
Джакъсыз къалгъанны бек сюеме,
Бир джерден бир зат урламайма.
Мысхал заран салмайма.
Тенгсизликни кёрюб болмайма.
Онгу болмагъанны джакълайма.
Онглугъа чюйре тон киеме.
Миллет тенг джашаса сюеме.

ЁЗДЕНЛАНЫ АБУГАЛИЙНИ ХАПАРЛАРЫНДАН

Джаныбекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы кёшлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан суйген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарайдыла, биченни, аллына салгъанча, атны тюбуне да тёшеб кёоя эдиле. Сора тангнга дери джырлаб, чам хапарла айтыб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кёб туруучан эди, Джаныбекге айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кёчген заманым. 1927-30 джылла. Чомаланы Ильяслагъа Аппа келгенин эшитиб, барабыз. Ильясны анасы Джаныбекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кёрюб, мындан, кенгден огъуна ёрге турмасала тиширыула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-хыликке затла. Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъдыла.

Сарытюзю къызла, аны биледиле да, бек сакъдыла.

Ильяслагъа джыйылдыкъ. Бир заманда, кёбуздан, тепсеуден эригиб, кёзюу джыргъа джетгенлей, къызла:

– Аbugалий, бир джырла! – дейдиле.

– Майна джырчы, – деб арлакъда юсюне джашкъушланы джыйыб, кюлдюре тургъан Аппаны кёргюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюрлендириб, ма, бусагъатда кинодача эте

турады. Къоймадыла къызла, не да болсун, мени джырларыгъымы сюйдюле дейме, айтыб башладым. Аппа, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму эке, чамын-самаркъауун да къоюб, кесин бегитиб, ариу тукъум джырлады эски джырны. Алайда 3-4 джыр джырладыкъ. Аппа, кѳб къыйынлыкъ кѳрген адам, замансызлай къарт болгъан эди. Алгъын уллу, къалын эркиши, узун мыйыкълары бла, бусагъатда къынгыр бола башлагъан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгъан джерде самаркъаулугъун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда къошлагъа келиучю Аппадан джукъ къалмагъанына къыйналама.

Бир кюн Алтайгъыр айрыдан элге эниб бара, Аппа аллыма чыкъды. Бизден Джѳгетейге бара болур эди. Былай къатыма дже-терге:

– Къайдан келесе, акъ байталынг бла, къара шайтанынг бла? – деди.

Тюзю, къоркъдум демлеширге.

– Да, былай... къошдан келеме... – дедим акъыртын.

Сора саламлашыб, тынчылыкъ – эсенлик сорду да, айырылышдыкъ.

* * *

Амнистиядан сора Къалай улу Аппа Сибирден башына бош этилиб, Къарачайгъа, туугъан джерине къайтханында, оноучула джырчыны селеке этерге, сыйын тюшюрюрге чурум излегенлей тургъандыла. Аны юсюнден Къалай улу Аппа былай айтханды:

Итмиди, бѳрюмюд узакъда улугъан,
Маштаймыд, Машиймид, огъесе бизни старшинамыд
Алайда къубулгъан?
Арытылмагъан сабахча, бир джанынга дженгиб,
Эчки джигейни чайнай турмай,
Ол мени Сибирге ийген кюнлерингдеча,
Ары бла бери бир джортсанг а,
Гампик старшина.

* * *

– Аппа, бу къуджур сѳзлени къайдан табаса?

– Сенден, андан,

Ташдан, таудан,

Халкъдан, табигъатдан.

Чибинлетир ючюн кыйсыгы ардан!

Аппаны назмулары эмда чамлары Ортабайланы Римма бла Биджиланы Ахияны «Къалай улу Аппаны ызын ызлай» деген китабларындан алыннгандыла.

Соруула бла иш:

1. Назмучу чамчы адамны юсюнде къаллай шартланы джакълайды, къаллай шартланы айгъакълайды, сѣгеди? Джамагъатда къаллай проблемалагъа эс бѣледи?
2. Адамланы халилеринде бюгюн да аллай кемликле тюбеймидиле?
3. Артыкълыкъгъа къаршчы назмуларын айырыгъыз, алагъа багъа беригиз.
4. Юй турмуш джашауда Аппаны къаллай ангысы барды? Адеб-намыс сакълауда къаллай джорукълагъа юретеди?

**АЛИЙЛАНЫ
УМАР
(1895 – 1938)**

БИЛИМ

Хайда, аланла, джюрюгюз,
Биз окъургъа барайыкъ.
Туугъан кеси тилибизде
Билим, акъыл алайыкъ.

Джашлыгъыбызда къадалыб,
Окъуюкъ мактаблада:
Джарыкъ билим ачхычларын
Керейик китаблада.

Окъумагъан сокъурду,
Сокъур ташха абыныр,
Энди дунялада
Кёз ачмагъан къабылыр.

Билим-дуняаны бийи,
Билим-дуняаны бачхычы,
Хар не затны сен суйсенг,
Билим аны ачхычы.

У. Алиев. Джангы къарачай элиблери. Москва, 1924.

Билим кюч бла учалла,
Темир кѳушлагѳа миниб,
Чабакѳ кибик джюзелле,
Тенгиз тюбюне кириб.

Билим излеб, таулада
Алтын, кюмюш табады,
Джюз, минг атны кючлерин
Баргѳан суудан алады.

Ат джегилмей, машина
Барад, сабанны сюрюб,
Арбала да баралла
Темир джоллада джорюб.

Биз окѳуюкѳ, билейик,
Хар бир затны болумун,
Сабан сюрюб, мал кютюб,
Юй тутууну окѳуун.

Алтын, кюмюш джашырыб,
Тауларыбыз кюлелле,
Окѳугѳан адамла уа
Аны таба билелле.

Кѳобан кѳачыб барады,
Хар кюн сайын шууулдаб,
Биз окѳусакѳ, билирбиз,
Ол айтханны ангылаб.

Энди бурун джашаула
Джарамазла, кетдиле,
Хар ким баш бошлукѳ табхан
Бир заманла джетдиле.

Джахилликни ташлайыкѳ,
Бурун джолну кѳояйыкѳ,
Джангы джашау кѳргюзген
Тюз джолла бла барайыкѳ.

1923 дж.

Соруула бла иш:

1. Адамны джашауна, кѳралланы тюз джолла сайлауларына, дуниягѳа джангы ашхылыкѳла табылыуларына билимни джарагѳанындан назмуда не айтылады?
2. Ол магѳананы кѳаллай кесгин сѳэле ачыкѳлайдыла?
3. Авторну сураты бла бу назмуну магѳанасыны кѳаллай байламлыгѳы барды, джарашдырыб, хапар айтыгѳыз.

КАВКАЗ

Джомакъда къанатлыча,
Къанатларын кёкге кере,
Учад тубан, кюн чыгъады,
Джерге алтын бояу бере.

Нарат къоннганды къаягъа,
Къобан киред тар джагъагъа,
Сюрюучю да къой сюрюююн
Къошдан сюред джай отлаугъа.

Андан арлакъ кёк этекде
Танг бояула тюрлениб,
Буз къадагъан тау мийикле
Кириш тутханла сюелиб.

Ненча джигит чыкъгъан болур
Казбек Таугъа, Минги Таугъа!
Кавказ! Кавказ! Ненча джырчы
Атагъанды джырын санга.

Ариулугъунг джесир этиб,
Бу джерлени келиб, кёрюб,
Пушкин, Лермонтов, Толстой да
Джазгъандыла, сени суююб.

Меннге да бер сен эркинлик
Улан сёзюмю айтыргъа:
Мени кючюм джетген чакълы,
Сени джырынгы джырларгъа.

Туугъан джерим, къор болайым
Сени сууунга, ташынга,
Къарачайда туугъанымы
Сыйгъа санайма башыма!

Ойнайды мени къанымда,
Къайнайды къарачай айран.
Бютеу Кавказ – мени джуртум –
Къабарты, Малкъар, Дагъыстан!

Орус тилден Сююнчланы Азамат кёчюргенди

Соруула бла иш:

1. Авторну Кавказ джуртха, туугъан джерге суймеклигин ачыкълагъан тизгинлени табыгъыз .
2. Ол суймеклик табигъатны ышанлары бла кёрюннгенин айтыгъыз.
3. Назмуда тилни суратлау мадарларын белгилегиз.

КЪАРАКЕТЛАНЫ ИССА (1900 – 1942)

КАВКАЗ

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу.
Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла, къыппа кибик, чырмалыб.
Ма ол халда джитилеге миннгенлей,
Рахат болуб, джатадыла чулгъаныб.
Чардакъ тубан эм булутла джыйылыб,
Джалкъаларын артларына къайырыб,
Чайкъалалла бир-бирине урушуб,
Демлешелле ёшюнлерин бурушуб.
Къарачыгъыз, ол таулагъа сюелиб,
Тёппелери булутлагъа тирелиб,
Булутланы ичлерин бери джарыб,
Джудузлагъа джетерме деб узалыб.
Ууакъ, уллу, тергеусюз кёб санлары,
Кёк джибекден сыланады джаллары,
Хар заманда бирча тюлдю халлары,
Кёзююнде къачыб къалад къанлары.
Таууш-тюйюш этедиле дюнгордеб.
Мынгаялла бир-бирине гюрюлдеб,
Сыйдам болуб, мамукъ кибик, агъарыб,
Этеклери кюрен тартыб, къаралыб.

Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын, джумулуб,
Кёз тиер деб, ау тюбюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.
Сора эрий тебрейдиле суйюнюб,
Джасаналла тюрлю-тюрлю кийиниб,
Мийик таула тубанлагъа бёлениб,
Ёзенлери кём-кёк ариу кёгериб.
Тёппелери акъ кюйюзден джасалыб,
Кюн джетгенлей, ариу джылтыраб джаныб,
Кёкню этеги, таугъа джете, къызарыб,
Ёрлегенлей джетер халда узалыб.
Минги Тауду ариулукъну анасы,
Кюмюш кирик, джылтырайды джагъасы,
Не келеди бу залимни эсине,
Бир тауну да тенг этмейди кесине...
Алтын, кюмюш къозлайдыла тауларым,
Шууулдайла тюрлю-тюрлю сууларым,
Джарайдыла суусабха, джер сугъарыргъа,
Дармандыла аурууланы багъаргъа.
Энди манга къоркъуусуз болуб джолла,
Келедиле къралладан адамла,
Къараб кёрюб, суйюнюшюб кетелле,
Барыгъыздан мени къабыл этелле.
Сынджыр таула джылтырайла-джаналла.
Эринлерин чюйюрелле къаяла.
Мермер ташла джылтырайла-джаналла,
Ёзенлеге сейир келбет салалла.
Бет джанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кёгетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкъын, джууаш аяз ура, кёлекке.
Аяз урса, бары бирден къымылдаб,
Силкинетле бири бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кём-кёк ариу кийиниб,
Баш уралла, таула таба ийилиб.
Мингендиле бутакъланы юсюне,
Шатлыкъ келгенд булбулланы эсине,
Джююудейле анда-мында сызгъырыб.
Джырлайдыла ариу тюрлю къычырыб.
Буу, джугъутур, хар джанууар къозгъалыб,
Ойнайдыла кенг чатлада къууаныб,

Марал кийик гелеулеге узала.
 Къашха эчки къая ранда джубана.
 Четгелери адам ётмез шындыкла,
 Талалары гелеу, тарлау кырдыкла.
 Нарт сёз джюрюйд: «Гелеу кёрсенг, джер сорма».
 Аны кибик, «келбет кёрсенг, эр сорма».
 Кенг чатлада къошла салыб, олтуруб
 Малла отлайда талаланы толтуруб,
 Сюрюучле ойнайдыла джыйылыб,
 Къаяладан суула агъа къуюлуб.
 Чачылалла шоркъа болуб джылтыраб,
 Сууукъдула къолунг тёзмей къалтыраб,
 Тёнгерейле бир-бирине чырмалыб,
 Чайкъалалла ташха-агъачха булгъаныб.
 Кими кёзлеу, кими чучхур чокъуракъ,
 Къара суула, исси суула, кими акъ,
 Кюзгюдеча, ташы, къуму кёрюне,
 Агъадыла ары-бери бёлуне.
 – Гузаба этиб къалайлагъа барасыз?
 – Бизни атабыз сууукъ куртле, булутла,
 Чыкъгъаныбыз ташлы, агъачлы бу джуртла.
 Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге.
 Тигим эте шахарлагъа, элlege,
 Эниш сюрем тенгизлеге келебиз.
 Мыдах болуб, обабызгъа киребиз.
 Бир заманда айырылыб кебинден,
 Биз къутулуб, кемелени тубюнден,
 Булут болуб, хауалагъа чыгъабыз,
 Къайтыб келиб, бу таулагъа къонабыз.

Соруула бла иш:

1. Назмуда авторну туугъан джуртха, табигъатха скоймеклиги неде танылады?
2. Табигъатда таулары, хауаны поэт къаллай халлада кёргюзеди?
3. Сизни къайсы сёзле, айтымла сейирсиндиредиле?
4. Тилини кесгин мадарларын джазыб алыгъыз, къайсыла болгъанларын белги-
легиз.
5. Поэтни назму къурауда усталыгъын сюзюгюз (метрика, строфа, рифма).
6. Назмуну бир кесегин азбар этигиз.
7. «Кавказ таула» деген темагъа сочинение джазыгъыз.
8. «Къарачай поэтле туугъан джерни юсюнден» деген темагъа реферат хазыр-
лагъыз.

ОЮМ ТЕНГИЗИНДЕ ДЖЮЗЕМЕ

Кёр дунияны зорунда, кючюнде,
Тургъан эсе джумуртханы ичинде,
Мени акъылым кирмез энди тузакъгъа,
Кериледи тёрт джанына узакъгъа.
Кёб джаншайма, мен къроркъмайма сёзюме,
Барысындан бирер оюм юземе,
Барын алыб кёз аллыма тиземе,
Сора оюм тенгизинде джюземе.
Тауладан къанатсыз учуб ётеме,
Бу джуртладан кенгнге узакъ кетеме,
Бютеу шаркъ къраллагъа да кириб,
Адам оюм алгъан джерге джетеме.
Кёреме анда джашла, тиширыула,
Минглеб, минглеб тентиреген адамла,
Кёреме дагъыда кёмюркёз кызыла,
Къачан эсе да бир джаннган джулдузла.
Кёреме ауруу эзиб, арыкъла болуб,
Ах, ох деб кюйюб, джылаб, улуб,
Санларындан, кёзлеринден кызыл къанла
Тамчы-тамчы джерге тамгъан уланла.
Кёреме, тёзмейин, ёлюмге ал буруб,
Къама, герох бла кеслерин уруб,
Талай джерде талай къанлы къолла
Кесек-кесек болуб джерде джатханла.
Кёреме дагъыда терлеб, кюйюб,
Байла ючюн ишлеб сан тюйюб,
Бел тюзетмей ишлеб миллион ишчиле,
Солуусуз, тохтаусуз ишлегенле.
Таймай бу халда машина буруб,
Хакъларын табмайын, джылаб, улуб,
Кёреме термилиб джашагъанла,
Гырджынын джыламукъ бла тенг ашагъанла
Дагъыда кёреме: этерге иш табмай,
Джатар джер табмай, джукъ табмай,
Талай минг ишчи сууукъда, кърарда,
Къалтырай орамда, кыыш боранда
Ташкёмюрча къраралыб этлери,
Кемирилиб, кёрюнюб бет сюеклери;
Быланы былай кёрсем, чарс болуб кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб чыгъады сёзюм.
Ангыладым, сездим хар хапарны:

Къурутмазын джаулукъну, зарлыкъны,
Социализмден башха мадарны
Тас этмезин тарлыкъны, такъырлыкъны.

1929 дж.

Соруула бла иш:

1. Назмуда 20-чы джыллада заманны оюмлары къалай кёрюнедиле?
2. Поэтни инсанланы инджиулерине къыйналгъаны назмуда баш тема болгъанын ачыкълагъыз.
3. «Оюм тенгизинде джюземе» деген сыфатны къалай ангылайсыз?

СЕЛЬМАШ ЗАВОД

Шош чайкъалгъан сабыр Донну этеги –
Тюппе-тюз Шимал¹ Кавказны джюреги,
Къызыл Аскер къан бла сугъаргъан тюзню,
Бюгюн-бюгече да бауурун, кёкюрегин.
Суу тегюлген киби, тегюлген тери,
Кенгеш хукмат² туугъанлы бери,
Солуусуз ишлеген узалыб кери,
Ишчиле бла техника аскери.
Энди дангыл тюзню туура арасы,
Эл мюлкню къурч темирден къаласы,
Къучакълайса төрт джанына кериб къулач,
Санынг, башынг темир кюзгю, темир таш.
Талай минг терезе, эшик ачаса,
Хауа бошлугъуна джилтин чачаса,
Джабыуунгдан кюнню нюрю тегюледи,
Кёкде учхан къушха дери кёрюнеди,
Кёзню къысыб ачхан чакълы солумай,
Минут кетмей машинала бурулмай,
Кими анда, кими мында къурулуб,
Минг-минг темир джыгырыкла бурулуб.
Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
Тёшге чөгюч урадыла ненча минг...
Темир къоллу, къурчкёкюрек ишчиле,
Хар бириси бирер ишни бишире.
Нечик уллуду сени ишинг, къууатынг,
Неди акъылынг, неди къастынг, муратынг?
Ангылатмай, мени ызыма ашырма,

¹ Шимал Кавказ – Северный Кавказ.

² Кенгеш хукмат – Совет власть.

Хар ишинги манга туура айт, джашырма!
– Мен «Сельмаш» деб айтдыргъанма атыма,
Элчи улан, джууукъ олтур къатыма,
Хар ишими бек ангылаб къайтырса,
Эллилеге менден хапар айтырса,
Мен боллукъма эл мюлкню анасы,
Менсиз сау болмаз аны джарасы,
Мюлк ёсдюрюрге ишчи-элли миллетле,
Ма, ангыла, кирибме бу иннетге.
Агъачны, къурчну, къоргъашынны, темирни,
Сууну, хансны, талай затны, ташкёмюрню
Америкагъа, Англиягъа эришиб,
Барын хайырландырама кюрешиб.
Ма кёресе, бары бериб кюч-къарыу,
Кюрешеме мен да алмайын солуу.
Эл мюлкню илму нюрю кирирча,
Ат, ёгюз да джекмей, сабан сюрюрча.
Чалкъыны да бойнугъуздан алырча,
Будай, бичен машинала чалырча,
Ишчи, элли ишлеб джашар ючюн,
Эркин кийиб, сюйгенича ашар ючюн.
Эл мюлкюне машинала къурурма,
Тюзге, таугъа, – хар джерге джетдирирме,
Барыны да чархын бирден бурурма,
Социализмге барын бирден тебдирирме.
Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик къурч темирден ишлерме.
Барыны алырма сыртында джюгюн,
Тау ёшюнюн машина бла тешерме.
Энчиликни, артыкълыкъны къурутурма,
Ара мюлкню ёсдюрюрме, кёлтюрюрме.
Хаман социализмге джууукъ барырма,
Сора аны джерни юсюне къурурма.
Буду муратым, буду мени къастым,
Таб, буду, элчи улан, мени этген антым,
Тюшонсюнле джарыкълыкъгъа хар бири,
Тау тубюнде артха къалгъанлагъа дери.
Къурусун энчилик, тирилсин тенглик,
Ёссюн ара мюлк, халкъгъа къууат берлик,
Барыбызгъа бир мюлк эгизлик дерик,
Биреуге болмасын артыкълыкъ, кемлик.
Тебресин, джетер джерни кёзю кёрсюн,

Ара мюлкню ёсдюрюрге кёлюн берсин.
Мени сау болур ол кюн джюрек джарам.
Эллилени барына менден салам!

Соруула бла иш:

1. Автор Ростовдагы сельмашзаводну 20-30-чу джыллада эл мюлкге улуу магъанасы болгъаныны юсюнден не хапарлайды?
2. Сизни кёлююзге келгени бла, поэт хапарны диалог халда нек къурагъанды?
3. Назмуну тил байлыгъын ачыкълагъыз.

ЭРКИНЛИКНИ САУГЪАСЫ

Микоян-Шахарны ачылгъанына

Эки суу арасына,
Тауланы ортасына
Шахар салдыкъ джашаргъа,
Джарыкълыкъгъа чыгъаргъа.
Тауну этеги салкъында
Эркинликни фонары,
Мындан ары аллында
Бютюн джарыкъ джанары.
Темир джолла ётдюрюбюз
Биз бир таудан бир таугъа,
Ашхы муратха джетдирир
Революция этген саугъа.
Узакъдан къарагъан кёзге
Нечик ариу боласа,
Сен джашагъан тар ёзеннге
Нечик келбет саласа!
Ненча тюрю затла ача,
Октябрны багъасы,
Джашагъын сен, кёб джаша,
Эркинликни саугъасы!

1927 дж.

Соруула бла иш:

1. Къарачайда ара шахар ишленнгенини магъанасы къалайды?
2. 20-чы джылланы кёзююнде адамланы сагъышлары, оюмлары назмуда эс-ленемидиле?
3. Бусагъатдагы Карачаевск шахарны джашауундан хапар айтыгъыз.

КУЛАК БЛА ДЖАЛЧЫ

П о э м а

Ачлыкъ, бек кемсиз къытлыкъ
Дунияны къалтыратыб,
Сыгыб, ийриб джукъ,
Миллетни абзыратыб.
Тергеу алчы къара да,
Ата, ана, бала да.
Бир бирине болушмай,
Бир юйюрча къонушмай...
Сен да, джашауу такъыр,
Кёб зарауатлыкъ джетиб,
Баш къалдырырга, факъыр,
Келгененг мурат этиб.
Джюреги ит бир адам
Тюбеди: берди салам,
Кёб тинтиб, къармаб хаман,
Алдарын билиб тамам.
«Джангыз къарын ашына,
Джегерме, – деб, – бошуна,
Файда излеб башына,
Алдаб элтди къошуна.

К у л а к:

– Айт, джолунг, ызынг къайдан!
Не излейсе, ашхы улан?

Д ж а л ч ы:

– Узун-узакъ джол джюрюб,
Мен келгенме Къазандан
Къыйынымы сатаргъа,
Урунуб баш тутаргъа.

К у л а к:

– Бармыды да къонушунг,
Шагърейинг, танышынг?

Д ж а л ч ы:

– Ма буд мени келгеним,
Джокъду мында билгеним.

К у л а к:

– Алай болса, джолдашым,
Бютюн да дин къарнашым,

Ийнанлыкъ болсанг манга,
Джюрегим, кёлюм санга:
Бир баламча кёрлюкме,
Инджилгенинги таныб
Келтиргенме къошума,
Ишлесенг, белинг талыб,
Мюлк этерсе башынга,
«Ишлемеген тишлемез»,
Иш къыйын болса да, тёз,
Хауле болма бошуна, –
Эт рысхы башынга.
Бир башхасы болмайын
Джашым кибик кёрюрме,
Андан артха къоймайын,
Тенг хакъынгы берирме
Алай ийнан сёзюме:
Чёб болуб тыш кёзюме,
Къонмам хатер этмейин,
Кёлюнге да джетмейин
Къоймам, къолумдан келиб,
Амма, сен да ишлерсе,
Аллах айтса, кёл бериб,
Бир да къоймай эриниб.
Таб кёрмесенг башынга,
Сор тийреме, хоншума:
Кёб джарлы мюлк этгенди,
Келиб мени къошума!

Д ж а л ч ы:

– Джюрегимден мен сеннге
Разылыкъ береме,
Айтхан сёзюнгю меннге
Бек багъалы кёреме.
Ма кёресе халымы.
Кес айыма джалымы,
Джумушунгу этерме,
Бек кёлюнге джетерме.

К у л а к:

– Беш джылгъа хакъ кесейим
Да, къой джалчы этейим.

Отуз къой мал берирме,
Андан ёнге не эгейим!
Бу беш джылны ичинде
Сени сынаб кёрюрме,
Хар ишинги джаратсам,
Таб къызымы берирме.
Мени ариу къызымы,
Аллах айтса, алырса,
Рысхыма эм мюлкюме
Ие болуб къалырса.
«Тёзген, джаным, тёш ашар».
Ишлемейин ким джашар?
Бу беш джылны ичинде
Татыса да кючюнге,
Джашауунгу кёбюсю
Мындан ары аллынгада,
Инджилмезсе, кертиси,
Малынг болса аллынгада.

Д ж а л ч ы:

– Атам, анам джокъ мени...
Ююрсюндюм сёзюнгден,
Энди кёрюрме сени
Ата, ана кёзюнден.
Бек ишлерме, урунурма,
Бу беш джылны турурма.
Аманнга бел бермезме,
Туз болуб эримезме.

К у л а к:

Аллах айтса, сау-эсен
Бу беш джылгъа джетербиз,
Андан ары джашаугъа
Бирден оноу этербиз.

* * *

Харамлыкъ билмей ёзге,
Терилиб кулак сёзге,
Джумдурукъгъа ийнаныб,
Тер чыгъардынг къыйналыб.
Къой джалчы деб атынга...
Сен да ийнаныб антына,
Бир да харамлыкъ билмей,

Ишлединг тынчлыкъ кёрмей,
Джатаргъа орнунг малда,
Джастыгъынг да – таякъ, таш,
Къайда кеч болса, анда,
Ашагъанынг сууукъ аш!
Тенг къатына бармайын,
Бир бош кючюнг болмайын,
Сен кёлюне джетерге
Эмда разы этерге.
Болджалынг да битерге,
Мал юлешиб кетерге,
Джашауунгу къураргъа,
Эсен, рахат болургъа...
«Менден анга мал кетмесин,
Къойларымы аз этмесин»,
Деген харам мурат бла,
Къуууб джетди ол ат бла.
Къарангы агъачда, ташда,
Джан болмай сенден башха,
Джетгенин джыртар, бууар,
Къан ичиучю джаныуар.

К у л а к:

– Тохта алайда, атламай,
Джетгенд сени болджалынг,
Бир минутну сакъламай,
Ма бусагъат аджалынг.
Джюрегинг къоркъуу алыб,
Сескеклениб къарадынг.
Аман муратын таныб,
Кёб джыладынг, таралдынг.

Д ж а л ч ы:

– Ий, ёлтюрме сен мени,
Тюзлюгюм иймез сени...
Мен да инсан, мен да джан,
Нек ичесе адам къан!..
Адам къаннга бояргъа
Хазырладынг къолунгу,
Джумушха ийиб сояргъа
Сакълагъанса джолуму.
Сёзюм, ишим бир болуб,
Юсюм, башым кир болуб,

Джумушунгу этгенме,
Къарыууму къызгъанмай,
Ма беш джылны кюрешдим,
Артыкъ малгъа узалмай,
Тенг хакъымы юлешдим.
Манга джетген юч-тёрт къой
Чарс этдириб кёзюнгю,
Джетишген кюн унутдунг,
Алгъын айтхан сёзюнгю.
Санга къойдум малымы,
Хатер эт, сууукъ атлы,
Алма мени джанымы.
Джанымы къалдырыр ючюн,
Аны багъалы кёрюб,
Эриб къарыуум, кючюм,
Узакъ узун джол джюрюб,
Эгеч-къарнашдан башлаб,
Барын Къазанда ташлаб,
Харам этиб къойгъанма,
Келиб къулунг болгъанма.
Джазыкъсынмай джюрегинг,
Тутуб къолунг, билегинг,
Алырмыса джанымы?
Тёгермисе къанымы?

К у л а к:

– Келген эсенг къолума,
Къарагъанма къарнынга,
Дауунг джокъду малыма,
Ашырайым джолунга!

Д ж а л ч ы:

– Джыйдынг ташха-агъачха,
Джазылдым санга ашха,
Ашаргъа эт табмагъын
Мени этимден башха!..
Кишим джокъду къатымда,
Кимим къалсын артымда,
Тюздю джюрегим, джаным,
Къурумаз мени къаным.
Марда джокъду зорунгда.
Джаным сени къолунгда...
Не, тюшюн да, кечим сал,
Не, термилтмей, джанымы ал!..

К у л а к:

– Сени джазыкъсыныб тау,
Къалтыраса агъач, таш,
Джалчы меннге къанлы джау,
Этмеэме башынга бош.
Аллах кеси айтса да,
Не къамамам, уялмам,
Тиймез буйрукъ этсе да,
Сени былай къоялмам...
Бир къарама кёзюме,
Тюз боллукъма сёзюме!
Джалчыла эм джарлыла -
Бары меннге къанлыла, -
Деб тартыб шкок атыб,
Джелке къанынгы тёкдю.
Сен да джан бере джатыб,
Кёкюрегинге чёкдю.
Санларынгы туурады,
Бир-бирине чырмады,
Къанынгы ичди, эмди,
Терен шындыкга кёмдю.
Чырпы къалын агъачда -
Тилсиз чаулда, ташда,
Кимге къычыр, кимни уят?!
Кимге этгин осият?!
Мурат узун... не файда...
Бешджыллыкъ джалынг къайда...
Джалчы санынг ууалды...
Къызыл къаннга боялды...
Муну эштген адамла,
Бары джазгъан къаламла,
Закон бла бирлешиб,
Сен мурдаргъа демлешиб,
Билиб харам ишинги,
Бютюн этген кючюнгю,
Тар джашаугъа тыйдыла,
Такъыр джерге джыйдыла.
Ишчи, элли джарлыла
Сенден джийиргендиле:
Эр, тиши да джыйылыб,
Бары налат бердиле...
Сен этгенсе къанлы иш -
Джюрек кёлтюрмезлик кюч:

Джылан кибик, къан эмдинг,
Урдунг да джерге кёмдюнг...
Не боллукъ эд ёлмейин,
(Ол да джан эд) джашаса?
Тёрт саныны къыйынын,
Кеси рахат ашаса?
Не эди сени дертинг,
Артыкълыгы бармы эди?
Ол джашаса дунияда,
Санга джашау тармы эди?
Къыйынын къарнынга уруб,
Керпеслениб, кёб тойдунг,
Сингиралмай, къутуруб,

Сора джалчынгы сойдунг!..
Джан ачы бир минутду:
Ёлдю, кетди, унутду!
Сен этинги кемирirse,
Бек кёб кюнню термирirse!
Сени кибик джаныуарла
Сенден оюм алырла,
Санга джетген такъырлыкъ
Дерс боллукъду барына!
Джалчыла да, алданмазча,
Энди ачыкъ билдиле,
Кулак, таб тюшсе, союб,
Къан ичгенин кёрдюле.

1928 джыл

Соруула бла иш:

1. Поэманы хапарын суратлаб айтыгыыз.
2. Бу чыгъармада инсанлыкъ бла артыкълыкъ къалай айгъакъланадыла?
3. Джалчыгъа зорлукъ джетгенден сора анга авторну джаны ауругъаны, аманлыкъчыгъа къайнагъаны неде кёрюнеди?
4. Кулак бла джалчыгъа характеристика беригиз.
5. Поэманы композициясын айырыгыыз (экспозиция, сюжет, лирика сагъышла, табигъатны суратлау).
6. Поэманы бёлюмлеге юлешиб, цитатный план салыгыыз.
7. Хапар диалог халда нек айтылады, аны окъуучугъа ангылатыуда не болушлугъу барды?
8. Огъурлу ишле бла огъурсуз ишлени кёргюзюуде антитеза амалны магъанасын ачыкълагъыз.
9. Бу чыгъарманы тилин не зат кесгин этеди?
10. Поэманы хапарыны тамалында бу темаланы бирине доклад-реферат хазырлагъыз: «Адамлыкъ тас болмаз», «Халаллыкъ бла харамлыкъ», «Аманлыкъны арты – азаб».

КЮН ТИЙДИ

Тиширыула, кёб заман
Бугъоуланыб джашадыкъ,
Темир ауда джашагъан
Булбуллагъа ушадыкъ.

Къанатланы къагъабыз,
Биз хауагъа учаргъа,
Къарангы булутланы
Джолубуздан чачаргъа.

Тот ауланы кетериб,
Кёзню джарыкъ ачаргъа,

Чириген адетлени
Юсюбюзден атаргъа.

Мутхуз тийген кюнлени,
Джарыкъ тийиб кёрюрге,
Окъуу, билим, илму алыб,
Эркин болуб джорюрге.

КАРАКЕТЛАНЫ ИССАНЫ ЛИРИКА НАЗМУЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН СОРУУЛА

1. Поэтни лирикасы сизге не бла сейирликди?

2. Ол биринчи джазма къарачай назмучу болганын эсге ала, тин байлыгъы бла, суратлау усталыгъы бла ана литературада ал сокъмакъ салганы себебли, анга къаллай багъа берирге тыйыншлыды?

3. Поэт назму къурауда джангы джорукъла ачханы себебли, ол джорукъланы (стихосложение) къарачай фольклор бла эмда орус классика поэзияны традициялары бла байламлыгъы бармыды? Аллай байламлыкъ аны назму къурау хатында эсленемиди?

4. Джазма чыкъгъанлы, Къарачайны поэтлерини биринчи къауумунда иннет, тема, суратлау джанындан джууукълукълары, бирликлери неда башхалыкълары неди?

5. Биринчи къарачай поэтни «Кавказ», «Ана тилим», «Сельмаш завод» дагъыда ала кирик назмулары башха къарачай-малкъар авторлагъа юлгю болганына мисалла келтиригиз.

ЁРТЕНЛАНЫ АЗРЕТ (1907 – 1955)

КЪАЛАМЫМ БЛА ТЕФТЕРИМЕ

Джаш джюрекде бёркген толкунла,
Къайнаб-къайнаб, чайкъалгъан сайын,
Толкунлагъа джыр сокъгъан къылла
Джашаудан джыр-кюу алгъан сайын.

Тёгюлелле санга, тефтерим,
Джырларымы эм ачылары,
Тамадыла санга, биремлеб,
Ачы джырланы тамчылары.

Сен черт, къалам, кертини-хакъны,
Хакъ джолда биринчиликни ал,
Талатма байгъа онгсуз халкъны,
Артыкълыкъгъа къаршчылан, къадал.

Мен джазарма джазылгъан чакъда,
Бу суудан мен къанмам, къамамам.
Къадал сен, хей, къамиш бууунда
Сызла сызгъан къанджал къаламым!

Алай эте джол айыргъанса,
Джашау болуб санга бир кюзгю,
Терсликге джалкъа къайыргъанса,
Хукму этиб терсге эм тюзге!

Сёзлюк:

Т е ф т е р – тюрк тилледе-тетрадь.

Х у к м у – бегим, оюм.

Соруула бла иш:

1. Поэт бла поэзияны джашауда магъанасына автор къалай къарайды?
2. Джашауну терен кёргюзюр ючюн, тилни кесгин мадарларын хайырлана, поэт артыкъ да бек метафорагъа эс бёлгенине мисалла келтиригиз.

ТЕМИР ЁМЮР

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Биз ёмюрню – темир деулери,
Ёмюр бизге къурчдан «джан» урду,
Биз ёмюрню къурч миндеулери.

Темир джаратды бу ёмюрню,
Бу ёмюр туудурду темирни,
Бу темир ашайды кюушениб,
«Нарт» ёмюрден кългъан кёмюрню.

Ёмюр кючлю бу темирни да,
Джыйды кългъа къурчну – темирни,
Ёмюр агъачланы кемирди.
Ёлдю «фитир аякъ-темирли».

Ёмюр сюрмелеб ачды джолла,
Эски джолла болдула кирли,
Темир ёмюр «агъач атла» бла,
Сагъыш этчи: «улоу» элтирми?

Биз ёмюрню – темир аскери,
Биз сюебиз къаты бирликни,
Биз сюебиз эм джаратабыз
Анда къурчлукъну, темирликни.

Ёмюр болуб уллу элеуюл,
Атад элеб чёблюкню, кирни,
Ёмюр юзед зорну тамырын,
Нюрюн джерге тегюб илкерни.

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Бу ёмюр хар ёмюрден ёрдю.
Темирден инсанла болгъанын
Биз джангыз бу ёмюрде кёрдюк...

Соруула бла иш:

1. Назмуну атына «Темир ёмюр» деб нек аталгъанды?
2. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: фитир аякъ, темирли, улоу, элеуюл.
3. Арт строфаны магъанасын кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

КАВКАЗ ТАУЛАРЫ

Кёкде кыылыч тургъан кибик кынгырланыб,
Терк бла тенгизни орталарын алыб,
Ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
Чегетде чегети, ичинде буулары.
Не кыыш, не джай кетмеген къраулары,
Бир алаамат кёрюнеди Кавказны таулары.
Быланы бирлери айырылыб бек ёсюб,
Къалгъанланы уа ёсдюрмей башын кесиб.
Нёгерлери муну сайлаб ариу кёрюб,
Буздан, къардан юлюш алмай, мынга бериб,
«Джангызыбыз» деб эркетиб кийик этиб,
Беш верстадан да артыкъ мийик этиб,
Тёгереди да дарманлы таза хауа,
Булут бойнундан къучакълаб, джангур джауа,
Кёрюннген джер къалмай – ол тауну бузлары!
Закийдиле джашлары эмда кызылары!
Малчылыкъны сайлаб алгъанды аталары,
Биразда окъусала, не эд хаталары?!
Ичинде джашагъан халкъла бу тауланы
Къая ранда ишлейдиле къой бауланы.
Табигъат саугъагъа берген байлыкълары,
Чегет чауулланы ичинде джайлыкълары.
Ол тауладады мени да ёсгеним, тауларым,
Башлары тешик, тюбю чирик бауларым.
Бу затлары бары мени суюдюрелле.
Эсима тюшсе, джюрегими кюйдюрелле...
Онг бермеген джюрегимде тотума,
Джаным къурман суююмлю тургъан джуртума!

Соруула бла иш:

1. Туугъан джерни сыфаты, анга суюмеклик айтылгъан сёзлени къайтарыб окъугъуз.
2. Табигъат бла урунууну суратлагъан тизгинлени айтыгъыз.
3. Назму тилини суратлау амалларын табыгъыз.
4. Бу текстни башха поэтлини Кавказны юсюнден джазгъанлары бла тенг-лешдириб къарагъыз.

САФИЯТ

1916 джыл бир къарачай кызыны башына келген хал

Эски дуня,
Эски закон,
Эски джорукъ,

Эски джол
Тау джарлыланы
Ангыларын тюзге

Ийдирген эди.
Ол заманнга
Ёкюл болгъан
«Джез тырнакълы
Темир къол»
Аланы башларына
Джур адет
Кийдирген эди.
Джёнгерим, биз,
Джарлы халкъ,
Артда къалгъанек,
Къарангылыкъ
Бояууча боялгъанек.
Артыкълыкъ – кючлюк кёре,
Кёб зулму кёре,
Солуусуз, аяусуз
Хаман джюк кёлтюре,
Талчыкъгъан эдик,
Тинибиз талгъан эди.
Джюрек къылларыбыз
Дынг ууалгъан эди.
Эски дуняны зорлугъу
Унукъдуруб
Тёрт бюклеб,
Дини – закону
Тунчукъдуруб
Джарлы, онгсуз тиширыуну –
Таулу къызны
Кёзлеринден къан къатышлы
Суу тамызды...
Джарлылыкъ бу
Таулада да
Кёб сыннганды,
Даим артыкълыкъ джекгенди,
Ахсыннганды.
Бай-бийме, деб бирле,
Юсюбюзге миниб,
Къаныбызны
Джыланлача
Ичиб, эмиб,
Закону,
Джоругъу,

Джолу эзиб,
Басыб,
Шерияты
Богъурдакъдан
Ёрге асыб,
Баш кёлтюртмей
Джашатханла джерден ёрге,
Сёз бермей бизге
«Джашаудан юлюш» дерге.
Да... биз хунер нюр
Кирмегенледен эдик,
Зордан башха зат
Кёрмегенледен эдик,
Джыртхыч
Чыгыр къушну
Тюбюнден чыгъалмай,
Термилиб, бу
Аякъ тюбде
Азатлыкъгъа ычхыналмай,
Эзилген,
Ууалгъан эдик,
«Меджисуу – кийикле», – деб
Ат аталгъан эдик!..
Джалкъабызгъа
Ким мине эди эсе, ол,
Къаныбызны
Ким эме эсе, ол,
Кёзлеге миз
Ким тюрте эсе, ол,
Джарлыны кёр
Ким эте эди эсе, ол,
Власть кимни
Къолунда эди эсе, ол
Ким эзиуню
Джолунда эди эсе, ол -
Ма ол эди
Бу атны айтханла бизге.
(Муну суюб салдым,
Шохла, эсигизге!).
Дин,
Шерият,
Закон,
Хар бир чирик адет,

Ырыс,
Намыс,
Унку джорукъ,
Унку адеб –
Была бары
Болуб байгъа
Къылыч, сауут
Ишлей элле
Байны джакълаб,
Байгъа аууб.
Къаушалды энди
Ол бизни
Этген кийик,
Тюшдю тюбге,
Болду тюбдеги ёр – мийик!
(Муну кёрдюнг,
Окъуучум, класс кюрешде,
Кёрдюнг хар бир иш мюйюште,
Хар бир ишде).
Ма мен
Ол артыкълыкълардан
Хакъгъа осал,
Амма таулу къызла
Кёб чекген
Бир мисал
Айтайымчы.
Сен эринме да тынгыла,
Озгъан ёмюр
Не зат эди,
Бил, ангыла,
Джетдиралсам, джазама,
Сен тёз, эрикме,
Унасанг, окъу да
Бир ойлаш, дерикме...
Джазайым, айхай,
Хапарым болсун ачыкъ,
Ачайым
«Оналтынчыдан»
Бир джабыучукъ.
Сафият – таулу,
Къарачайлы къыз эди,
Ол мени тенгим,
Хоншубуз эди!..

Эх...
Ол джаннган
Джулдуз эди,
Татлы эди,
Хей, джаным, ол –
Балтуз эди.
Аны аты
Тийребизге
Джубанч эди.
Биз ашыргъан джашлыкъда
Эм гитчеликде
Бирге-бирге
Сабанлыкъда-биченликде
Кёб кюнле
Айланнган эдик,
Бузоу тыйыб,
Тюрлю-тюрлю хансла,
Чичекчикле джыйыб.
«Чичек» дейме,
Аны юлгюге
Нек тутдум,
Энди чымырталаны уа
Нек унутдум?
Эсимдеди
Джашлыкъда ашыргъаныбыз,
Бирге-бирге
Аркъа джюк ташыгъаныбыз.
Эсимдедиле озгъанла
Эм кёргенлерим,
Кёз аллымдад
Ташлы, таулу
Туугъан элим.
Эсимдеди чибинлеген
Бузоучукъгъа,
Тыялмайын,
Ташны-ташны бергенлерим.
Энди сабийлеге
Аманатым олду:
Бузоулагъа узатмагъыз
Сууукъ къолну!
Заранлыды хайуанлагъа
Хыны этиу,
Джарамайды уруб-туйюб

Бузоу кютюу...
Эсимдедиле
Кёб хатагъа байланганым,
Тюшюннгеним,
Хата этиб
Ойланганым,
Тенгчиклени, сабийлени
Уруб, кыйнаб,
Аналагъа кёрюнмейин
Айланганым,
Эсимдеди
Джашчыкъла бир-бирин
Джыйыб,
Эзеу болуб,
Мени ариу
Таргъа тыйыб,
Эринлерими кызартыб
Ийгенлери,
Эзеу къолчукъладан
Таякъ тийгенлери...
Сафуну атасы
Хамид ишлеб бузмай
Ёмюр ийди,
Ишден, джалчылыкъдан
Озмай,
Джел ауруугъа
Азыкъ болуб, ол төшекде
Джатыучан эди,
Кёз къаратмай
Ол эшикге...
Бек аз эди
Анда мюлк-рысхы
Деген зат,
Ёмюрге да
Джокъ эди анда
Ёгюз не ат.
Ишлеуде, урунууда
Кечинмеклери,
Мал болгъанлары -
Джап-джангыз ийнеклери.
Юйдегилеринде юч джан,
Ата, ана

(бары да ненча болады,
кесинг сана!)
Бир кюз
Гыллай байгъа
Джалда чалкъы чалыб,
Сёзде бир бузоулу
Ийнекге тохталыб,
Ишде уа кыйын хакъы
Ашалыб, аны
Бир къунаджин
Болуб къалгъан эди табханы.
(Ма ол шкырнагъа
тартхан, тюгю сары
Сынгар ийнекни да
Къысхадан хапары).
Кёбюсюне
Эки гитчеси къууушда,
Сафу эди
Чабхан къуллукъгъа,
Джумушха.
(Юреннген атыма кете
Турады эсим,
Джангылмагъыз Сафиятха -
Сафу десем).
Эсимдеди
Эртденбла
Эрте туруб,
Бел къатдырыб,
Этеклени джаннга уруб,
Бузоу кыйстай
Чегетлеге кетгенибиз,
Аркъа джюкге деб
Отун этгенибиз,
Тири эди,
Ишде ётгюр,
Джигер эди,
Джигерликде эрлени
Озгъан эр эди.
Не файда,
Джазыкъ джан!
Санга медет-медет,
Налат санга,
Эски дуния,

Эски адет!
Сен айырдынг
Аны бизден,
Бизни андан,
Аякъ тюбюнде чёб
Ууалмагъан джандан!..
Саркъдыла джылла,
Сафият ёсдю, бишди
Эм кесин джюрютюр
Кюнлеге джерешди.
Ариулукъ, игилик болду
Анда къат-къат,
Тенглеге юлгю болду
Бизни Сафият.
Тойлада да
Болдум мен
Аны бла,
Ол аны тал чыбыкъ
Кибик саны бла
Баргъан джерине
Джарыкълыкъ сала эди,
Анга къатыб къалгъандан
Кёз тала эди.
Къашы джая,
Кёз кёмюр,
Мамукъ бети,
Джерге, толгъан айча,
Нюр себген келбети...
Эсимдеди,
Тенгле келиб
Бёлек-бёлек:
«Ий, кимникиди, – дей эдиле,
Бу мёлек?»
Джаш тенгле ма
Бу соруудан
Тоймай эдиле.
«Хоншумду», – десем,
Бютюн да къоймай эдиле.
Фу-у... джюрек кёзге
Джылы суу не ючюн ийди,
Аны эгерсе ол,
Былай нек эрийди?
Билмеймисиз эки

Тенгни татлылыгъын,
Тенг ачыуу
Тенгнге эки
Къатлылыгъын?..
Энди мындан арысын
Айталмайма сизге,
Ойлашыгъыз, келлик
Болур эсигизге!..
Огъай-огъай,
Мен нек
Джангылыб барама,
Джюрегим ауруб
Айтхан сёзге къарама.
Мени алай
Джыламукъдан толса кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб
Чыгъуучуду сёзюм.
Къыйын болса да,
Мен тыйыла-тыйыла
Андан арысын да
Айтайым, тынгыла.
Бек къысхадан болса да
Эсимде барын
(Сафиятны сабийлик
Чакъда хапарын)
Айтдым.
Энди арт
Кюнлерин джазарыкъма,
Ол кюнлерин
Тинтерикме, къазарыкъма.
Джокълукъну талай кюню
Келиб кетдиле,
Бары аны
Тарлыкъда бёлеб ётдюле.
Сафу джарлы
Юйде ёсген
Бир къыз эди,
Ол джарлы юйюрге
Джаннган джулдуз эди.
Ол хар кюнде
Иш бла соругъа эди.
Хар кюннге ол
Иш бла джолугъа эди.

Озгъан ёмюр
Аны танымаса эди,
Аны урунганнга
Санамаса эди.
Аны насыб юлюшюн
Джогъалтмаз эди,
Кесин къара
Зийданлагъа атмаз эди.
Къыш да,
Джай да кёгериб
Джатхан чырпыла
Тизилишиб,
Душпурланы сырты бла
Къууанганча
Кёрюнедиле джарашыб.
Къарашадыла
Бир-бирине
Ышарышыб.

Майна,
Майнама наз,
Майна кёкенли шхылды,
Майна малгъа
Ёлюм къусхан
Залыкъылды.
Майна субай, сыйдам ёсген
Нызы бала,
Майна тамырлары
Джетек тёкген ана!..
Майна, балта
Тутуб къолунда
Эм джунчуб
Айланады чегетде
Душман отунчу.
Кёзюм чыракъ барад анда
Джаш терекге,
Ол терекден ойларым
Кетди эрекге:
Гагарак тёгерлай
Болуб ол ёсерми,
Огъесе отунчу
Джашлай аны кесерми?!
Душман кёлге

Балта ойнатыу баллыды.
Эх...
Мени хапарым да
Ол маталлыды.
Тохта энди,
Мен наратлагъа
Нек кетдим,
Сёз башымдан
Терсирек джары
Нек ётдюм?
Нюзюрюм барды
Ёзек халыдан таймазгъа,
Не къадар къысха
Джазаргъа, узаймазгъа.
Бир минг
Тогъуз джюз
Оналтынчы
Джылда – джай
Эсде-бусда
Болмагъан Мекер
Деб бир бай
Хамидлагъа адамла ийди
Къыз тилетиб,
Бу адамгъа
Джюз минг хыйла
Сёз юретиб.
Кимди адам ийген,
Кимди бу келечи,
Кимди Хамидлагъа
Келечи ийиучю?!
Борчду, шохла, бу соруугъа
Эс джиберу,
Бек къысхадан болса да
Эм джууаб беру...
Мекер – бизни
Хоншу элни
Эм баш байы.
Умар – биз
Элде башладан
Мюлк борбайы.
Джокълай эдиле
Была хаман
Бирин бири,

Бу экиси
Татах эдиле
Кёбден бери,
Мекерге къыркъ бешден
Артыкъ джыл бермейме,
Умаргъа къыркъ берсек,
Джангылмазбыз, дейме.
Мекер Умаргъа барыб,
Умар Мекерге,
Кёлтюре эдиле бир-бирин
Кёкге ёрге.
Бу халда
Хаман была
Джашай эдиле,
Бир-бирин
Къысха-къысха
Кёрюучен эдиле.
Ол зауукъда
Не десе
Байны бармагъы,
Шериат, закон бола эди
Аны джагъы.
Мекер Умарны тутуб,
Умар Мекерни,
Эки элни
Джарлысы къарагъан джерни
Арендге учуз багъагъа
Ала эдиле, –
Джарлыгъа юч къат багъа
Сала эдиле.
Бирини да
Сууукъ суугъа
Тиймей кьоолу,
Джашай эдиле
Къошлары джалчыдан толу.
Къош тутдула
Джалчылары саууб сютюн,
Мал кютдюле
Была кёрмей
Къошну бетин.
Ол дуняда
Джалчы халкъны
Этиб тумакъ,

Талай
Эди хар дуркъучу,
Хар бир кулак.
Халилерин айтханда
Сизге къысхасын:
Джанлары, тинлери да:
Джегиу, къыз, къатын...
Бир кюн
Биз элде
Бир орамтын экиси
Келе эдиле.
(Билалмайма мен кертисин,
Къайдан, не ишден
Келгенлерин быланы).
Не да болсун, кёрдюм аны.
Старшиналаданмы
Чыкъдыла ичиб,
Умарладанмы чыкъдыла
Джукълаб, тынчыб?
Тюсюн билалмадым,
Аны айталмайма.
Кёрмегеними айтыр
Борчну алалмайма.
Орамны онг джанында
Къараб арбазда
Той барын кёрдюле,
Джыйылыб джаш, къыз да,
Чайкъала
Эди халкъ алайда.
Келин келиб,
Джаш-къыз тёлю
Джарыкъ элле
Ойнаб, кюлюб.
- Джокъмуду мында
Кёз илинник? –
Деди Мекер.
- Айхай болур,
Сыначы бир,
Къарайыкъ, кёр! –
Тохтадыла чалманнга
Таяныб тенгден,
Къарай эдиле
Была тойгъа

Хаман кенгден.
Кимди экен
Ма ол сары
Дарий чепкен,
Кимни кызыды
Ола, ол макъача кѳбген?..

Бу кѳзюуде
Тѳлю къараб
Джерге-кѳкге,
Бара эди
Тау адетде
– «Тѳгерекге».
– Майна, алан,
Кѳремисе ол Акъ кызыны?
– Къой-къой, аны уа не этесе,
Агъачсызны!..
Ол инчиклеге
Къара сен, илкичлеча...
Аякъ учу бла
Халкъгъа букъу чача.
– Ма ол иги
Ушагъыулуракъ шойду да!
– Аны Муштрай шохунг
Алыб къойду да!
– Сора джарау сузду!
– Сермеб скойрей барыб,
Джолдан къайтарыб
Ийгенди, къашына салыб!
– Ха-ха-ха-ха!.. не этиу
Этгенди хыликке!
Аферим, тейри,
Машалла джигитге.
– Ма ариу!
Ол баргъан,
Кѳк чепкенни джетиб,
– Да, бурос там,
Къуйругъу сыртына битиб...
– Да джокъду да
Сизде инсан,
Кѳзюн саллыкъ,
Хакъгъа джюрек
Илешиб, эсине аллыкъ!?

– Тюз айтаса,
Мекер-татах,
Сен кѳз атар
Къыз джокъду
Биз элде халкъгъа
Кѳлюнг тартар,
Джангыз бир кызычыкъ
Болмаса.
– Кимди, айт, ол!
– Кѳрмеймисе?
– Огъай!
– Тохта, сабырчыкъ бол!

Бу кѳзюуде
Баракъ да келиб къошулду,
Къараучулары саны
Энди юч болду.
– Джаратамысыз кишини? –
Деди Баракъ, –
Кѳресе, шохум, къарыуну,
Джюрек тараб.
– Майна, тохта,
Кѳремисе кѳкбѳрк джашны,
Ол узунбел
Кѳкбѳрк тутхан Къаракъашны?
– Къойчу, пажалисте,
Аны, хырсыз затды.
– Не ючюн?
Чыкъгъан юю чырсыз затды.
– Иш анда тюлдю.
Къайсыды?
– Тохта, озарыкъды,
Ол ариулукъгъа
Кимге да базарыкъды...
Ма муну кѳр,
Муну – муну,
Бу озгъанны.
– Кѳрдюм, кѳрдюм,
Тамам керти
Ариу джанды!
От чий сурат десенг!..
– Ма мен айтхан олду.
– Анга не сѳз барды, шохум,

Болду, болду!
– Къара сен ол
Эки къашха, оракълача,
Ол бетни кёр,
Чырахтанча, нюрюн чача!..
Кирдиле арбазгъа
Джыйындан джол джарыб,
Мекер къатды,
Къызны туурасына барыб.
Терен солуб ахсынды да
Ичден Мекер:
– Ма таза джаннган джудуз, –
Деди, – илкер!
– Умар-шохум!
Ариуду сынасанг, къалсанг да,
– Къыйынмыды, дейсе,
Бизге тентиретиу,
Не уа тыйыншсызамыды санга
Бир кеф этиу!
Баракъ турду
Кесин алдыр-гюлдюр этиб,
Алларында тюккюча
Кесин чёмелтиб.
Мекер-къонакъ! –
Деди, – ол къыз джарарыкъ эди,
Аллайны кесине
Ким да джораларыкъ эди...
Алыргъа джарармы,
Къайдам, сен
Бош къызма.
– Келсин ансы,
Алмасам, мен да
Антсызма,
– Алсанг – алдынг.
Келмейин, ол тулпармыды,
Сынгар бир «кисенги»
Багъасы бармыды?
Энди бу
Кёкледен эннген
Екюлмюдю?
Бу арыкъ Хамидни
Къызчыгъы тюлмюдю?
– Къара Мекерге,

Нек сагъышлы болдунг, эй!
Джаратыбмы къойдунг да,
Къараб кёргенлей?!
Джашлыгъынгы эсгер да
Болчу бир тири...
Ийыкълыкъларынгы болсун
Бу да бири...
Аны келтириб джыймакъ
Сени къойнунга
Биягъы Баракъ-шохну
Болсун бойнуна.
Билмеймисе халисин,
Ол тюшсе ызындан,
Джюз джууаб алыр
Таб файгъамбар къызындан.

Ол кюн ма ол
Мекер суйген
Сафу эди,
Келечини
(Баракъны да)
Ма ол ийди...
Баракъ – байны
Аллында сежде
Къылгъан бир,
Байны этек тюбюн
Джалаб сатылгъан бир.
Ол Сафуланы
Тентиретир муратда,
Бу ишге къаст этди,
Джанын атды, артда
Бу келечи
Хайда келди,
Хайда кегди,
Чабды, джортду,
Эки арада
Сокъмакъ этди,
Ким билсин,
Неле сёлешди,
Неле айтды,
«Белги» берди,
Иш тауусду да
Къайтды.

Къыз не дейди,
Ишден билими
Бармыды?
Бу къызгъа келишген
Къууанч хапармыды?
Огъесе ол
Мал базаргъа
Къолну къолгъа
Уруб сатылыргъа
Чыкъгъан тууармыды?
Деб, окъуучум.
Джан шохум,
Бир да къуруса,
Джан аурутуб,
Былайын сорлукъ болурса!
Деб белгили
Сафу хайуаннга саналды,
Бай аны
Алдаугъа, малгъа
Сатыб алды.
Эх...
Ол заман,
Ол заманны адетлери,
Аны пашманлыкълары
Эм медетлери...
Бюгюн ала
Кёб ишлеге
Мюкюлдюле,
Ала, айт, кимге
Шагърей, таныш тюлдюле!
Джарлылагъа,
Джарлы тиширыугъа кючлюк
Этилиб, тууаргъа
Башласа ёкюнчлюк –
Эски закон
Анга алчы,
Башчы эди,
Супу молла
Адилликге къаршчы эди.
Кимге айтыр эдинг
Тарыгъыу сёзюнгю,
Ким бар эди
Аяб къарарыкъ

Кёзюнге?
Джарлы адам
Прауленнге кирсе барыб,
Къыстаб ие эдиле,
Къашына салыб...
Сафу бу ишге
Ариу ачыудан шашыб
Джылай эди,
Чачын джыртыб
Эм къарышыб.
Тёге эди хаман Сафу
Джыламугъун,
Джокъ эд адам
Ангыларлай тарыгъыуун,
Мекер ишде
Хорлады эм
Башха чыкъды,
Ол дженгил окъ
Къалын иерге ашыкъды.
Узакъ бармай
Келди байдан
Бир талай мал,
Ичлеринде
Тёрт аякълы
Эки байтал.
Юсю тюкю,
Къуйругъу тюз,
Къулагъы тюз
«Къалын» деген
Аджаллыкъгъа
Эки ёгюз.
– Хамид, манга,
Шохум, кёб
Джашагъын дечи, –
Деди кесин
Кукаландырыб келечи.
Ма, бу джол
Бу «Къазанчынгы»
Къолгъа бир ал,
Къуру бу тюлдю
Санга келлик
Не мюлк, не мал! –
Былай айтыб

Ачха узатды Хамидге,
Ышардыла буруб была
Бетни бетге.
Ма Сафиятны атасы
Малгъа «батды»,
Кёбдю, кесин
Бир аламатха ушатды.
Хамид, Баракъгъа айланьб:
– Энди балам
Сизникиди, – деди,
Иш битди, оссалам.
– Сиз суйген кюн, – деди
Эм кесин ышартды, –
Элтирге эркинсиз!..
Муну да башхартды.
Кетди Баракъ,
Къалды Хамид,
Кёлю джарыб,
Айланды къатынына
Кёзю ышарыб:
– Энди, – деди, –
Сен тынгыла
Манга, къатын,
Чюйре этмегзе керекди
Ишни артын.
Къарачы бир
Арбазынга: малгъа, мюлкге,
Биз синггенбиз
Насыб мюлкге
Ёмюрлюкге.
Мекер игиликде, сыйда
Кёбден башды,
Айтыудан, ол
Бизге бир
Ёмюрлюк ашды.
Ёмюр ийдик
Къыйынлыкъда джунчуб.
Шашыб,
Джашай эдик
Инсан джашаудан аджашыб.
Джокълукъ бизни,
Бир тау кирик,
Эзиб, басыб

Тургъанлай, табылыб къалды
Уллу насыб,
Майна, ёмюрюнг
Къуру ишлеб келесе,
Ёлгенден-ёлесе...
– Ол алайды, амма...
– Тын, телинге барма,
Арлы-берли сёзле бла
Джюрек джарма!
Кеси балангы биреуге
Этиб согъум,
Джазыкъсынмай сууча
Саркъгъан джыламугъун.
Мал-мюлк, дейсе.
Не этейим
Аны малын?
Таш джумушар
Кёрсе Сафиятны халын.
Бу хапарны
Эштгенли
Сесиб башы,
Джокъ джукъусу,
Тохтагъанды сууу-ашы.
Кече кёз къысмай
Чыкгъанма
Къатын сакълаб,
Джумушаталмайма
Не этиб ийнакълаб,
Бек къоркъама,
Ах, бу ишден,
Мени сартын,
Халы бир таурухха
Къоярлайды атын.
Джукъ ангылаталмай
Къалдым
Сен хайуаннга,
Насыб къонамыды анга,
Не уа санга!
Бу уа санга!
Бу ийыкъдан
Бери битдим
Ариу арыб,
Энтда айтама санга

Муну къайтарыб:
Джарлы дуняда
Адамча кёрюлмейди,
Бек билесе.
Джокълукъгъа сый
Берилмейди.
Келтирчи кесинги кёзюнге,
Сагъыш эт!
Джарлыса, джарлыгъа
Джокъду аз да хурмет.
Ёл да сына,
Айтайыкъ энди туурасын,
Санга молла
Окъурукъ тюдю «Иясын».
Келемеди, майна
Афенди къатынга,
Инсанга тергеб
Къараймыды сыфатынга?..
Къой энди, сёзню
Узакълагъа бурмайыкъ,
Ишни ангылашмай
Турмайыкъ.
Мен джарлылыкъ тенгизинде
Джюзген къайыкъ,
Сен юретме
Манга, аны
Кёб созмайыкъ.
– Сюйгенингча!
Билесе эрши кёргенин,
Кёресе тели, шашхын халгъа
Киргенин.
Мен азмы сагъынганма,
Азмы тилегенме!
Азны удуб
Сёлеширгеми ийгенме!
Тенг къызын джибергенимде,
Былай тутуб
Къайтармадымы, джыланча
Уруб, сууутуб?!
Айтхан ючюн
Дженгилмейди,
Бой салмайды.
Бой салгъанны къой,

Къулагъына алмайды.
– Алмаса – алмасын.
Турсун алмай алай,
Кёрмеzbизми
Турса къулакъ салмагъанлай.
Биз сёз тауусханбыз,
Ол къалын ийгенди,
Анга ким сора турлукъду.
Иш бегигенди!
Бу кёзюуде
Джазыкъ Сафу
Джылаб, улуб,
Мутхуз кюню
Бютюн да къарангы болуб,
Мекерни аз да
Сюймегенинден себеб
«Ёлтюрюгюз, мен анга
Барлыкъ тюлме», – деб
Джылаб-джарылыб, аш
Не суу татмагъанын,
Орунга кириб
Бир сагъат джатмагъанын,
Сизге айтыб,
Ангылатыб туралмайма,
Аны юсюнден мен
Кёб олтуралмайма.
Ахыры ол кёзюулени
Бир кюнюнде
Джазыкъ Сафуну тюшюнде
Не тюнюнде
Болмагъан бир
Танышсыз-билишсиз джерге
Тутдула да зор бла
Бердиле эрге.
Не бек тартды эсе да
Энишге-ёрге,
Кирди Сафу
Тарлыкъгъа, ёмюрлюк кёрге.
Бир тиширыу
Ингирде
Сафугъа келиб,
Сёлешеди,
Багъанагъа сюелиб:

Сафу, джарлы!
Нек болгъанды
Бетинг аман,
Сюйюнч орнуна, кюйюнч
Алджатыб хамаң?
Бир билсенг эди
«Ол» джазыкъгъа
Келген кюнню,
Танымазса къараб,
Кёрсенг Сюлеменни!
Сени зордан
Этдиле Мекерге азыкъ.
Сюйгенинги табалмадың
Сен да, джазыкъ!
Сюлеменнге джюрегим
Эрийди мени,
Ол насыбсыз
Ёлюб барады,
Сюйюб сени.
Джылгъа санайды
Бу кёзюуде
Кюнюн-айын
– Не хапар, – деб
Келеди манга
Хар кюн сайын.
Ий, не болду,
Кёзюме джукъу кирмейди.
Барамыса?
Къачан элтедиле дейди?!
Сафу джерге
Къарай эди, сюзюб кёзлерин,
Тыгъылгъандан
Айталмай эди сёзлерин.
– Аны сагъынсала,
Акъылдан алджайма,
Къайгъы басыб,
Кече, кюн даим джылайма.
Атамы-анамы
Айланганды аллары,
Тамблагъады дейдиле
Салгъан болджаллары.
Къан сытыб кюрешдим,
Къолдан келген къадар,

Табмай зордан,
Мени къутхарыр
Бир мадар.
Салам айт,
Иш этиб тюбеб
Сюлеменнге.
Джаным саудан
Ёлгенди, деб
Къойсун ол меннге.
Кечиуюм – тар,
Сатылама мен бир маллай.
Сюлемен къалад
Джюрекге джазылгъанлай.

САФИЯТ ЭР ЮЙЮНДЕ

Джауа эди
Тёрт джанындан
Сууукъ бузла,
Дунияны джарыгъын
Кёрмеген кезюуюнде
«Джашау» эте эди
Сафу эр юйюнде.
Ардан билди Мекер кёб
Къатын алгъанын,
Сафу Мекерни
Тёртюнчюсю болгъанын.
Баргъан кюнюнде огуна
Аны кюндешлери
Къаныгъыб къалгъан эди
Анга тишлери.
Къачан, къайсы
Сагъатда, къайсы заманда
Барсанг да, эште эдинг
Быллай сёзле анда:
– Тиймеймиди муну
Санына кюн джарыкъ,
Нек чыкъмайды
Бу дингиз болуб чыгъарыкъ?
Кюндешлери мынга
Чюйюрюшюб бурун,
Излей эдиле чёб-тюк
Тюбюнден да чурум.
Джетсе да Сафу ингирге

Бел бюкгенлей,
Дагъыда тура эдиле
Инджитгенлей,
Сылтау болмаса да, анга
Сылтау табыб,
Къайын къызлары дей эдиле
Къабыб-къабыб:
– Тур, ийнек сау!
Нек тураса, ий?
Суугъа бар,
Турма кёзлеринги
Сюзюб, терк отун джар! –
Кюндешлери:
– Турур эдинг, дейме, ханча,
Былай бир
Кюнлю джерден-затдан
Чыкъгъанча.
Къайда, гаджи...
Нохлукъгъамы келгенди бу,
Къайдады, талау тийибми
Ёлгенди бу! –
Къайын анасы
Сёз айтхан
Сайын хаман:
– Къуртла азыгъы боллукъ,
Бу хашкен, аман,
Кесин былай
Джаратмагъан кибик этиб
Неликге турады,
Уу бетин кёгертиб?
Тюйюлюб манга джаманни
Къашы-башы,
Бир толу
Джерден чыкъгъанча,
Сууу-ашы!
Къарауашлыкъгъа келгенсе,
Бил, сен бери,
Къайын анагъамы
Тергеригенг мени!
Джокъмуд мени
Мюлкю болгъан келинлерим,
Сенден эсе
Кёб алама ёлюлерин!

Кёрюнме сен манга, сен
Худжу, тунчукъгъан!
Джашасынла мени бар
Джерден чыкъгъан
Келинлерим!
Алача ким кёрлюк эди,
Алагъача
Санга сый ким
Берлик эди!
Къоюлургъа
Тыйыншлыса, къоюлургъа,
Хазыр турама
Юсюнге оюлургъа!
Адамлыгъы бар адам,
Не уа хурджуноу,
Салырмы юйюне
Сенича худжуну!
Джалчылыкъгъа келтирген
Болурла сени,
Шо, сангамы
Тыйыншлыды джашым мени!

Кюндешле бирери
Бир джанындан тебиб,
Эринлери кёбюб-кёбюб:
– Нетерикди, ол
Заманында турурму,
Санга не эсе да
Бирни толтурурму
Бир къахме?
Уят къабугъу
Кетиб къалгъан,
Сау къатынны
Джаны саулай
Эрин алгъан. –
Кюндешлени бири,
Бир джанындан джетиб,
Джумдуругъун къаты этиб:
– Ий-и, не этесиз
Сёз къоратыб
Сиз хашкеннге,
Къаны халалды
Гаджини башын тешгеннге!.. –

Ма бу халда
Аны эзиб тура эдиле,
Кёзюу-кёзюу
Хаман хыртха ура эдиле,
Былай бла
Сафу джашау эте эди,
Бу дауур бла
Хар кюню ёте эди.
Ашхам, ингир
Не кече джокъ,
Кюн орта,
Эртден не уа да
Тюш джокъ, тюн джокъ.
Джаууб бузча,
Сагъат-сагъатдан бу сёзле
Сафуну эрите эдиле
Бир тузча...
– Ах... нетейим,
Къалай баш кечиндирейим... –
Деб Сафият
Сарнай эди
Джылаб, улуб,
Кюнден кюннге
Бети, чапракъча,
Саз болуб,
Мен бу хапарланы
Айтханымда сизге,
«Эри уа!» деб
Келе болур эсигизге.
Эри не?!
Кесин ичгиге
Бошлагъан бир.
Сафуну ийыкъдан туююб
Башлагъан бир,
Ичиб-ичиб
Сонгра Сафиятха кирсе,
Аны мугур-мыдах
Халда туруб кёрсе,
Себебин кёкден излей эди
Джерден тюл,
Юйден неда
Эрден тюл...
Сафу буюгъуб,

Ол джекириб сёлешиб,
Ол джууаб этмесе,
Бютюн бек эришиб,
Къутура эди,
Ура эди,
Кёзлеринден къан тамызыб
Тура эди.
Былай бла
Кечеледен ма бир кече
Эрни-бурну
Кёбген эди иче-иче,
Муну анасы,
Эгечлери кёрдюле,
Кесин айры
Алыб бир юйге кирдиле.
Бир-бирден алыб
Сен шашханса дей эдиле,
Бир аууздан Сафиятха удуй эдиле.
– Энди манга ол
Керек тюлдю,
Кетсин, – деди. –
Сиз не айтсагъыз,
Ол аны этсин, – деди.

Дауурдан толуб къалды
Юйде от джагъа,
Мекер Сафиятха келди
Ауузу от чагъа.
Босагъадан
Кирир-кирмез ол ичгери:
– Ким келтиргенди,
Чорт побери,
Сени бери?! –
Деди да, бирер
Гаккы болду кёзлери,
Тутулуб-тутулуб чыгъыб
Миз сёзлери.
Сёлешеди, къутурады,
Чырт ойланмай,
Силегейи тегюлюб,
Тили айланмай...
Сафу буюкъгъанды,
Къысха-къысха солуб,

Къалтыраб, къоркъуб, кёзлери
Суудан толуб,
Ичген да этмесем
Энди мен байлыгымы,
Не этерикме да
Борбайлылыгымы?
А... сен а энди...
Ачдан ёлген!!
Унутдунгму
Ол «джокълукъ» атлы
Тийиучю кнутунгу?..
Атангы, анангы
Тойдургъанымда да,
Садакъачылыкъны
Къойдургъанымда да,
Аны да билмей,
Энди былайгъа чёгюб,
Сынгсыймы турлукъса,
Джыламукъла тёгюб?!
Бар, терк къора!
Терк тас бол
Келген джеринге!
Тансыкъ болгъан болурса
Сен битлеринге!

Бу кёзюуде
Тышда, агъарыб тишлери,
Табалаб сёлеше
Эдиле кюндешлери:
– Ий, неге сёлеше турады
Бу, нелени,
Чачларындан тут да
Атсанг а къахмени...
– Аны орнуна мен
Болсам, башын тешиб,
Атар эдим босагъадан,
Бойнун кесиб.
Уялыр зат
Тюлдю, ахыры,
Ур, ёлтюр, джой!
Хай-хай-хай,
Аллахым сакъласын!
Къой, джарлы, къой...

Бир заманда
Къайын анасы да джетиб
Къошулду былагъа.
Джашым! – деди, –
Арбаздан нюрню алгъанса,
Бир отну келтириб
Юйюме салгъанса.
Къоратмасанг бу худжуну
Мындан, балам,
Бу эки эмчекден
Эмген сютюнг – харам!
Бу киргенли,
Юйюрюнде къаугъа, дауур,
Джюрегимде ачылгъанды
Мени джауур!
Бир заманда
Мекер орнундан къозгъалды,
Джылай тургъан
Сафиятха кёзюн салды.
Кёлтюрюлюб къашларыны
Ал чеклери,
Кенгередиле
Къызыл кёз тегереклери:
– Вон к чорту!
Кёрюнме мени къатымда,
Тюкюрейим
Сенлейлени сыфатына! –
Сермеди да къолгъа тюшдю
Кюлте чачы,
Тартды чачындан
Сафуну ачы-ачы.
Кюндешлери, къайын кызы
Джууукъ барыб,
Эшикден басыныб,
Юслерине къараб,
Къууанышыб, табалаб,
– Ох, ох, ох, – дейдиле. -
– Джулкъ да быргъасанга
Ары, хомух! – дейдиле. –
Ол кесин буюкъдурууун
Кёр, аны кёр.
Бер итден туугъанны
Керегин, иги бер.

– Келген эди
Кьолтукьгъа сугъуб
Кьолларын.
Элтсин энди
Келтирген тыйын тонларын.
– Сюе да тур
Юйюнге бир багъыр тазны,
О!.. ды-ды,
Бедер бетни,
Уялмазны!!
Кёзю кьандан
Толгъа эди,
Уятсызла аны халлы
Болгъа эди...

Къачан да
Тиширыугъа эм уллу
Бир джауду
Кюндешлик эмда
Кюндешле бла джашау,
Берлакъ айырылыб
Башладыла,
Бир-бирине къайырылыб:
– Уятсызны
Аллах джанын алгъа эди
Терк огъуна,
Джер къарнына салгъа эди!
– Юргеннге тынгыласа аллах,
Дей болуренг!
– Нек юреем!
Къууукъ кибик
Юрюлгеенг!
Бу арбаздан
Чёблюкча сибирилгеенг!!
– Гырт дерик эди
Санга, кирли,
Бечел, топал!
– Джыйырма гырт
Санга, джалсыз
Чыгыр байтал!
– Алаймы келе эди,
Ай хариб, эсинге?
Сен келгенсе да, бетсиз,

Мени юсюе!..
– Келген эсем,
Сени багъанг
Энчи малым.
– Багъанг
Барды сынгар
Бир къапталым...
– Кет, кёрюнме
Кёзлериме, узакъ,
Бол кенг,
Манга ууахты
Санга болгъан
Кюнде тенг!
Бар да сен
Тенг бол ол
Кесинге ушашха!
Сыйынг-сырынг башха,
Сыйым-сырым башха!..
Была былай
Бурчакъча сёз агъыздыла,
Хар бири
Кесин кёлтюрюрге къыздыла.
Хар кюндеш
Бирин бири
Талай эди,
Алада хар кюнде да хал
Алай эди.
Сафу-джазыкъ,
Шашхын болуб
Бу туююште,
Буюкьгъан эди
Юй ичинде
Бир мюйюшге.
Ах, кёрсе эди аны
Табхан анасы
Дуния азаб чекгенин
Джарлы баласы!..
Тёге эди кёзюнден
Суула чёгелеб,
Юй ичинден болгъан эди
Учхун-кёбелек.
Къаш тюбюнден
Къарай эди

Ол эрине,
Талпыгъанча
Ары джукълай киририне...
Орунга Мекер сойланнганды
Тюйюб къашын,
Сыртындан тюшюб, терсине
Буруб башын.
Къалкъыб къалыб
Тангнга дери,
Бу халында
Уянды ол мууал болуб
Танг аллында.
Терезеден танг джарыкъ
Белги бергенде,
Кюн джарыб
Джерге акъ къанатын
Кергенде.
Къармады, орун ичине
Узатды къол,
Сафуну джокълаб,
Отоуда табмады.
Къозгъала келди да
Турду джыйыб эсин,
Бѣлмесинде кѣрдю
Джангыз сынгар кесин.

САФИЯТ АТА ЮЙЮНДЕ

– Ой, анам!
– Не?
– Майнама Сафу келеди.
– Кет, онгмазлыкъ,
Алай дегенинг а неди?
– Майна, анам,
Майна, арбазгъа къарачы,
Тамам да кесиди,
Бети, башы, чачы!..
Нек тюрлендинг,
Анам, къызартыб бетинги?
– Къарама, къой,
Талау кемирсин этинги!
– Анам, энтда
Хаман ачыуланыб кетме,
Урушурса, анам,

Аны мыдах этме!
– Тохта, тамагъынгы талау
Кессин, тас бол!
Неге ушаш
Агъартады кѣзлерин ол!..
Бек сесекклениб
Саргъалды
Ханыуну бети,
Атылыбмы къалды,
Дерлай кѣрген ѳту.
Тюшдюле энишге
Къашлары, хамхоту,
Талай кере
Силкинсе да
Эки буту,
Борбайы къыйылыб,
Ёрге къобалмады,
Алджады, аякъ
Юсюнде туралмады.
Бу кѣзюуде
Сафу келиб
Юйге кирди,
Амма, анасы
Муну къарабмы кѣрдю,
Эки кѣзю
Кенгерди эм джылтырады,
Эринлери дыр-дыр
Этиб къалтырады,
Сафу атылды
Анасыны къойнуна,
Билеклерин салыб
Къысыды ол бойнуна.
Анасы, Сафиятны
Артха ыхтырыб,
Кеси да эки атламны
Артха туруб:
– Бир зат джюрек
Тамырларымы ашайды.
Не да болсун,
Бир къайгъы
Баргъа ушайды.
Не ючюн эмда

Къалай келдинг,
Былай джунчуб,
Нексе былай,
Нюр бетингден
Къанынг учуб?
Кимле ийдиле
Сени бери.
Тюгел бир айынгда
Толгъунчуннга дери?
Ким ашырды,
Негеринг ким
Сени андан,
Изин бармыды
Баш иенг,
Къайын анангдан?
Мен шашама
Бу халынга
Эмда санга,
Дженгилирек джууаб бер сен
Бери манга!
Сафият, кёзлерин сюрте
Къол джаулукъгъа,
Эки кёзюн сюзюлтгенди
Аркъаулукъгъа,
Джаякъларын билеб-билеб
Хаман амма,
Бузлача тегед сёзлени
Хаман анга.
Хар сёзюн
Къычырыб, джекириб айтады,
Бир уругъа
Азарлайды, бир къайтады.
Къутурады эм
Чамланады анасы,
(Тешилгенин да
Эслемейди гыламыласы)...
Ханыу юйню
Башын тюбге ийиреди,
Быягъы сорууларын
Бир-бир береди.
– Анам, – деди
Сафу, – этме
Манга былай,

Мени тылпыуум тохтагъанды
Джылай-джылай.
Мен джашауумдан
Безгенме, тюнголгенме,
Мен, джанымы къутхарыб,
Къачыб келгенме.
Бу сёзден
Анасы шаркъ
Деб кесин уруб,
Алынган адамча, чартлаб
Ёрге туруб:
Ай, налат а,
Ах, мен джарлы,
Ай уялмаз,
Налат, санга
Минг къат налат,
Бетсиз даймаз,
Бу юйде санга
Джашау джокъду,
Аны бил,
Кет, къайры суйсенг да,
Джоул, джерге кёмюл!
Къайт бусагъатдан,
Тебре, кёб къыйнама,
Суйген-суймегенин
Кюдюрюб ойнама.
Энди мен
Кимге не деб
Джууаб айтырма,
Кесими орнума
Кимни уялтырма?!
Къайынларынг салыб
Келселе аллыма...
Оу... ол кюн келсин
Мени джети къанлыма!

Тепчилдейди хаман
Артха-алгъа таба,
Урурлай, табса,
Къызыны къарнына къама,
Суу алгъанды
Сафиятны кёз къууушун,
Эзиб чыгъарады

Джылагъан тауушун.
Бир ёрге турду,
Бир юй тюбюне чёкдю.
Джылаб кёз сууларын
Джуммай-джуммай тёкдю.
Бюкдю бойнун,
Тал санларын,
Мугур этди,
Ким билсин,
Эсине неле
Келиб кетди.
– Не этейим
Энди санга?
Кюйдюрдюнг, ах,
Салдынг юйюме
Бир балах!
Энди не деб
Кёргюзгюн халкыгъа бетинги,
Айт энд,
Сен, акърабла
Кемирлик этинги!
Джангы джууукъла
Джыланча кёрмезлеми,
Сени къамчи
Бла туюб
Сюрмезлеми?
– Аначыгъым!
Къурман болайым санга,
Аланы атларын да
Эштдирме манга!
– Тохта энди,
Уял, налат,
Сёзден уял,
Бу ишни
Ахыры не болур,
Эсге ал!
Тюшюн этген
Ишинге, бир
Тюшюнчю сен,
Чачларынгы джулкъуб
Сокъуранырса кесинг!

– Анам, кёр,
Къанла тегеди

Эки кёзюм,
Джазыкъсын сен,
Менде къалмагъанды тёзюм.
– Атанг кирсе да,
Кёрсе сени
Бу юйде,
Чачынгдан тагъыб,
Соймазмы,
Сени чюйге?!
Джазайыммы ол кюн
Юйде болгъан ишни,
Ол ачы сёзлени,
Ол уруш-туююшню!..
Ол сёзню, тийрени джашын,
Къартын да,
Сафулада дауну
Джассы артында.
Бир эштиледи
Ургъанлары юйде аны,
Бир эштиледи
Сафуну джылагъаны.
Бир эштиледи
Экеуню къаджаулашханы,
Бир эштиледи
Экеуленни даулашханы:
– Сен этдинг,
Сен салдынг
Ма бу юйге къанны,
Сен сатдынг
Тутуб кесингча
Бир инсанны.
– Этдим, битди,
Кимге сорлугъем да аны!?
Келген эсе,
Къалыр алай!
Бард да джаны!
Болсун энди,
Джюрекге туз себдирмегиз,
Кёбдю, темир
Юзерикме, тебдирмегиз!..

Толусу бла джазаргъа
Болса да эб,

Джазмайма
Хапар узунга
Кетмесин деб,
Ахыры сюзюб
Ишни ата-ана бары,
Былайгъа болду
Тохташхан оноулары:
Ишни артын
Иймей мындан да эршиге,
Билдирмез джанындан болуб
Чырт кишиге,
Танг атханлай,
Арба бла
Алыб барыу,
Сафиятны
Къайынларына табдырыу.
Не деселе да,
Тынгылаб джарашыргъа,
Мынга да бир
Таб сылтауну ойлашыргъа.
Муну айтыу
Хоншу къатын Хорасаннга,
Андан тилерге
Билдирме деб инсаннга.
Ичи суйсе,
Джан ауруб
Къараса кёзю,
Хорасанды адамгъа
Джарашхан сёзю.
Бу иш
Ийлыкъды адамгъа,
Бедишди бу.
Ёмюрю таурухда къаллыкъ
Бир ишди бу;
Ызына деселе
Ол берилген малны,
Ким билмейди ауурлугъун
Быллай халны.
Аны къайтарыргъа къайда
Къарыу бизге,
Бир келтириб
Къарайыкъчы кёзюбюзге!..

(Бу кёзюуде хоншула)

Сафият къайтыб
Юйюне келгенлей,
Тийреде хоншула
Хапарны билгенлей,
Къатынла:
Хашпай,
Тотай,
Эмда Къозтюйме
Джыйылгъан эдиле
Бары да бир юйге.
Киришиб была.
Къызыу сёз этиу ишге,
Сингнген эдиле
Терен кенгешге:
– Болур-болур,
Ол бизни заманыбызда
Башха халили эдиле
Джаш да, къыз да.
Не амал бар эди,
Бар, кел, деселе да.
– Да берген джерлеринде
Турабыз, алан,
Къайсыгъызды сизде
Суйгенине баргъан?!.
– Суймей келсек да,
Басылыб олтургъанбыз,
Сатхан джерлеринде
Къымп демей тургъанбыз,
– Къой, Аллах сакъласын
Намысны бузаргъа,
Къалай болур
Тиширыу чекден
Озаргъа!
– Мени сартын,
Бу иш диннге
Азгъынлыкъды.
– Мени сартын,
Бу бетсизлик,
Озгъунлукъду.
Не демекди
Сыйынмау туугъан юйюнге,
Не уа да бой
Салмамакълыкъ баш иенге.

Тёзерге керекди,
Сен онгсанг, къялсангда,
Сен тогъуз унчу къатын
Болуб барсанг да.
– Алай болгъанлыкъгъа,
Бек къыйынды, а къыз,
Сагъыш этиб
Бир кесек
Алай айтыгъыз!..
(Тийре къызла)
Къызла да бир юйде,
Мыдах-мыдах болуб,
Сёлешедиле ахсыныб,
Терен солуб:
– Кетмедими къанла болуб
Ёмюр ызы,
Зулий джазыкъ –
Темирчи Шамайны къызы!..
Турлукъ болуб
Ышармайын къашынг-башынг!
И-и-и, не этеме аны
Байлыгъын, ашын?
– Сен айтханлай,
Ким да джашау
Дейди ансы,
Ёлгени ит
Бола барсын дунясы.
– А къыз, бир къуджур
Урушад анасы да,
Бир къаты болгъанды
Табхан баласына.
– Не этсин, табмайды джер
Башын салыргъа,
Къыйынды дейди
Берген малын
Къайтарыргъа.
– Эри бир аманды
Дейдиле, гебенча,
Къарны салыныб энишге,
Нартюх гёнча.
Сау элни къанын ичген
Бирди, дейдиле,

Джутуб къояр
Ол быланы эмегенча,
Дыды-дыды, Сафу
Бир аман болгъанды,
Саргъалыб битгенди,
Суу-салам болгъанды,
– Керти бир къуджур
Джукъланнганды, сённгенди,
Дуняда джашаудан
Бир къуджур дённгенди.
– Мен, Хорасаннга тюбеб,
Бираз сёлешдим,
Ызына элте айланадыла, –
Деб эштдим.
– Оу, энди уа
Элтиб джардан
Атсала да,
Бойнун ариу
Онбеш джерден тартсала да,
Барлыкъ тюлдю,
Барырлайын тюлдю къаны,
Атларын эштсе да
Чыгъа турад джаны...
– Ах, энди уа
Къалай элтирле,
Айт, аны.
Ий аны ол
Тарыкъгъаны,
Джылагъаны.
Аны, дейди,
Хар кюндеши –
Бир джанууар,
Къайын анасы – бузмагъан
Адамбууар...
Къайын къызлары уа
Муну бары джаулаб,
Хар бири бир
Чурум излеб,
Берне даулаб.
– Эри уа дейди!..
– Ой, къойчугъуз
Сиз, къой, джаным,
Сафу хапар

Айтханында, ий, төрт саным
Къалтыраб къалдыла,
Бир кызыу
Тер уруб,
Чыдаялмай, кетиб къалдым
Ариу туруб...
(Бир башха хоншу кызы киреди)
– Къызла, сиз да
Бери келибми турасыз,
Былай мыдах-мыдах а
Нек олтурасыз?..
Мен айтырыкъ –
Барыгъыз «ушагъыгъызгъа»,
Быллай хал
Келмесин дегиз
Башыгъызгъа!..
Биреу бир
Хапар айтды да
Манга келиб,
Сизге келеме,
Джюрегим келтюрюлюб!
– Нени юсюнден?
– Джыйылыб ол мурдарла
Белек болуб
Толгъандыла дейди, Умаргъа!
Кёб ат
Тууарылыб канюшняларына.
Хант этедиле,
Дейди,
Марушколлары да...
Алкъын ачыкъ
Бет кёргюзмейдиле, дейди.
Хамидни уа кызыу
Излейдиле, дейди.
Ашыгъыш чакъыра
Адам келгенди да,
Ары кетгенди, дейди,
Райс афевди да...
Бир да хурмет
Этиб, таб,
Барысына да,
Саламлашды, дейди,

Старшина да!..
– Кюеу кеси
Бармыды дейди?
– Сафиятны элтирге
Келдиле богъай!..
Джарашдырлыкъ болурму?
Да ким билсин,
Манга айтхан бла
Къазийланы Кюлсюм,
Хапар бир да,
Бир да ушагъыусузду, а кызы,
Къалай умут этесиз,
Къайдам, айтыгъыз,
– Мен тамада
Болсам эди прауленнге,
Бу ишни джетдирмейин
Чырт биреуленнге,
Сафиятны бош
Этер эдим башына,
Хар бир келгенни
Салыб-салыб къашына.
– Оу... праулен,
Сен прауленлени къойчу,
Мен болсам эди
Бир абадан оноучу,
Тиширыуну киши
Малгъа санамазча,
Не ачылыкъны да
Къызла сынамазча,
Бир закон
Чыгъарыр эдим.
Кючлюк бары
Мулхар болуб,
Ууалырча шобралары.
– Неди аны...
Къыйын затмыды
Праулени,
Кимдегисин бил
Прауленни джюгени!
Джарлы болуб
Сау къалсын
Праулен къыллы!
Дуниягъа туугъан

Болмаз
Бизден кыйынлы...
– Сафуча болсам,
Джанлар эдим
Бир джары,
Бу келгенледен
Болмазмы, ий, хапары!?
– Джаулугъуна бетин-башын
Байлаб, джабыб,
Биреу бир
Гузаба озду
Къызыу чабыб.
Мен таныялмадым.
Мёлекни апсыны:
– Сафу эди, –
Деди артда –
Бичими, саны!
– Бара болур
Бирге башын
Салыргъа!
Умут эте
Болур джашыныб
Къалыргъа!
– Бизде андан
Басымлыбыз да
Джокъ эди.
Джазыкъ энди
Не кыйынлыкъла
Кёрмеди...
– Майна, келеди
Андан талай джаш,
Барысы да
Тийре джашлагъа ушаш.
(Терезеден къараб, озуб
баргъан джашланы кёредиле)
– Майна келеди,
Чабырлары дженге, Даут.
Майнама араларында
Чамчы Чамукъ.
– Майнама,
Сафуну суйгени -
Сюлемен,
Майна, къызла,

Майнама мен
Кесим суйген.
– Къайсы?
– Ёчешеме энди,
Биле эсегиз.
– Ахматды!
– Уоу, терсине
Кетди эсигиз.
– Майна, кёб болмай
Тутмакъдан
Чыккъан Хасан.
– А къыз, къой,
Быланы энди
Санай турмасанг!..
– Даут, Даут, былай бурул!
– Ишим барды!
– Былай бурул,
Санга уа ким иш чыгъарады?
– Марджа Даут,
Бери бурул!
Даут, Даут,
Бир хапар айт,
Къаласа да
Джерге аууб!
– Сиз керти да
Кёлюгюзденми джарыкъсыз,
Къуру джарыу
Бла не иш
Баджарлыкъсыз?
Бу хал
Адамны игитда
Сылхыр этеди,
Джюрек кёкюрегими
Уруб тешиб кетеди!
– Не барды энди уа!
– Уллу Аскер болуб
Келгендиле Умарлагъа,
Арбаз толуд.
Джыйылыб
Элни онглусу,
Быдырлысы:
Старшина – Аллахны
Гяур кирлиси,

Ахыры, кимни
Бар къарыуу
Эмда кючю,
Афендиге дери
Къайда сувовичи
Оноу этедиле
Сафиятны элтирге,
Элтгенде – арбагъа тагъыб
Сюйретирге.
Былай тыйыншлыды деб
Биреу оноу этди.
Афенди да
Шериат бла бегитди.
Сейир болама
Бир джакъ
Чыкъмагъанына,
Биреу бир
Джакълаб да
Къаджыкъмагъанына.
Сёз бермедиле
Манга, ах,
Бир тегюлюрге!
Хазырем бу иште
Керилиб ёлюрге.
Хей! огъурсуз,
Залим закон,
Кийик намыс,
Къыс зауаллы
Тиширыуну, буу,
Бойнун къыс...
Сени да бир
Кюнюнг, бир
Кёзююнг келир,
Ол заманда
Бу джарлы халкъ
Таныр, эркинликни кюню
Бир джарытса,
Билген тюл да
Бетинге «тюу»...
Деб тюкюрюр.
– Кёремисиз,
Ма ол халкъны?
– Ма келдиле,

Сафуланы
Юй аллына
Тегюлдюле.
Сауут тагъышыб,
Аслам адам, аскерча,
Кёргенле урушха
Келедиле дерча,
Къангкъылдатыб тауукъланы,
Батман къазны,
Толтурдула
Сафуланы
Тар арбазны.
Юч-тёрт
Адам атладан
Атылыб тюшюб,
Кетдиле Сафуланы
Юйге киришиб.
Бирлери чыкъды да деди:
– Юйде джокъду,
Бир ишексиз, джашырылды.
Бизден букъду.
– Кетерге башлады иш
Бютюн чюйреге,
Хайда, джашла,
Джайылыгъыз
Сау тийреге!
Биреригиз
Бирер кюйге
Къарауул бол...
Былайдан узакъ
Къайры барлыкъды ол?
– Не болду энди
Бир сагъатны арасына?
Соруу керек
Къысыб
Ата-анасына.
Чыкъды анасы
Сир туруб
Къаш тюклери,
Джыламукъгъа джибиб
Кёзю-кирпиклери.
Билалмайма
Къайдагъысын, балаларым,

Къыдыргъанма
Излеб бу
Тийрени барын...
Молла бла
Старшина олсагъатдан
Секириб тюшдюле
Экиси да атдан.
Халкъны арасына кириб
Уруб, джарыб,
Къызны анасыны
Туурасына барыб,
Айланыб бери
Халкъ таба
Ызларына:
- Не этейик
Энди быланы къызларына?
Деди афенди:
Джокъду ырыз уятда,
Зийдан тыйыншлыды
Бу къызгъа
Шериатда!
Старшина
Къараб турду да «ойланыб»,
Айтды къызны
Анасы таба айланыб:
- Таб къызынги,
Хангу, чыгъар
Бери дженгил,
Табдырмасанг,
Тутмакъ барды санга,
Муну бил.
Сиз бюгюн
Ойнамайсыз
Беш не он бла,
Сиз ойнайсыз
Шериат эм
Закон бла.
Ма мен эсем
Закон, элде
Старшина,
Тартыб алыб
Тоб арбаны арышына
Чачларындан тагъыб.

Байлаб сюретирге,
Закон-неках неди,
Аны юретирге
Керекден да озуб,
Борчланыб турама,
Мени неди...
Мен законну толтурама!
Джокъду закон,
Ол некахлы
Эрин къоюб,
Эсириб айланыргъа,
Къутуруб, тоюб.
Бетсизни кечмек
Законну иши тюлдю,
Закон сизге
Бир оюнчакъ
Киши тюлдю.
Малда – мал,
Къалында – къалын
Алыб энди,
Ёмюрде кёрмегенинги
Кёргюзгенди...
Сенден башха
Аллай адамланы атын
Къойнунда
Сакълаб турур эди,
Иги къатын...
Керек болмайды
Дженгиллик не чыдамсызлыкъ,
Сабырсызлыкъ не да
Асыры дамсызлыкъ.
Ансы бу юйчюкню
Бюгюн кършаб алыб
Кюйдюрюрге эди
Кереги, от салыб.
Ма алайды,
Чыгъар, къызны
Табдыр бери!
Он минут
Болджал береме
Анга дери...
– Тилейме, джамагъат,
Аны суюб сизге

Тыйгъан кибик
Келмесин чырт эсигизге,
Мен кесим
Огъуна башын
Эзер эдим,
Чачын, кюлте –
Кюлте джыртыб,
Юзер эдим.
– Энди кёбдо,
Къояйыкъ бош
Сандыракъны,
Къой, ушатсанг,
Башдан джанлатыу джомакъны.
Къызны табамысыз,
Табмаймысыз бизге?
Табмасагъыз,
Не этерни
Сормам сизге!..
– Мен айтмайма,
Джаным, сизге
Къаршчы болуб,
Кесим къошулуб излейим,
Башчы болуб.
- Джокъ кёреме
Сизни чырт
Джибир бетигиз,
Ал, мыртазакъ!
Экисин да тебретигиз!
Бу кёзюуде
Даугну бети тюрлениб,
Къычырды халкъгъа,
Сермеб тыркыкга миниб:
– Джамагъат!
Мен халкъны
Кёбюню атындан
Сёз айтмай
Чыдаялмайма
Эм артында.
Закон, шерият
Бизге чырт къарамайды,
Болса да, тынгыларгъа
Чырт джарамайды.
Бу эки

Къартны халына
Биз кюебиз,
Не хаталары барды?
Билирге сюебиз!
Кимди кёрмеген
Быланы бушууларын,
Быланы бу
Саркъыб баргъан
Кёз сууларын.
Артыкълыкъ-залимликни
Ойнагъанына,
Джарлы халкъны
Джашаргъа къоймагъанына
Шагъатлыкъ этеди.
Тюлмюд, айтыгъыз сиз,
Быллай ишге
Чыдаб турлукъ
Къайсыгъызсыз?!
Сафу эсе
Излегенинг, изле аны,
Къанын ичибми
Турлукъсуз джарлыланы?!
Бу не затды
Бу залимлик, огъурсузлукъ.
Бу нед,
Тиширугъа джетген
Бу учузлукъ!
Къачаннга дери
Барлыкъды
Джарлы абыныб,
Байды деб
Кесича инсаннга табыныб!?
Не демекди,
Не бард
Баугъа элтмекликде,
Биз билгенден,
Бу артыкълыкъ
Этмекликди...
– Къан бузма, джаш,
Энд адебсизликге кетиб,
Юрме, кесинги бир
Акъыллычыкъ этиб!..
Олду къызны

Джашыргъан, ишексиз, олду!
Бир ишексиз,
Тентиретген да
Ол болду.
– Ол эсе, тебрет, мыртазакъ,
Бирге ал,
Элт, суволич
Акъыллы болсун,
Баугъа сал!

* * *

Бу кёзюуде
Къалабалыкъ
Болуб дауур-суююрден
Толду аралыкъ...
Кёк булутла
Кийиз болуб
Кёк джюзюне,
Кюнден джилтин да
Кёрюнмей эд кёзюне,
Бираздан тохтаб
Алайда дауурлары
Шум болду.
Арбаз ичинде
Дауур барды.
Айырылыб арбазгъа
Джол кирген джары
Юрюлдю джыйылгъан
Халкъны джартылары.
Неле болду
Экен эди,
Бу не ишди,
Арабин, бир
Юйге отму тышдю?..
Огъесе биреу
Къаяданмы джыгъылды,
Огъесе биреуге
Бычакъмы тыгъылды?
Бу адамла
Былай дамсыз
Нек чабдыла?
Сафиятны букъгъан
Джеринми табдыла?

Хар ким джыйырыб-узатыб
Башын-бойнун,
Джангы хапаргъа салгъанды
Эсин-оюн...
Къыйырда биреуню
Аралатхандыла.
Халкъ къуршалаб,
Араларына атхандыла,
Юсюне халкъ
Гёбелеккелеча басыныб,
Бу да хапар
Айтад солуб
Эм ахсыныб.
Барыб халкъ
Къошулуб бир-бири юсюне,
Ол адам джол
Алалмайд джарыб кесине,
Бир заманда
Келди адам
Халкъгъа кириб,
Хар бир адам
Тынгылайды эсин бериб.
Келди юй аллына
Рахын-рахын алыб
Атламларын:
– Не болдугъуз,
Неди хапар, табдыгъызмы?
Айта кир,
Табдыламы,
Дейме да, къызыны?
– Табхандыла... –
Деди тутуб белибаун.
– Джолоучула...
Табхандыла... сени джауунг...
– Не джолоучу?
Къачыб баргъанлаймы дейсе,
Берлакъгъа кел,
Онглуракъ айт,
Эштдирмейсе.
– Суу ызында...
Джолоучула...
Алгъын кёрюб...
Къумдан алыб

Келгендиле элге кириб...
– Нени к'умдан?!
Бу кёзюуде
Бир тоб арба
Келди, кёрюндю арбада
Узун оба...
Джамчы... джамчыны ичинде
Чыммак' ёлюк,
Джыйылг'ан халк'ь
Шашды,
Бу ёлюкню кёрюб.
Элтиб салдыла
Анасыны аллына.
Анасы к'арад да
К'ызыны салына,
Кёлю кетиб,
Тайыб эсден, ак'ылындан,
Джангыз джерге
Ауарг'а келди к'олундан.
Молла: «Аллах»... –
Деди, эрни
К'ыйык'ланыб,
Старшинаны
Салынды мыйык'лары.
К'аншаубий,
Салыб ёлюкге
Кёз к'ыйырын,
Сылады к'олу бла
Чык'г'ан быдырын.

(Ёлюкню юсюнде джыг'ылыб
джылаг'ан анаг'а к'араб, Даут).

– Хану! –
Деди Даут, ачы
Халк'г'а к'араб,
Бети к'анча к'ызарыб,
Джюреги тараб:
– Этме былай,
Хану, бар эсе бир эби,
Муну ёлгенини
Ачык'ды себеби!..
К'обан...
К'обаннга салмайма
Мен чырт айыб.

Анда джок'ду
Не сейирлик...
Не аджайыб...
Баралла шорк'алары
Бир-бирин к'уууб,
Аталла алаг'а
Ким т'юшсе да буууб!..
Башха затды
Джюрекледе
Отча к'ызг'ан,
Башха затды
Джарлы кёзден
К'ан тамызг'ан.
Нек бердигиз,
Айт, амма, с'юмегенине,
Кесине тенг
Кёрюб, кёл иймегенине?
Зорлук' болду
Башчы бу
Ишге себебге,
Байлабды ол
Бизни буг'оуг'а
Эм джибге.
Байлык' т'юбге
Басыб хаман
Эзед бизни,
Закон
Эмда бу заман
Эзед бизни.
Аяг'ыбыз тутмай,
Т'юшебиз биз т'юбге,
Байлык' салад
Бушуу джарлылык' харибге.
К'ылмаг'анды джарлы халк'да
Чыдам-тёзюм,
Буг'оуланы, чачу керек –
Буду сёзюм!
Бу к'ан –
Сау урунган
Тау халк'ны к'аныды,
Бу ёлюк –
Залим дунияны
К'урманыды.

Кёбдю къурманлыкъгъа
 Кетгенлени саны,
 Унутулмазлыкъды
 Бирини да къаны...
 Тырмашыу керекди
 Азатлыкъгъа хаман,
 Джууукълашханд
 Эркинликге
 Тууар заман...
 Бар эд
 Ачы къайгъы
 Анда къартда, джашда,
 Ийилдиле джерге-джерге
 Къараб, башла...
 Бир тынгыласанг,
 Кёкде кюнню
 Кюренинден,
 Бир джашауну
 Джюрегини
 Теренинден
 Эштиле эди бир таууш.

Ол эзилиб
 Кире эд мыйыгъа
 Юзюлюб-юзюлюб.
 ТАУУШ:
 Мен джылайма залим
 дунияны
 Баргъан сууу буугъан
 къызына,
 Мен сарнайма джарлы
 юйюрню
 Сёнгюб кетген нюр
 джуддузуна.
 Тиширыуну къанлы
 хапарындан
 Толуб, тыкъды мени
 дефтерим,
 Бир кюн ахуюл болуб
 саркъарла
 Дефтеримде къанлы
 дертлерим.

Соруула бла иш:

1. Поэманы аллында эски дуня къалай суратланнганындан хапар айтыгъыз.
2. Сафият къаллай юдегиде къаллай къыз болуб ёсенди?
3. Бай Мекерни тыш къарамын къалай суратларгъа боллукъду?
4. Сафият эр юйюнде аякъ орунсуз нек болгъанды?
5. Ханюу бла Хамидни этгенлерине къалай къарайсыз?
6. Сафиятны башын суугъа атханын тюзге санаймысыз?
7. Хоншу-тийре Сафиятны юсюнден не айтдыла?
8. Даутну ролюна къалай къарайсыз?
9. Поэманы ахырында «таууш» кимни сёзюдю?
10. «Эски чирик адетле» деген темагъа реферат хазырлагъыз.
11. «Сафиятны сыфаты» деген сочинение джазыгъыз.

СЮЛЕМЕНИ СУРАТХА ПИСЬМОСУ

Инджитди
 Кёлюмю
 Биз этген
 Ол ушакъ,
 Эрирай
 Эт джюрек
 Къар кибик

Джумушаб.
 Бу тюбеу
 Нюр себди
 Башыма,
 Оюма,
 Сагъайтды,
 Инджитди

Кечени боюна.
Эх... мени
Таулада
Тенг ёсген
Эгечим,
Кёб кюнле
Саркъдыла
Бююннге
Деричин!

Кёб кюнле
Акъдыла
Бир-бирин
Къуушуб,
Бу джуртну
Тазалаб
Кёб кирден,
Джуушуб.
Кёб догъра,
Кёб мюйюз
Тюшдюле
Ууалыб...
Кетдиле
Топракъны
Тюбуне
Джол салыб.

Къызыл кюн
Къаушатды
Кюйдюрюб
Ийириб...
Кёб осал
Саргъалыб
Ханс битеди
Эм чириб.

Джуртубуз
Бап-башха
Бет алды
Тюрлениб,
Кёб эски
Эм кир джол
Бителеди
Кирлениб.

Не къадар
Болгъанды
Тюрлениу,
Эгечим,
Экибиз
Ал таныш
Замандан
Беричин...
Эскини...
Кёзуне
Къозлады
Энди къышлыкъ,
Джангыдан
Джангырды
Арада
Танышлыкъ.

Джашлыкъда
Танышлыкъ
Татлыды,
Бал дерча,
Тёгед ол
Ауузгъа
Сёзлени,
Шекерча.

Бююннге
Деричин
Къалгъанбыз
Тюбемей.
Бир-бирге:
«Саумуса,
Джан тенгим,
Сен?» – демей.
Сууукъ хал
Тартханды
Ол эски
Сюймеклик,
Кёрюнмейд
Джюрекде
Бурунгу
Кюймеклик.
Биз ёмюр
Ийгенбиз

Бир джуртда,
Бир элде,
Сюймеклик
Асыраб
Джюрекде
Эм кёлде.

Болум бла
Сен бир джол,
Мен бир джол
Алгъанбыз,
Бу эки
Джолда биз
Айырылыб
Къалгъанбыз.
Ачыем
Джахиллей
Тураса
Деб эштиб,
Кёрмеем
Кесинги,
Ма бюгюн
Тюбешдик.
Сакълама,
Ариуум,
Сен мени
Сакълама,
Тыбырда
Кесинги
Кюйдюрме,
Къакълама.

Сени мен
Тюнене
– «Дж» элде
Кёргенде,
Акъ мамукъ
Бетинге
Кёлюмю
Бергенде,

Нюр себдинг
Юсюме
Джарытыб,

Ай кибик,
Джылытдынг
Санымы,
Чууакъ кёк
Джай кибик.

Тёгюлюб
Чий джибек
Чачларынг
Юсюнге,
Аллыма
Чыккъгъанынг
Тюшеди
Эсеме...
Бюгюн да
Джюрекдед,
Хош келди
Сёзлеринг,
Бюгюн да
Кёзюмде
Ойнайла
Кёзлеринг...
Бюгюн да
Шашмагъанд,
Тунакыд
Иннетинг,
Шашмагъанд,
Сан саулукъ,
Кеф берген
Келбетинг...

Суратса,
Суратны
Салалмам
Мен джыргъа,
Джеталмаз
Къарыуум
Суратлаб
Айтыргъа.

Болса да
Къаламым
Тартады
«Махтаугъа»,

Кем кѳрген
Джеринги
Уялма,
Айт, даула!..

Сюз эм айт
Ма мен да
Сюзюу бла
Ёсеме,
Сюзмеклик
Терс тюлдю
Кимни да
Кесине?!
Хакъ затны
Джазмайын
Джашауда
Болумдан,
Тартыныб
Къалыргъа
Келмейди
Къолумдан.

Алайды...
Бек ариуд
Сенде тыш
Кѳрюнюш:
Тишлеринг –
Инджиле
Кюлюсюнг –
Чий кюмюш.

Ушайса,
Ариу къыз,
Ушайса
Марджаннга,
Насыбынг
Болургъа
Тыйыншлы
Бир джаннга.

Ол къутас
Чачларынг
Теппе-тенг
Табаннга,
Къашларынг

Келишиб
Ишленгенд
Эм анга.

Къап-къара
Узунла
Кѳзюнгю
Кирпиги,
Кѳзюнгю
Гинджиси
Тюрсюнлю
Хар тюгю.

Таулу къыз,
Таулу къыз –
Тыбырны
«Джулдузу»,
Кѳзю кѳр,
Ичи буз
Амманы
Бал тузу.

Кѳзлеге
Кѳз къабакъ
Ол сени
Суратынг,
Суратха
Табыныу
Тюлд мени
Муратым.

Белеуют
Ариулукъ
Гинджиге
Ауана,
Ол къыллы
Къалгъан джыр
Кетмезми
Хауагъа!..

Джангылыкъ
Джашнагъан
Ауукъда,
Элимде,
Нюр джанад

Мени да
Ичимде,
Кёлюмде.

Анычюн
Сюймейме
Мен зорну
Зор атын,
Анычюн
Сёзюмю
Айтама
Къысхатын:
Мен сенде
Кёрмейме
Талпыныу
Этимге,
Кёб эски
Затланы
Окъудум
Бетингде.

Бурунгу
Джорукъла
Сакълайса
Мыйында,
Бурунгу
Адетни
Тутаса
Джийында.

Джангыгъа
Тёлленмей
Созулгъан
Кир къанлы,
Соцджашау
Неди деб
Чюйюрюлген
Маталлы!

Кемарла,
Тюймеле –
Тюшонг эм
Тюнлеринг,
Тыбырны
Къарт этиб

Ётеди
Кюнлеринг.

Нед сени
Кёрлюкню
Джаратыб
Сюйгенинг,
Комсомол
Хабийге
Къаш-башла
Тюйгенинг?

Активист
Чокъаны
«Мысхылгъа»
Алгъанынг,
Кесинги
Таныудан
Былай кенг
Къалгъанынг?

Тыбырчы Ханыугъа
Сюйюнч къаш
Кергенинг,
Клубчу
Къызланы
Сол кёзтюн
Кёргенинг?

Не табды,
Айт, халкъынг
Джахиллик
Къанлыдан,
Не чекмед
«Эски» атлы
Джаныуардан,
Джанлыдан?

Не чыкъды
Санга уа
Мешхутчу
Ханыудан,
Не кенгсе,
Джазыкъ сен,
Орнунгу
Таныудан!..

Ёсгенинг
Кемаргъа
Буудуруб
Белинги,
Чырайгъа
Базыныу
Бийлегенд
Кёлюнгу...

Ах... Айхай
Бу затла
Тартынмай
Мен санга
Айтайым,
Тамамлыкъ
Этмейле
Инсаннга.

Бу затла
Бошдула
Дейме мен
Таб бары...
Башхалла
Инсанлыкъ
Дегенни
Шартлары.

Бу чакъда
Джуртубуз
Учуннганд,
Бу чакъда
Нюр джаннганд,
Гюрюлдеб
Хар джарлы
Оджакъда.

Айхай да
Башхады
Хар затны
Атлары,
Айхай да
Башхады
Игини
Шартлары.

Бу кёзюу
Инсандан
Башха зат
Излейди,
Бу ёмюр
Адамны
Чырайдан
Сюзмейди.

Ёмюрле,
Ёмюрле.
Кюрешли
Ёмюрле,
Эскини
Кюйдюрюб
Тёгесиз
Кёмюрлеб.

Ичинде
Биз туугъан
Энди сынган
Тар бешик
Ауушуб
Ачылгъанд
Энд бизге
Кенг эшик...

Энд джарлы
Джюрютмейд
Зорлукъ джюк
Бойнунда,
Совет джурт
Ёсдюред
Джарлыны
Къойнунда.

А...
Бу джурт
Базынад
Бу алгъа
Барыугъа,
Чырайгъа
Тюл да
Окьюугъа,

Къарыугъа.
Хар къарыу
Ауушханд
Бу джуртну
Ичине,
Ол базад
Бирикген
Иш ангны
Кючюне.

Тырмашыу
Керекди
Инсаннга
Ушаугъа,
Тырмашыу
Керекди
Окъуугъа,
Джашаугъа.

Бу кёзюу
Излейди
Батырлыкъ
Эм эрлик,
Джарлыдан
Излейди
Тирилик,
Джигерлик.

Керек тюлд
Бу джуртха
Къаранчха
Не ёлюк.
Эрширек
Болса да,
Керекди
Тирирек!

Сен азчыкъ
Сабырчыкъ
Этсенг, мен
Бир мисал
Айтайым,
Эринмей
Кесекчик
Къулакъ сал!

Бек бурун
Болгъанды
Бир уста
Суратчы,
Суратха
Дунияны
Озаргъа
Муратчы.

Керти да
Суратны
Бек ариу
Салгъанды,
Бу иште
Биринчи
Орунну
Алгъанды.

Озгъанды
Сау халкъны
Ол тукъум
Хунерге,
Болгъанды
Белгили
Хар элге,
Хар джерге.

Бу уста
Къагъытдан
Этгенди
Ат сурат,
Сейирге
Къалырлай
Сау тийре,
Джамагъат.

Накъышлаб,
Бояулаб
Айланы
Кюрешиб,
Этгенди
Суратны
Атлагъа
Эришиб.
Келишиб,

Кетишиб
Атха сау
Халкъ бары,
Кёб джерге
Джайылгъанд
Накъышны
Хапары...

Хар келген
Айтханды
Суратчы Макаргъа:
– Элт, аууз
Мардангы
Табарса,
Базаргъа...! –

Бу кёзню
Къаматхан
Бир сурат
Болгъанды,
Алтыннга
Барыб деб
Эм мурат
Болгъанды.

Аз болгъанд
Ол чакъда
Базарда
Ат сатлыкъ,
Бек уллу
Хар джерде
Ат джокълукъ,
Ат къытлыкъ.

Базаргъа
Накъышны
Келлигин
Вилгенле,
Джыйылыб
Бары да
Базаргъа
Келгенле.

Накъышчы
Накъышын

Базарны
Тёрюне
Салгъанды,
Турурлай
Хар кимге
Кёрюне.

Кёргенле,
Айтханла
Атлы да,
Джаяу да:
«Къайдан да
Табылгъанд
Быллай бир
Бояу да...»

Сорсала
Суратны
«Сатлыкъмыд?»
Деб атын,
Джууабха
Макар да
Деб тургъанд:
«Он алтын!»

Сынайла
Сейирге
Къолтугъун,
Къоюнун,
Аджирча
Къыйылгъан
Тогъайлы
Боюнун.

Ол кюн да
Биреулен
Келген эд
Базаргъа,
Эх, келмейд
Кючюмден
Ол кюнню
Джазаргъа.

Атыны
Башындан

Адежге
Тартханлай,
Келгенди
Бир адам,
Джыйыннга
Къатханлай:

– Сатлыкъмыд –
Дейдиле, –
– Ой, атынг? –
Келгеннге.
– Айхай да
Сатлыкъды
Багъасын
Бергеннге.

Базарны
Кёб халкъы
Суратны
Ташлайла,
Бу атны
Юсюне
Джыйылыб
Башлайла.

Хар келген
Къызышыб,
Соралла
Багъасын,
Иеси
Джууабха:
– Джюз алтын –
Джюз алтын. -

Къарашыб,
Сюелиб,
Атчыкъны
Къатына,
«Тулпарка»
Атайла
Эркелеб
Атына.

Атчыкъда
Джокъ сыфат

Не уа да
Джохар джал,
Ахыры
Бир бош ат
Кёк тюклю
Простой мал.

– Не джохар
Къуйрукъ джокъ,
Айтайым
Мен тюзюн,
Не алтын
Ауузу,
Не ала
Бир кёзю.

Бир-бирге
Джетдирмей,
Багъалы
Этелле,
Бир-бирге
Джетдирмей
Алыб эм
Кетелле.

Белеуют
Айбатлыкъ
Учхара
Ыз салды,
Джабагъы
Болса да,
Багъасын
Ат алды.

Кёзбаулукъ
Дженгмеди,
Дженгалмаз
Чырт халкъны,
Тарталмаз
Кесине
Кертича
Сау халкъны.

Кимге да
Нек керек

Суратны
Алыргъа,
Суратха
Атды деб,
Къуралыб
Къалыргъа.

Ат эсе,
Ат болсун
Джортууу,
Джюрюшню.
Къой эсе,
Къой болсун
Териси
Эм тешю.

Суратны
Суратды
Аты да,
Кеси да,
Иши да,
Неси да,
Айт, сени
Кёлюнг а
Бу ишге
Къалайды,
Мен бил ген,
Адамда
Багъа да
Алайды.

Адамгъа
Кесамат
Берилмез
Тышындан,
Берилсе,
Берилир
Ишинден
Башындан.

Не къашын,
Не кёзюн
Сормайла
Шкоккнү,
Не тукъум

Ийгенин
Соралла
Ол окънү.

Сорулмаз
Къылычны
Не бою,
Не эни,
Сорулса,
Сорулур
Ауузу,
Кесгени.

Аманнга,
Игиге –
Къайсына
Бек эсинг
Кетеди,
Тюкеннге
Баргъанда
Сен кесинг?

Ариу кёз,
Эй кёксюл
Гинджили
Гоккачыкъ,
Бу мисал
Болсады
Кереги
Бек ачыкъ,

Джанынга
Тиймесин,
Таулу къыз,
Уу джарлы,
«Туру сёз
Ачыракъ
Тиер» деб
Сёз барды.

Бир юйде
Сен туудунг,
Оюлгъан
Оджагъы,
Байлыкъны

Джанындан
Болмагъан
Чырт джагъы.

Патчахла
Ышаныб
Не кесек
Базмагъан,
Дайым да
Артыкълакъ
Джегиуден
Озмагъан.

Атангы
Аркъасы,
Джюк ташый
Талгъанды,
Ёмюрю
Элиб да
Кёрмейин
Къалгъанды.

Джарлыса,
Джарлыны
Эзгенди
Эскилик,
Къанындан
Эмгенди
Капитал,
Къанджилик.

Алгъанды
Кёзюнден
Анангы
Бар нюрюн,
Къарангы
Бёлмеде
Джаша деб
Ёмюрюнг.

Джарлыгъа
Капитал
Бу ишни
Махтаныб
Этгенди,

Ол аны
Тыйыншлы
Тюз таныб.

Тёкгенле,
Ол озгъан
Ёмюрле,
Джарлыны
Кюйдюрюб
Кюлле эм
Кёмюрле.

Ол дуня
Ауушду,
Бу кёзюю
Ол тюлдю,
Аны тар,
Зор джолу,
Бил, санга
Джол тюлдю.

«Окъугъан
Эл озар,
Окъуусуз
Юй тозар».
Къайгъылы –
Менича
Сёзлерин
Кёб созар.

Тышынгдан
Джансанг да
Тауланы
Алтыны,
Мыйынга
Чабыбды
«Кёрлюкню»
Салкъыны.

Ариуум,
Эй мени
Суююмлю
Суратым,
Чырайгъа
Табыныу

Тюлдю
Муратым!

Табмазса
Къарасанг да
Кёлюю
Он къатын,
Белеуют
Ариуну
Не кесин,
Не атын.

Мен санга
Тюбедим
Билимсиз
Халынгда
Дуниядан,
Окъуудан
Тилимсиз
Халынгда.

Не этсин
Бу джюрек
Ахсынмай,
Ёкюнмей,
Бу халгъа,
Бу ишге
Ачымай.
Эм кюймей...

Бек болсун
Тиширыу,
Алгъан да
Инджилди,
Джашаудан
Юлюшсюз
Болгъанын
Ол билди.

Биз ёсген
Ма бу джурт
Джарлыгъа
Къаш керди,
Минг тукъум
Эркинлик

Къызгъанмай
Ол берди.

Окъууда,
Ёсюуде
Бу джуртну
Хар дерти,
Окъууда,
Билимде
Хар тюзлюк,
Хар керти.

Неллай бир
Сюйсе да
Джудугъа,
Бар кючюн
Салгъанд ол
Окъуугъа,
Удуугъа.
Мен санга
Джолукъдум
Мийик джар
Джоллада,
Эм эски,
Эм къыйын
Эмда тар
Джоллада.

Тиширыу
Джарыкъ джол
Алгъанда
Кесине
Ол джолгъа
Тюшерге
Келмегенд
Эсинге.

Анангы
Джолуна
Тартаса
Бек джуду,
Айт, сенде
Хур джолгъа
Талпыныу
Джокъмуду?

Ким окъуу
Дей эсе,
Мен аны
Джакълайма;
Мен кесим
Окъууну
Къойнумда
Сакълайма.

Бир заман
Ма мен да
Зат кёрмей
Къуру да,
Джашаем
Бек терен
Къарангы
Уруда.
Буквардан
Хариф да
Чыгъара
Билмеем,
Бу окъуу
Джанына
Чырт акъыл
Бёлмеем.

Да, кертда
Бир хапар
Сакълайма
Мен андан,
Ол джахил
Башым бла
Кюн кёрген
Замандан.

Кесим да
Сезмезден
Джюрекке
От чыкъды,
Урунган
Юйюрден
Сюйдюм бир
Къызчыкъны.
Школда

Кёб заман
Кюрешди,
Окъуду,
Башындан
Джахиллик
Къарасын
Кенг къууду.

Окъуулу
Бир адам
Хар нени
Кёреди,
Ол кыызгъа
Мени бир
Тилегим
Бар эди.

Излеем
Мен аны
Ёмюрлюк
Нёгерге,
Уяла
Эдим бек
Кел манга
Зат дерге.

Сюйгеним
Бу кызыны
Эрини –
Къан кына,
Джайылды
Ол элни
Саулайын
Халкына.

«Бе» элни
Урунган
Халкына
Джол ачхан,
Аланы
Колхозгъа
Ол болду
Ал тартхан.

Бёлмеди,
Тёрт джылны

Колхозда ишледи,
Джыл сайын
Мийикге
Ерледи,
Тюшмеди.

Эм уллу
Баш иши
Джарыкъны
Ышырыу.
Ызындан
Болдула
Хар англы
Тиширыу.

Баш болуб
Ликпунктну
Ол ачды
Биз элге.
Окьюуну
Ол салды
Джюрекге
Эм кёлге.

Баш болду
Джангыгъа
Джол ачыу
Хар иште,
Эскиге
Баш болду
Ачылгъан
Кюрешде.

Баш болду
Кулакга
Къап-къаршчы
Барыуда,
Баш болду
Колхозгъа
Таба джол
Джарыуда.

Баш болду
Хар джарыкъ
Иннетде,
Муратда,

Баш болду
Хар иште,
Хар затда,
Хар затда.

Джарата
Эдим мен
Аны хар
Атламын,
Сюеем
Джамалны
Эм «джумун»
Эм «ламын».
Кюн сайын
Джюрегим
Бекден бек
Илеше,
Кёлюю
Эм терен
Орнуна
Джерлешди.

Сюйдюм мен
Аны ол
Мукуллу
Къолларын,
Джаратдым
Аны ол
Комсомол
Джолларын.

Джаратдым
Мен аны
Къошакъсыз
Сёзлерин,
Саурусун,
Бармагъын,
Къулагъын,
Кёзлерин.

Кюнледен
Чууакълы
Акъ кёклей
Бир кюнде,
Тюбедим

Мен анга
Элде эл
Тюкенде.

Чыкъдым мен
Ызындан
Бу кыызгъа
Илешиб,
Башладым
Орамда
Кёб затдан
Сёлешиб.

Джып-джылы
Кечеле
Джылыта
Эди джай,
Таулары
Сап-сары
Саргъалтыб
Алтын ай.

Сёзледен
Сёз чыгъыб,
Кёб тыйдым
Сёлешиб,
Джюрекде
Къайгъымы
Аны бла
Юлешиб.

Бармаед
Кёл не аз
Джюрекни
Тёгерге,
Сени мен
Ёмюрге
Излейме
Зат дерге.

Эм ахыры
Чыдатдым
Кесими,
Тёздюрдюм.
Джюрекни

Кемирген
Къайгъымы
Сездирдим.

Не болса,
Ол болсун,
Кёргюздюм
Джарамы,
Тюз джерге
Къадалды
Кёзюню
Къарамы.

– Кел, – деди,
Бир кесек
Кел бизде
Чёгейик,
Бир рахат
Олтуруб,
Алай ич
Тёгейик.

Кетдик биз
Алары
Юй таба
Туп-туру,
Юйюнде
Анасы
Олтура
Къуп-къуру.

Кирдик биз
Бир юйге,
Арабыз
Шум болду,
Кёлюмде
Артыкъ да
Мени бир
От толду.

Кенгертди
Къашыны
Къыйылгъан
Чеклерин,
Ашыкъдым

Эм кьоркъдум
Билмейин
Не дерин.

Къарайма
Кёзюне
Тёзюмсюз,
Чыдамсыз,
Тебеди
Джюрегим
Бек дженгил,
Бек дамсыз.
Кесекден
Башын ол
Кёлтюрдю
Ма ёрге,
Ууланды,
Ким билсин,
Ким билир
Не этерге?

Бир талай
Минутда
Ышарды
Ол юзмей,
Бир талай
Минутну
Тутду ич
Кёргюзмей.

От кьызды
Кёкюрегим,
Кюйдю ол
Эм бишди,
Тюз юшюб
Бузладым,
Бютюн бир
Илешдим.

Кёкюрегин
Кёлтюрюб
Солуду
Теренден,
Эх ол кюн,
Ол кюннге,

Минг кьат сый
Беремен.

Къарамы
Кёзюмден
Бир кьалкьды,
Бир тюшдю,
Бир ариу
Сёзюне
Кюлюу бла
Киришди:

Эх мени,
Джан тенгим,
Багъалы
Сюлемен,
Джанынга,
Тиймесин,
Сейирден
Кюлемен!

Сен бла мен
Туугъанбыз
Ол озгъан
Ёмюрде,
Ахлысы
Къаш кериб
Кюлмеген
Юйюрде.

Бу элге
Кирмейин
Хурлукъ тюл
Таб аты
Кёрюнмей
Тургъанды,
Кеси тюл,
Къанаты.

Артыкълыкъ,
Залимлик
Бюкгенди
Кёб белни,
Залимлик
Эзгенди
Джарлысын
Бу элни.

Патчахлы
Заманда
Бу джерде
Кёб джанла,
Къан тамыб
Кёзледен,
Тёкгенле
Кёб къанла.

Къамчиле
Юзгенле
Патчахла
Эм ханла,
Минг джылны
Тёзгенле
Ма бизни
Табханла.

Быланы
Бек къысха
Айтама.
Билесе,
Хар сёзде,
Ушакъда
Сен эштиб
Келесе.

Эх, мени
Багъалы
Нёгерим,
Сюлемен!
Аланы
Къайсысын
Санайым
Санга мен!..

Энд ол
Ол болсун,
Берлакъгъа
Келейик,
Бу джуртну
Кесине
Бир акъыл
Бёлейик:

Къара, кёр,
Къралны
Джылтыраб
Баргъанын,
Ишчи халкъ
Нюр кюннге
Кенгтин джол
Джаргъанын.

Бу джуртда
Миллионла
Хурлукъда
Туралла.
Бу джуртда
Миллионла
Соцджашау
Къуралла.

Бу джуртда
Он минглеб
Ишленед
Гигантла,
Он минглеб
Рудникле,
Фабрикле,
Заводла.

Бу джуртда
Миллионлаб
Джетелле
Таджалла,
Ачылад
Он минглеб,
Ликпунктла,
Школла.

Хар ишде,
Хар кючде
Биз алгъа
Урабыз,
Эм мюлкде,
Эм ангда
Биз алгъа
Барабыз.

Энди биз
Кюрешде
Ерлюкню
Алгъанбыз,
Соцджашау
Къурауну
Тамалын
Салгъанбыз.
Алкъын да
Алдады
Этерик
Ишибиз.
Биз кюреш
Отунда
Ишлениб
Бишгенбиз.

Бу къуру
Сюйюуню
Кёзюую
Тюдю,
Сен айтхан
Бу чакъны
Эжиую
Тюдю!

Созулуу
Джарамаз
Ечешли
Джёнеуде,
Кюрешюу
Керекди
Классынг
Дженгиуде.

Джарармы
Бу чакъда
Артынга
Туракълау,
Аллынга
Тырмашмай,
Созулуб
Арт сакълау!

Джарармы,
Айт манга,

Тесукъа
Тебиниу,
Ангсызлыкъ
Джолуна
Айлануу
Эм миниу.

Энди ачыкъ
Айтама
Тартынмай,
Сюлемен,
Кёр джолда
Болалмам
Джол нёгер
Санга мен.

Эх мени,
Класс тенгим,
Багъалы
Сюлемен,
Джанынга
Тиймесин,
Мыдахдан
Кюлемен!..

Сен энтда
Джангыгъа
Къаш кере
Билмейсе,
Колхозну
Мелхумун
Сен кёре
Билмейсе.

Илмугъа ,
Окъуугъа
Сууукъса,
Буз кибик,
Джахиллик
Отунда
Эрийсе,
Туз кибик.

Энчиде
Излейсе

Татыуну
Джашаугъа,
Бермейсе
Кесинги
Инсаннга
Ушаугъа!.. –
Бу сёзле
Барысы
Мыйыма
Ётдюле,
Бу сёзле
Кёб затха
Сагъышлы
Этдиле.

Эх, дедим,
Турмам мен
Барама деб
Къууаныб,
Аптиекге
Киргенча
«Хайуанов
Ууанык».

Ол кюнден
Сонгра мен
Джан атдым
Окьюугъа,
Турмам деб
Мен ушаб
Окьюусуз
Сокъургъа!

Тюрлендим,
Эгечим,
Кёблени
Кёрдюм мен.
Джангычы
Тёлюню
Сафына
Кирдим мен.

Джарыды
Джангырды,
Ангым да,

Эсим да,
Джангычы
Къызланы
Сюеме,
Кесим да!..

Эх, мени
Таулада
Тенг ёсген
Эгечим,
Туру сёз
Тигирек
Тийсе да,
Сал кечим!..

Хакъ затны
Джазмайын
Джашауда
Болумдан,
Тартыныб
Къалыргъа
Келмейди
Къолумдан.

Джокъ сенде
Талпыныу
Окьюугъа,
Этимге,
Кёб эски
Халиле
Окюдум
Бетингде.

Кюбеле,
Кемарла
Кемириб
Белинги,
Чырайгъа
Базыныу
Бийлегенд
Кёлюнсю.

Бурунгу
Адетле
Тутаса

Джур джорукъ
Мыйында,
Оюнда.
Анангы
Джолуна
Тартаса
Бек джуду,
Хур джолгъа
Талпыныу
Айт, сенде
Джожъмуду!?
Табмазса
Къазсанг да,
Кёлюмю

Он къатын,
Белеуют
Ариуну
Не кесин
Не атын.
Салам ал,
Нюр салам,
Торсукъма
«Уу джарлы!»
Туру сёз
Ачыракъ
Тиер деб
Сёз барды.

Соруула бла иш:

1. Поэмада заманны болуму къалай кёрюнеди?
2. Адамны баш шартларына автор нени санайды? Сиз анга къалай къарайсыз?
3. Ат бла атны суратыны символдукъ магъанасын ачыкълагъыз.
4. Джазыучуну поэмаларында назму къурауну джорукъларында джангылыкъланы (метрика, строфика, рифма) сюсюгюз.
5. Ёртенланы Азретни джазгъанлары сизге не джаны бла сейирликдиле?

Сёзлюк:

Х у р – эркинлик, бош болуу.

Ф и т и р а я к ъ – 4 кило кирген аякъ, ораза бошалгъандан сора джарлы адамлагъа ол аякъ бла бирер унну садакъагъа бергендиле.

Т е м и р л и – ичине 20 кг. кирген темир къулакълары (баулары) бла агъач челек.

М и н а р а – межгитни башында азан къычырыучу джер.

Ф а й д а – хайыр.

А л х а к у м у т – аптиекни бир сурасы.

Х а м е ш и – айранны башына чыкъгъан сют башысы.

К ъ ы л ф ы у – аптиекни бир сурасы.

К а ф , л а м – араб алфавитде харифле.

Р а и с а ф е н д и – элде баш афенди.

А х у ю л – сууну бузла къатыш келгени.

Л и к п у н к т – пункт ликвидации неграмотности.

К ю б е – бурун аскерчиле темир кюбе кийгендиле; тиширыула, санларын субай этер ючюн, къумачдан кюбе этиб, бедден огъары джанларына кийгендиле.

Б е л е у ю т – учхара.

**АКЪБАЙЛАНЫ
ИСМАИЛ
(1877–1938)**

САКЪЛА, КЕСМЕ!

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, ёсдюрюрге,
сакъ болургъа.

Сакъла, кесме джаш агъачны,
чапракълансын, суююнсюн.

Сакъла, кесме, суюген джуртунг джалан болмай,
кийинсин.

Сакъла, кесме, джел ургъанда шууулдасын, сайлансын,
Ананг Кавказ, ёлю болмай, саугъа ушасын, джанлансын.

Сакъла, кесме, тюблеринден сууукъ,
салкъын джел келсин,

Ортасында кюн таякъла джарыкъ берсин,
нюр берсин.

Сакъла, кесме, хар бутакъда бир къанатлы джырласын,
Сакъла, кесме, салкъынында арыгъан ишчи тынчайсын.

Соруула бла иш:

1. Хар тизгинни аллында «Сакъла, кесме» деб айтылгъаны назмуда нени чертеди?
2. Терек баччаланы, чегетлени адамланы джашауларында къаллай магъаналары барды?
3. Сиз джашагъан джерде терек орнатыугъа къалай болушасыз?

НЁГЕРЛИК

Бек мыдахды Ажгерий,
Къолу, аягъы тутмайды:
Джокъду аны ёгюзю,
Къаладжюк, урлукъ табмайды.

Тынгысызды Бекмырза:
Урлукъчугъу бар эди,
Къаладжюксюз, ёгюзсюз
Сабан сюрюрге болмайды,

Ёгюз бар эд Алийде,
Къууанмайды ол да анга:
Къаладжюксюз, урлукъсуз
Къалай чыкъсын сабаннга?

Ючюсю да ныгъышда
Бир-бирлерин табдыла,
Кенгеш этиб джарашыб,
Сабан нёгер болдула.

Къарыуларын бир этиб,
Сабан сюрюб башлалла,
Сюрюб бошаб, сабаннга
Урлукъ чачыб бошалла.

Нёгерликни хайырын
Ала ариу билдиле,
Бир-бирине къарашыб,
Къууанч болуб кюлдюле.

Джыйырманчы джыллада тозла (тоз-товарищеская обработка земли), созла (совместная обработка земли) къалай къуралгъанларыны юсюнден барады назмуда хапар. Сабанчылыкда нёгер болуб ишлеуню магъанасын ачыкълагъыз.

**БИДЖИЛАНЫ
АСХАТ
(1900 – 1958)**

КЪАРНАШЛА

Биз тюз туугъан къарнашлабыз –
Сен сабанчы, мен ишчи.
Экибизни къучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю.

Къарнаш, мен темир ишлейме,
Сен а сабан сюресе,
Муратыбыз бир болгъанын
Кесинг ариу билесе.

Джер къазыб, темир чыгъарыб,
Тёшге салыб тюеме.
Андан къаладжюк, чалкъы этиб,
Шохум, сеннге иеме

Къаладжюк бла тюзледе
Бачха, сабан сюресе.
Сен да меннге аны орнуна
Ун, бышлакъ, джау иесе.

Залимлик джетген кюн, алан,
Бир-бирибизни тутарбыз.
Джети башлы сарыубекни
Биз башларын бутарбыз.

Биз тюз туугъан къарнашлабыз –
Сен сабанчы, мен ишчи,

Экибизни къучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю.

Соруула бла иш:

1. Ишчи бла эллини шохлугъу не ишледе танылады?
2. Бирикмекликни къаллай магъанасы барды?

Сёзлюк:

Б у т а р б ы з – кесербиз.

АНА ТИЛ

Патчах оноу ана тилде
Миллетлени окъутмаед,
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликни къурутмаед.
Ууакъ халкъла бара элле
Абыннганлай, сюрюннгенлей,
Тутмакълыкъда джашай элле
Къыйналыб төрт бюгюлгенлей.
Кенгеш оноу ана тилде
Миллетлеге тенглик берди.
Кеси тилинде хар кимге
Окъур киби кюнле келди.

КЮН

Тау артындан джылтыраб,	Эртден чыкъны ханлада
Кюн башлагъа тийгенди.	Кюнтаякъ къурутады,
Къарлы тау да башына	Гокка ханс да, башчыгъын
Алтын джабыу кийгенди.	Силкиб, ёрге тутады.
Кюнбетни кюн энишге	Ууакъ-ууакъ тие, кюн
Кириш тутуб келеди,	Ёзенлеге эннгенди,
Кёлекке да аллында	Элибизни джарытыб,
Ууакъ-ууакъ энеди.	Ариу къууат бергенди.

Назмуну азбар этигиз.

ДЖАЗ

Джашил атына миниб.
Къышны сюрюб бизге келди.
Къуу-шуу болуб тургъан джерге
Ариу тукъум сыфат берди.

Джерни юсюне чирчик-чирчик
Кём-кём кём гяхиник чыкъды.
Къымыжа терек да бютеу
Тюз тюбюне дери чакъды.

Чалман ичине къозула,
Тюй бюртюкча, тегюлдюле,
Улакъчыкъла джаргамладан
Шын-шын туруб секирдиле.

Къобан суу да къабджыгъыны
Къабыргъасын тешиб чыкъды,
Къыш да джаздан къоркъуб къачыб,
Терен джары барыб букъду.

КЪАЧ

Кюнле къысхаргъандыла,
Сыртланы къырау къакъгъанды,
Чегетле саргъалгъандыла,
Къышлыкълада хане къатханды.

Къыбылагъа кюн къачханды,
Джерни бир да джылыталмайды,
Кём чартлагъан тохдагъанды,
Джайда кибик джангъур джаумайды.

Чапыракъла агъадыла –
Джаланлайдыла чегетле,
Тереклени къагъадыла -
Бишиб бошайла кегетле.

Къая эрнинде, джел ургъанлай,
Къатхан къаудан шууулдайды,
Чалкъычыкъ да, кём узаймай,
Гапына къалаб бошайды.

Къачда ийнек таркъайгъанлай,
Къошда айран аз болгъанды,
Къой да джюнсюз къымыжалай,
Къыркъма-къыркъма айланады.

Хар бир къошчу союмларын
Юзгерере атадыла,
Арба толу аргъышларын
Юйге алыб барадыла.

КЪЫШ

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай къач кетди,
Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъкъ мычымай джетди.

Тонла кийиб, акъмыйыкъны
Хар ким аллына бардыла,
«Ой, хош келдинг, келдинг эсе»,
Деб маллагъа аш салдыла.

«Келдинг эсе, не этейим», – деб,
Джер да акъ кебинин кийди,
Къобан суу да къабшакъ ишлеб,
Къышха межямына кирди.

Таула да, шекер башлача,
Чыммакъ агъарыб туралла,
Кийикле да тау башындан
Ёзен ичлеге агъалла.

Ашыкъмагъыз, ууакъ-ууакъ
Боранлай, сууукъ къыш кетер.
Джаб-джашил атына миниб,
Ууакъ тёртгюллей джаз джетер.

БОРАН

Боран уруб боранлаб,
Ёрге-энишге чабады,
Джаллы къойну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.

Къар да борандан къоркъуб,
Ышыкълагъа кысылад,
Ууакъ-ууакъ джыйыла,
Аны арты къюрт болад.

Юйге къонакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди,
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди.

Ол къонакъбайсыз къалса,
Оджакъ, эшик сынайды,

Тыгъырыкъда, орамда
Былай айтыб джырлайды:

«Мен боранма,
Къыш бийме,
Баш бошлукъну
Бек сюеме.

Сыртды мени
Сюйген джерим,
Мен джырлайма –
Джарыкъды кѐлюм.

Джаз тыймаса
Мени аллымы –
Сау къоймазем
Бир къаллымы».

«Мен боранма,
Къыш бийме,
Баш бошлукъну
Бек сюеме.

Сыртды мени
Сюйген джерим,
Мен джырлайма –
Джарыкъды кѐлюм.

Джаз тыймаса
Мени аллымы –
Сау къоймазем
Бир къаллымы».

БАЛ ЧИБИН

Джазгъы кюнле
Джылы болуб,
Тюзле гокка
Хансдан толуб,
Дуния къууат алгъанды:
Бал чибин да
Аны билиб,
Джерде гокка

Хансла кёрюб,
Четенинден чыкыгъанды.

«Заман болду,
Мен учайым,
Гокка хансха
Терк къонайым,
Джан аямай,
Бал джыяйым,
Четениме
Къотарайым.

Къачха дери
Алай эте –
Балны ууакъ –
Ууакъ элте,
Четеними
Толтурурма,
Этерими

Этиб бошаб,
Джыйгъанымы
Мен къыш ашаб,
Тыншылыкълы олтурурма.

Соруула бла иш:

1. Табигъатны, джылны чакъларыны оюуларын кёргюзген назмуладан мисалла келтире, суратлау хапар къурагъыз.
2. Назмуланы тил байлыгъын айырыгъыз, назму джорукъларын сююгюз.
3. Поэтни пейзаж лирикасы сизни джюреклеригизни не бла къозгъайды?
4. Бек джаратхан назмугъузну азбар этигиз.
5. «Джылны чакълары» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

ХУБИЙЛАНЫ ИСЛАМ (1896 – 1938)

ХАСАННЫ ЮЙЛЕНГЕНИ

Къ а р а ч а й н ы д ж а ш а у н д а н

Ючкёкен деген къарачай элде, Нарсанадан онеки верстада, андан къыблагъа тартыб, кеслерини джуукъларыны арасында эки юйдегиджашайдыла. Аладан бири Джанибеклары деген эскитукъумданды, экинчиси да ала кибик бир тукъумдан – Сылпагъарладан. Сылпагъарланы юйюрдэн къыз, аты Кулистанды, Зекерияны къызы, Джанибекланы Къараны джашы Хасан бла юйленгенине регистрация этилген эди.

Алай а, адетле алай излегенлери себебли, дин да бегитеди ол джорукъну, ЗАГС-да регистрация, неках да этилгенден сора, кюеу бла келин бир юйде биригиб, биргелей джашаб башларгъа болмайдыла. Хар ким кесини юйюнде, джуукъларыны арасында къалады, ала белгисиз болджалны ичинде бири бирин кёрюрге болмай джашайдыла. Бир-бирде талай ай, бир-бирде уа эки джыл, таб андан да аслам заман озгъунчу арадан, къызны джашны юйюне келтирирге, той этерге болмай эди.

Кюеу джаш, уллу сюекли, мюлк джюрютююде атасыны онг билеги, орусча да иги окъууу болгъан джаш, тойну артха созмай дженгил этериклерин излейди, хар къайсы суйген джаш адамча, ол да ашыкъгъанын билдиреди.

– Энди къалын, берне деген зат къуругъанды. Бизни джашау-убузда ол ёлюб баргъан адетлени джангыртыргъа дыгалас этгенле болсала да ортабызда, Совет власть къоратханды ол адетлени. Бурун некахдан сора той этмей нек соза эдиле? Кесини эрини юйюне келин

къуру къол бла кирмей, берне, саугъала этиб келир ючюн. Ол затла энди керек тюлдюле. Сора неге керек болама мен сакъларгъа? – дейди ол.

– Да нек болмайса сакъларгъа? Сенден нелери аман болуб сакълайдыла, нелери аман болуб сакълагъандыла башчала? Къайры ашыгъаса сен? Джеталмаймы къаллыкъса? Тёз, – деб къайтарадыла анга джууабны.

– Тынчды сизге айтхан: тёз! Кесигиз бир кёрге эдигиз тёзюб, – деб онгсунмайды Хасан.

– Да тёзмегенбизми да? Тёзгенбиз, кишиге гурушха да этмегенбиз. Энди сени ючюн ата-бабала джюрютюб келген адетлени, бютеу ёзденле джюрютюб келген адетлени къалай тюрлендирейик. Да сора биз ёзден тюрлюзюмю, къалай келеди сени кёлюнге?

Тукъумсуз-джууукъсузбузму биз? Огъесе, сени кёлюнге келгенден, башха ёзденлеге амалсыз керек болгъан адетле Джанибеклары бла Сылпагъарлагъа стем тюрлюдюле? Огъай, Хасан, бош затланы гырылдайса сен. Бир кесек сагъыш этерге керексе. Олсагъатда тюрлюнюр ёсенга.

Къызны Хасан бек сюе эди, джюреги тынчлыкъ табмай эди. Кесини ариу Кулистанына сюйген джюреги тарала, тёзерге, сакъларгъа керек болады.

Сюймеклигини юсюнден ол анда-мында сагъыннганы болса, анга, алгъынча, огъурамай джууаб этедиле:

– Энди нек ашыгъаса, ха? Кулистан алай-алайсыз да сеникиди да! Адетни сакъларгъа керекди да! Айыб тюрлюдю халкъгъа джюрек сезимлеринги билдирирге: хар кимге неге джаяса хапарынги!

– Билселе билсинле, не боллукъду аны ючюн?

– Къалай алай «не боллукъду»? Хар ким билиралай болса уа: «Хасан, Джанибекланы Къараны джашы, кесини джууукъларыны, тукъумуну сыйын кёрмейди, ала унамай тургъанлай Къарачай, Къабарты, бютеу башха муслиманла да джюрютген адетлени бузуб, кесини тоюн дженгил этдирирге кюрешиб айланады, тукъуму-джууугъу болмагъанча, аны оноун этерге адамы болмагъанча», – дерле. Бедишди ол! Алаймыды, огъесе алай тюрлюдю?..

Аллай сёзле бла таргъа тыйылгъан Хасан, сюйсе-сюймесе да, тёзерге керек болады, сакълайды. Къошха чыгъыб, иш бла сагъышларын чачаргъа кюрешеди, алай а ишни тутмайды къолу.

Бир кере уа Хасан Уллу Къарачайгъа, таулагъа, барады.

Ала алгъын, Совет властха дери, тюз джерлеге кёлчюнючю, анда джашагъан эдиле. Талай заманны къонакъда туруб къайтады. Алай а тойну юсюнден, келинни келтириуню къайгъысын

этген киши болмайды. Регистрация этилгенли уа онунчу ай барады.

Бир джолда атасыны аманаты бла Нарсанагъа барады Хасан, алай а, андан ауруб къайтады да, ат белинден тюшгенлей, юйге кириб орунга джатады. Экинчи кюнюнде Хасанга къара чечек тийгенин ачыкълайдыла. Белгили болгъандан сора, ол талай кюнню да, ауруй тургъанлай, юсюнден айланганды, кишиге да айтмагъанлай. Ауруб, төшек болуб тургъанлай да, Кулистанны унуталмайды ол.

Ауругъан сандракъ этиб башлайды, Нарсанада байрам базардан хапар айтады. Уллу Къарачайгъа баргъаныны, анга анда къалай къууанганларыны хапарын айтады сандырагъында.

Сюйген къызын чакъырады, сандракъ этиб. Атасындан-анасындан сынгар бир керечикни кёргюзюгюз аны меннге деб тилейди сандрагъында.

Ата бла ана ауругъан джашларын джазыкъсынадыла. Элде къаты ауругъан адам хазна сау къалмагъанын ариу биле эдиле ала. Мында «багъу» деген зат, сау болгъандан эсе, ёлюрге бек болушады адамгъа. Алай энчи шартлы болады афендини «багъуу». Джашлары сау боллугъуна алай бек ышанмай, таб умут юзюб эте да болурла, Хасанны атасы бла анасы, бир-бири бла оноулашыб, келинни келтирирге дейдиле.

Той этер ючюн ала этген оноу боллукъду, дебми турасыз сиз? Айхай, алай болса уа! Энди келинни джууукъларын да, Сылпагъарланы юйдегини, ол оноугъа бюгерге керекди.

Алагъа келечиле ийиб, алларын сакълайдыла. Ала къайтыб келедиле да, келинни джууукълары айтханны айтадыла:

– Сылпагъарлары бизге ёзденча тюбедиле. Алай а унамайдыла алай къысха болджалда той этиуню. Былай айтыгъыз дедиле ала: «Аллах айтса, файгъамбар да амин десе, Хасан сау болур, аякъ юсюне турур, олсагъатда кюнню да белгилербиз, той да этербиз. Бусагъатда уа аллай ашыгъуу бир затха да ушамайды. Алайды бизни сёзюбюз, багъалы къонакъла».

Заман барады. Хасанны халы уа амандан аманнга кетеди. Ол себебден, Хасанны къаллай халда болгъанын билиб, хар ким ачулланады. Сылпагъарланы берген джууабларына.

Ауругъанны атасы-анасы, джууукълары Сылпагъарлагъа «акъыл салыр» мурат аладыла. Джангыдан келечиле джибередиле. Бу джол кеслери да келечилеге элде ячейкадан эки комсомолчуну къошадыла, Ахмат бла Таусолтанны. Келинни джууукълары – къартла энтда аякъ тиреген төрелери болса, «къоркъутургъа» деб къошадыла комсомолчуланы.

Келечиле Сылпагъарлагъа келедиле. Тыйыншлысыча тубейдиле алагъа. Къурманлыкъ этерге излейдиле, алай а келечиле бирден эки этиб унамайдыла:

– Сыйлана туруп заманыбыз джокъду! Къурманлыкъ къайгъылы тюрлюбюз. Хасанны халы биз умут этгенча болмады. Келинни элте кирирге керекбиз. Бир да къурумаса да Кулистанны кёргюзюрге керекбиз анга. Ким биледи, ол сау болургъа болушур эсе уа. Аллах хо десе, не болмайды дейсе...

Ханий, келинни анасы, джумушамайды, хо демейди, биринчи кере айтханын къайтарады

– Хасаннга, Джанибекланы бютеу юйюрлерине да Аллах джашаргъа кёб насыблы кюн берсин. Ашыкъмагъыз, багъалы къонакъла. Бошунагъа сёзюгюзню тас этмегиз – андан джукъ чыгъарыгъы джокъду.

– А-юйюнге, Хасанны халы бек къыйынды! – деб къычырды келечилени бири, андан ары кесин тыялмай.

– Хасанны халы къыйындымы дейсиз, – деб къайтарады къарт тиширыу. – Аллах буюрмаса, Хасанны башындан бир тюк да тюшмез. Джангыз къызыбызны къууанчын этерибизге разы тюл эсе уа, неди амал! Алайды сора аллахны буюргъаны, Ахмат.

Бу тюрлю аякъ тиреу, бу тюрлю сууукъ джууаб, – къонакълагъа уа ол кёл кенгдиргенча кёрюнеди, – кимден да алгъа комсомолчуланы, Ахмат бла Таусолтанны, тёзюмден чыгъарады. Амагъа дунияны къуярыкълары келиб, ала кеслерин кюч бла тыйыб турадыла. Артыкъ да Таусолтан бек къозгъалады. Эм ахырында аны ачыуу тышына тёгюледи:

– Сен унутхан этесе, Ханий – дейди ол, – сен да, биз барыбыз да бусагъатда, бурунча, патчахлыкъ бла зорлукъну заманында джашамайбыз. Совет заманда джашайбыз; артыкълыкъны джакълаучу законла оюлгъандыла энди. Сиз эте тургъан затха адам хыликке этиу дейди. Ол огъай, сизни, совет закон бла, аманлыкъчыныча айыбха тубетирге боллукъду, тюрге олтуртургъа. Ийнаныгъыз ол затха! Биз комсомолчулабыз. Аллай халисизликге тёзюб боллукъ тюрлюбюз. «Аллах айтса» деген затны юсюнден былайда сёз болургъа мадар джокъду. Аны кёрюрге кюсеб тургъан эрине Кулистанны ашхылыкъ бла бермесегиз, биз ол сагъатда сизге сорлукъ-орлукъ тюрлюбюз, кесибиз къалай кереклиге санасакъ, алай этерикбиз.

– Къалай этериксиз да сиз сора? – деб сорады джюрегине къоркыуу кириб Къара.

– Этиб а къалай этерикбиз! Тенглерибизни джыйыб келирбиз да, алырбыз да кетербиз Кулистанны!

Ахмат да кыызаракъ болуб кыошады:

– Сизни уа, башыгъызгъа чал ургъанына да кыарамай, Исси-сууда тюрге ашырырбыз. Ким биледи, бир кесек олтурсагъыз, башыгъызгъа акъыл кирир эсе уа. Адам ёлюм тёшекде эсе да билмейбиз, сиз а бизни джюрегибизни джара турасыз Аллахны аты бла. Аллахыгъыз, кесигиз да бирге кыуругъуз, сизни кыайгъылы тюлбюз бусагъатда.

– Тобаста, кыалай дженгил адамды бу Ахмат! – дейди Зекерия, кыоркыаракъ болуб, кёлю кыалгъанча тюрсюн ала. Таусолтан да аныча.

– Алай сёлеширге боламыды?

– Да сора сиз этгенча этерге боламыды? – деб Таусолтан аны сёзюн бёледи.

– Комсомолчула тюлмюдюле ала, – дейди андан ары Зекерия. – Сора бизни кызыбыз, Кулистан, заманы джетсе, Хасаннга барлыгъына огъай деб, былайда сизни бла ёчешгенми барды? Элтигиз, аллах ючюн, ким огъай дейди, Аллахха кыаршчы сёлешмегиз былайда ансы!

– Да сора, сёз чыгъармай, онбеш минутдан келинни хазыр этигиз. Биз келирбиз, сакълагъан а этерик тюлбюз бир минутну да.

Келечиле, юйню иелерини кыолларын да тутмагъанлай, разы болмагъанларын билдире, эшикни кыаты кыагъыб чыгъадыла. Юйде кыалабалыкъ башланады. Кыартла ах-ох этедиле, «осал заманны» сёгедиле, адетни сакъларгъа кыоймагъан, аланы «бедишлик» этген болумгъа дери джашагъанларына, бурун ким да сыйлагъан адетлени кыайтмаздан оюлгъанларына ёкюнедиле.

– Аллахны налаты болгъанла, Аллахны унутхан гяурла кыаллайла этедиле, нени этмейдиле! Аллах аланы кыалай да урмайды, кыалай этмейди аланы кюл-кёмюр да! – деб тарыгъады ахсына-ахсына Зекерия.

Ханий, ох эте, ахсына, ич юйге киреди, Кулистаннга. Ол а, джюреги кюе, ушакъны аллындан артына дери эштген эди, чыгъаргъа, сёзге кыошулургъа мадар табмай эди ансы. Адетле, кыолларын, аякъларын байлаб, кыымылдаргъа кыоймай эдиле ансы, чабыб да кетерик эди онминутлукъ джол орталарын кесиби, джашаууну ахыр сагъатларын, ким биледи, ариу ахыр такъыйкыала эселе да, сакълаб джатхан суйгенине.

– Да, кыызчыкъ, алай болур эди буюрулгъаны, – дейди Ханий. – Бир насыбсыз сагъатда туугъан болур эдинг сен, биз мурат этгенча болмады, бу аллахсызла излегенча болду. Хайда, маджалыракъ затларынгы чыгъар да, кийине кир. Энтда аллахсыз сёзлери бла кыоркыутуу сёзлерин эштдирмесинле.

Кулистан сакълагъан а ол эди. Анасы чыкъгъанлай, кюбюрден быллай кюннге деб талай джылны сакълаб тургъан чепкенин, башха затларын да алады.

Талай минутха ол хазыр болады.

Кюеу нёгерле атлагъа миниб, «орайда» айтыб, Сылпагъарланы арбаздан чыгъарадыла. Бир-эки минутха атлыла Сылпагъарлары бла Джанибекланы юлерин бир-биринден айырыб тургъан юч тийреден ётедиле.

Алай а, не медет, атлылагъа Джанибекланы къабакъ эшиклерини аллында оюлуб баргъан адетлени хорлагъанына къууанган насыблы кюеу тюбемейди. Алагъа джыламукъла бла бушууну къара хапарчысы тюбейди.

Къууанчлы джаш тёлюню, элия ургъанча, бушуулу хапар арсар этеди.

– Хасан тюз бусагъатда аллахха берди джанын, Хазраил мёлек ёмюрлюкге аны кёзлерин джабды. Хасанны ахыр сёзлери была болдула: «Кулистан, Кулистан, нек сыйырдыла сени менден! Нек кёрюзмедиле сени меннге»...

Къууанчлы джыйын, бушуулу джыйын болуб, термилиб, джюреги Кулистанны кюсей кетген джашны асыраугъа къошулады...

Ол кюн ингирде Ючкекен элни комсомол ячейкасында уллу джыйылыу болады. Къызыу, джюрекни теренинден келген сёзлени айтыб, бир аууздан быллай бегим аладыла:

Регистрациядан сора тойну чыртда артха созмазгъа.

Андан бери Ючкекен элде ЗАГС-да къол салыннгандан сора тойну артдагъа созмайдыла, келинчикни кюеуню юйюне элтиб къоыдыла. Башха элле да Ючкекенни ызындан атлай барадыла.

Орусчадан Лайпанланы Рашид кёчюргенди

Хубийланы Исламны бу хапары 1928 джыл сентябрда «На подъеме» деген журналны 9-чу китабында басмаланнганды орусча. Ол джыл «Таулу джашау» газетни 177-чи номеринде къарачай тилде да чыкъгъанды. Алай а, къолубузда къарачай варианты болмагъаны себебли, орусчадан кёчюрюб беребиз.

Соруула бла иш:

1. Хапарда бири бирине къаршчы адамланы ненча къауумгъа юлеширге болукъду?
2. Ахмат бла Таусолтанны къаллай шартлары шагъатлыкъ этедиле аланы алчы джорукъну бардырыргъа излегенлерине?
3. Таулу тиширыуну эркинлигин джакълауда авторну къарамы къалай кёрюнеди?
4. Эски халкъ адетле бла къарангылыкъ, чирик адетлени башхалыгъы неди?
5. Кулистан бла Хасанны хапарын айтыгъыз.
6. Джангы юйюр къурауда къаллай иги эмда чирик адетле джюрюйдюле бюгюн?
7. Ол темагъа юйде хапар-сочинение джазыб келиб, классда сюзюгюз.

ИСЛАМ КЪАРАЧАЙЛЫ В. В. МАЯКОВСКИЙНИ ЮСЮНДЕН

Лайпанланы Рашид

Белгили къарачай публицист, литература критик, джазыучу Хубийланы Абулкеримни джашы Ислам (Къарачайлы) 20-30 джыллада къралны алчы джазычуларыны кёбю бла болгъанды таныш. Аланы ичинде ол эм бек багъалатхан М. Горький бла В. Маяковский болгъандыла. Аланы юслеринден статьяла да джазгъанды.

В. В. Маяковский бла энчи танышлыгы, аны творчивосун терен билгени Исламгъа фахмулу поэтни юсюнде талай онглу шартны чертерге мадар бергенди. Тюрлю-тюрлю статьяларында поэтни атын кёб сагъынады Ислам Къарачайлы, алай а анга аталыб энчи джазылгъан статьясы бирди – «Владимир Маяковский». Статья 1930 джыл «Революция и горец» журналны 4-чю номеринде басмаланганды.

Ислам Къарачайлы бу статьясында Владимир Маяковскийге – поэтге, публицистге, художникге, ораторгъа, къошакъсыз патриотха – мийик багъа береди, аны суратлау чыгъармалагъа, джазыучулагъа къаллай кёзден къарагъанын чертеди.

Бир джанындан В. В. Маяковский урунган халкъны джырчысыды, аны джюреклене кёлтюрген, таукеллик берген чакъырыучусуду. Октябрь революциягъа дери «тилсиз» болуб тургъан, кесини юсюнден айтыргъа тылмачы джетмеген пролетариатны келечисиди. Экинчи джанындан а орус суратлау сёзню реформаторуду, фахмулу суратчыды, къураучуду.

Революцияны биринчи кюнюнден башлаб. Владимир Маяковский, сауут орнуна къолуна кючлю фахмусун алыб, пролетариатны биргесине болады, большевик партияны иннетлерин джаяды. Хар сагъатын, хар кюнюн, энчи ырысхы, энчи таблыкъ табар ючюн тюл, революцияны хорламы ючюн, кеси джазыууна ие болгъан урунган халкъны излемлерине толу къуллукъ этер ючюн береди. Журналист, оратор, трибун, миллионланы джырчысы эмда ауазы, Маяковский кесине не махтау, не сый излемейди – джюрегини бургъаны бла революцион иннетлеге къуллукъ этеди.

Поэтни къаллай адам болгъанын сезер ючюн, электрозаводну ишчи-лерине Маяковский джазгъан письмогъа бир эс бёлгюз, дейди И. Къарачайлы. Ма ол письмодан алынган тизгинле: «Джолдашла, мен сизге керек болгъан төрем болса, бир тукъум бир затха къарамай, къачан суйсегиз, олсагъатда чакъырыгъыз. Керек болса, джатыб тургъан орнумдан къобарыб элтигиз...»

Бу тизгинле уллу пролетар поэтни халисин, аны урунган халкъгъа кесин башдан-аякъ бергенин танытадыла.

Владимир Владимирович Маяковский, партияны члени бол-маса да, большевик партияны хар оноун, хар бегимин кесине законнга санай эди, джашауу, фахмусу, иннети да аны бла бирге эди, дейди Ислам.

Партияны излемин теорияда, сёзде к'ябыл этген – ол бир ишди. Партия бюросюкюн, тюнене, бюгюн салг'ан борчланы, ол тамбла саллык' борчланы баджарыр ючюн, не «к'яра», не «ууак'» ишди деб к'ярамай, таймаздан к'яджык'май кюрешиб туруу, алчы кючлени бирикдириб, аланы джангы хорламлаг'а кеси иши бла учундуруб туруу – ол да башха ишди. Ма бу экинчи зат В. Маяковскийни баш шарты эди, аны ич халиси эди, деб к'ергюзеди Ислам К'ярачайлы.

Владимир Владимирович Маяковскийни Фердинанд Фрейлиграт бла тенглешдире эдиле, дейди Ислам, Карл Марксны джолдашы эмда кюрешчи н'егери бла. «Джангы Рейнчи газетде» ол экиси бирге ишлегендиле. Карл Маркс ал статья джазса газетге, Фердинанд Фрейлиграт кесини сатиралы фельетонлары бла, назмулары бла Маркс белгилеген иннетлени халк'ны ангысына сингдириб, кесини джазыгучу, поэт фахмусу бла марксчы идеялаг'а к'ууллук' этиб тург'анды. Маяковский да аллайынды. Ол бюгюнню кюнден к'яраб, келир заманны к'езюне к'ергюзеди, келир заманлаг'а элтген джолланы ишлерге чак'ырады. Быйыл февралны 23-де «Комсомол правданы» ок'уучуларыны аллында с'елешген эди Маяковский, кесини с'езюнде джаш т'елюню борчларын ариу, кесгин к'ергюзген эди. Алай к'ере билир ючюн, к'уру джюрек сезим бла к'ялмай, адамны дуня к'ярамы кенг эмда терен болург'а керекди, ол шарт а Владимир Маяковскийни халисинден айырылмаг'ан шартды, деб чертеди Ислам К'ярачайлы.

Кеси джашауунда этген уллу ишлери бла, терен фахмусу бла В.В. Маяковскийни кесине «к'юл бла ишленмеген эсгертме» салг'анды, аны творчествосу, иш бла с'езню джашауунда кючлю бирикдире билгени, творчество ишге уллу джууаблылык' бла к'ярай билгени, суратлау фахмуг'а салг'ан излемлери т'елюлеге к'ууллук' этгенлей, юлгю болг'анлай турлук'ларын к'ергюзеди к'ярачай публицист бу статьясында.

Маяковский фактны поэти эди дейди ол, биз а джашауда суратлауну сейир этебиз деб фактланы сансыз этгенлени, фактланы терсейтиб к'юйг'анланы, аланы кеслери табха санаг'анча тюрлендиргенлени керебиз. История, литература фактлаг'а да к'батыладыла бир-бирле алай джууабсыз халда. Эски замандан к'ялг'ан чыг'армалада да тюбейбиз терсейген затлаг'а. Ол себебден фактланы тюз болумларын ачык'лау уллу борчду, бу борчха, Маяковский тыйын-

шлы эс бёле эди. Факт бла поэзияда, суратлау литературада хайырландырылгъан вымыселге (энчи оюмгъа, кеси башындан алыб къошуугъа) биз былай къарайбыз, дейди Ислам.

Поэзияда, башха суратлау чыгъармалада авторну кеси башындан чыгъарыб къошхан затларына эки тюрлю къараргъа боллукъду. Миллионла бла ишчилени араларында байламдылыкъ къурагъан, джашауда ашхы иннетлеге учундургъан зат эсе «суратлау энчи оюм» – ол игиди. Аллай муратха къуллукъ этмей эсе, сора ол «искусство ючюн этилген искусствону» бир тюрлюсюдо, джансыз, кеси кесине аталгъан искусстводу ол. Маяковскийни бютюню, талпымакълы ётгюр халиси, аны кеси халисине ушагъан таукел, кёл кёлтюрген, алгъа чакъыргъан творчествосу быллай джансызкъансыз чыгъармалагъа къаршчы эди.

Оюмубузну тюз ангылатыр ючюн былайда бир юлгю келтирейик, дейди Ислам. Бек уллу генийи Гётени поэтика энчи оюму – «Страдания молодого Вертера» – бек фахмулу чыгъармады, алай а ол адамны кёлсюз этген, ийнамын алгъан, эсин кюрешден бир джанына бургъан чыгъармады. Аны окъугъан джаш адамланы ортасында кеслерин ёлтюргенле кёб болгъандыла, бу «эпидемия» башхалагъа къатылгъанлыкъгъа, аны автору не кеси кесин ёлтюрмегенди, не башхаланы чакъырмагъанды кеслерин ёлтюрюрге.

Алай бла бир-бирде поэтика энчи оюм ашхы муратлагъа тюл, аманлыкъгъа кёллендиреди, адамны джараусуз къылыкъларын къозгъайды, урунганланы шохлукъгъа, къарнашлыкъгъа тюл, бир-бирин къырыргъа чакъырады, къулландырыргъа сеbeb болады.

Иги иннетге аталыб хайырландырылмагъан энчи фахмулу оюм, адамлыкъ шартланы кёлтюрюрге ууланмагъан энчи оюм, фахмулу, терен джазылгъанына кёре джамагъатха заран келтирирге боллукъду, таб, ёсюб джетерик тёлюлеге да. Ол себебден не фахмулу джазыучуну чыгъармасы да заманында тюз багъа табаргъа керекди. Чыгъарма джамагъатха аталгъаны себебли, авторну сыйы, фахмусу уллуду деб алданмай, партия кёзден керти багъа берирге керекди.

Миллионланы насыбха чакъыргъан, урунганлагъа тюз джол кERGюзген, керти адамлыкъ нюзюрню джайгъан чыгъармалагъа берирге керекди джол, аллай чыгъармала джазгъан авторлагъа берирге керекди ийнамын, сыйны да, деб юретеди Ислам. В. В. Маяковский бизге аны ючюн багъалыды: аны чыгъармаларыны асыл иннетлери барды, ол бютеухалкъ насыбха чакъырады.

Маяковский фактны поэти эди, фактланы къыйышдыргъанны, терсине бургъан чыгъармаланы унамай эди.

Бир кёзюуде, Маяковский классиклеге къаршчыды, деучен эдиле. Огъай, ол классиклеге, классика литературагъа да къаршчы тюл эди. Ол чыгъармагъа, чыгъармачылыкъгъа, аны берген хайыры бла хатасына къараргъа кюреше эди. Аны тутхан иннетине не сёзден эсе

да джазгъан чыгъармалары ариу шагъатлыкъ этедиле. Аланы теренликлерин, магъаналарын заман бекден бек ачыкълай, багъаларын ёсдюре барлыгъын черте, В. Маяковскийден юлгю алыргъа чакъырады. Хар джазыучу, Маяковский айтханлай, мени ауазым, халкъны, Республиканы ауазы бла бирге эшитиледи дерча, халкъны инети бла алай кючлю биригирге керекди, дейди Ислам Къарачайлы.

Ислам тюз кёре билген эди: Маяковскийни ауазы бюгюн да къурулушланы, фабрикаланы, заводланы, джангы джашау къурагъан миллионланы ауазы бла бирге эшитиледи.

*«Ленини Байрагъы»,
1983 джыл, июлну 30.*

**БОТАШЛАНЫ
АБИДАТ
(1902 – 1982)**

ДЖАЗ ТАНГ

Джаз танг атар, ышарыб, кюлюб,
Сюйюмюн чачар, джерге ийилиб,
Кёксюл кёлегин салкъынлаб, кийиб,
Къызыл этегин тегерек ийиб.

Мийик таулары сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан,
Къарасанг, къараб кёзюнг тоймагъан,
Кёб тюрлю джанла юсюнде ойнагъан.

Кириш тутушуб, мийик тауланы
Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркъулдаб акъгъан дарман суулары.

Эртден чыкъ тюшюб, джайлыкъда хансла,
Кёзлерин ачыб гокка ханс башла.
Сюрюле эртден сыртлагъа чыгъыб,
Сыбызгъы согъа сюрюучю джашла.

Танг джарыкъ бла къанатлычыкъла
Джырлаб башлайла, джаз тангны суйюб,
Бу ариулукъгъа тамаша халгъа
Джетди къызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Сейир дунягъа бютеулей къараб,
Ол алтын чачын алагъа тараб,

Хар ариу ёсген гокканы санаб,
Хауасы, сууу саулукъгъа джараб.

Хауа алааматды бизни Кавказда,
Артыкъ да сейирди эртденги джазда.
Сенде ариулукъну къайда кёрейим,
Аны къартлыкъгъа къалай берейим!

1929 дж.

Назмуну азбар этигиз

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ ТАРЫГЪЫУУ

Мен туугъан кюнден башлаб, «оу» делле,
«Нек туудунг дунягъа къыз», делле.
Мени суймелле, суйюмчю иймелле,
Джашла тенгли мени кёрмелле.

Ёсюб башладым джашауум бла,
Табигъатдан ашауум бла,
Дуняны кёрмей, бир хапар билмей,
Келдим заманыма, чагъыма.

Мени атам, анам мени сатаргъа,
Элтиб кёмеуюлге атаргъа,
Бир иш башланды, кёк да джашнады,
Джашау башха тюрлю атланды.

Тубан чачылды, залимлик тайды,
Кюн джарыгъын бизге джайды,
Къууаныб кёлле, «Адамсыз!» – делле.
Биз да адам саннга саналдыкъ.

Къара джаулукъну тешиб ташладым,
Сора джарыкъ джолгъа атландым,
Келам да табдым, къалам да алдым,
Сора окъуб, джазыб башладым.

Киши да мени малгъа сатмады,
Элтиб отха, суугъа атмады,
Кюн джарыкъ тийди, насыб да суйдю,
Бу джарыкъ дунягъа мен чыкъдым.

1. Тишируну алгъынны джашауун суратлагъыз.
2. Таулу къызны атасы, анасы «сатаргъа» нек излегендиле?

ЭГЕЧЛЕ, КЪАРАНГЫЛЫКЪНЫ КЪОЯЙЫКЪ!

Кенгешлени кючюнден
Бизге эшик ачылды,
Эм эркинлик, эм тюзлюк
Юсюбюзге чачылды.

Бизге джарыкъ кюн тийиб,
Ачыкъ болду джолубуз,
Бугъоуладан бошланыб,
Эркин болду къолубуз.

Арта къалыб джашаек,
Юлюш алмай билимден,
Джахиллик аман болгъанлай
Хар бир тюрлю ёлюмден.

Илму окъугъан къызлагъа
Бизде айыб ол эди,
Илму орнуна берилген
Тепсеу эди, той эди.

Эркишиге «адамд» деб,
Толу эркинлик берилиб,
Биз не ючюн тургъанек,
Хайуан халда кёрюнюб.

Келигиз, къызла, къояйыкъ
Бу къарангы къылыкъны,
Тенглик алыб, тутайыкъ
Биз да адам джорукъну.

1924 джыл

Соруула бла иш:

1. Октябрь революциягъа дери тау элдеде билим, окъуу не халда болгъанын ачыкълагъыз.

2. Эндиги джашауда уллу билимлери, усталыкълары болгъан тиширыуладан кимлени таныйсыз?

КАВКАЗ

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюеме,
Узакъ джерден, тансыкълаб,
Сеннге салам иеме.

Кавказ, сени багъангы
Джокъду учу-кыйыры,
Джер юсюнде кёб махтау
Сени юсюнге сыйыныр.

Уллуд сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Гранит, мермер ташынг,
Дамлыды, татыулуд ашынг.

Сенде чыгъад хар тюрю
Дарман суула, гарала.
Сенде багъыладыла
Ауругъанла, джарала.

Сени кюсеб келелле
Тыш къраллы джерледен,
Сенде келиб солуйла
Шахарладан, элледен.

Тюзлерингде, сабанлада
Тракторла улуйла,
Сени курортларында
Ишчилеринг солуйла.

Саулукъ табыб, солуб,
Бизларына къайталла,
Сенде тамашалыкъны
Халкъларына айталла.

Соруула бла иш:

1. Кавказгъа сиймеклигин автор не бла тенгледиреди?
2. Кавказ дуниягъа не зат бла белгиледи?
3. Сиз Кавказны къайсы шахарларын, тауларын билесиз?
4. Кавказны юсюнден сиз къаллай назмула, джырла, хапарла билгенигизни айтыгъыз.
5. Кавказ таулары ариулукъларын кесигизни сёзлеригиз бла суратлагъыз.

ОСИЯТЫМ

Джетди эсе ёлюр кюнюм,
Дуния джашау – джаным, тиним,
Джашау насыб – тюшюм, тюнюм,
Ойнай-кюле батад кюнюм.

Тангнга дери сагъыш эте,
Кёзюме джукъу кирмейин,

Не бла джашаугъа джарар
Мадар ишлерге билмейин.

Джюрегимде бир адамгъа
Кир иннет тутмагъанма,
Намысымы не бетими
Ёмюрюмде сатмагъанма.

Кеси бермей, киши хакъын
Ёмюрюмде къабмагъанма,
Кеси къыйыным болмайын,
Бир тамчы суу джутмагъанма.

Сюймегенлик этиб, джангыз
Киши сёзюн этмегенме.
Кесимден онгсузгъа тюеб,
Сан этмейин кетмегенме.

Башыма таб этер ючюн,
Ётюрюк сёз айтмагъанма,
Джашауумда учуз затны
Багъа этиб сатмагъанма.

Ма джашайма, боллукъ затла
Кёзюме кёрюннгенлей,
Халкъгъа халал ишлерге
Акъылым бёлюннгенлей.

Соруула бла иш:

1. Джазыучу джашаугъа къаллай магъана береди?
2. Кесини джашау джолундан автор не джазады?
3. Адамлыкъны, ишленмекликни юсюнден хапар айтыгъыз.

СЕМЕНЛАНЫ ИСМАИЛ (1891 – 1981)

Семенланы Исмаил Унухну джашы Къарачайны белгили халкъ поэтиди. Аны быллай китаблары басмалангандыла: «Джырла» (1937), «Джырла бла инарла» (1938), «Джырла бла назмула» (1939). «Джырла бла назмула» (1992). 1940-чы джылда Къочхарланы Къасбот бла Семенланы Исмаилны «Назмула бла джырла» деген китабы орус тилге кёчюрюлюб чыкыгъанды (Капиев Эффенди кёчюргенди).

Поэтни джырлары халкъгъа кенг джайылгъандыла. Аны «Акъ-тамакъ» атлы поэмасы эм айтылгъан чыгъармаларыны бириди.

Джырчы поэманы суйген кызына Ижаланы Анисатха атагъанды. Ол артда поэтни юй бийчеси болгъанды.

Къарачай-малкъар тилде суймекликни юсюнден чыгъармалагъа къарасакъ, бу поэма баш табхагъа салыныргъа тыйыншлыды. Джюрек сезимлени байлыгъы, сёзюню суратлау кючю артыкъ да бек туушлукъ этедиле. Поэма уллуду, андан бир юзюк – «Файтон» деген башы бу китабда бериледи. Андан сора да поэтни талай джыры, назмусу окъуллукъду.

«МЕН ТУРУРМА КЪАРАЧАЙДА УНУТУЛМАЙ!»

Тотуркзулланы Къазий-Магомед

Семенланы Исмаилча, Аллах берген онглу фахмусу болгъан адам бек аз тууады къайсы халкъда да. Аны творчествосу къарачай

литератураны эм мийик джетишимлеринденди, аны аты миллетибизге сый келтиредиде, къайда болсакъ да, аны чыгъармалары башыбызны ёрге кёлтюрюрге онг береди. Мен ангылагъаннга кёре, Джырчы Исмаил кесини халкъына учу-къыйыры болмагъан тин байлыкъ къойгъанды. Аны назмулары, джырлары, поэмалары миллетибизни культурасында энчи орун алгъандыла, талай тёлюню эсинден, ауузундан кетмей келедиле. «Минги Тауну» билмеген, кёлю джарыгъан сагъатда джырламагъан къарачайлы болмаз, бир ишексиз, Исмаил мындан сора, Къарачайны чынг белгили, ёлюмсюз джырындан сора джукъ джазмай къойса да, аны аты, миллети бла биргелей, ёмюрледе турлукъ эди. Недеди бу джырны кючю? Аны сёзлери бла макъамы табигъатны кесинден джаратылгъанчадыла. Бош, тюз сёзледен къуралгъан закий суратчадыла. Ким да окъусун, эшитсин быланы – кёлю: мен да алай ангылайма, кёреме, мен да былай айтырыгъем, сынагъан сезимлеримчадыла, кесими сёзлеримчадыла... Кертиси да, чыкъ эшикке, кёр:

Ма Минги Таунг – Сен кёкге джете мийиксе

Майна къалгъан тау тизимле – Ууакъ таулары ичинде

Узакъдан да кёзлеринги къаматхан – Мияла кибик джылтырай

Акъ башыны деменгилелиги – Къанга бузларынг юсюнде.

Адам табигъатха берилиб, аны къудретин сынагъан кёзюде, быллай, джашау кеси джарата, шыбырдай тургъанча сёзле кишини ангысын юркютмейдиле, джюрек шошлугъун чачмайдыла. Олду «Минги Таугъа» уллуну-гитчени да илешдирген, хар адамгъа анга джюрекден юлюш этдирген. Бу чыгъармада поэзияны джорукъларыны сакъланыуу, тилни кесгин мадарларыны таб, ариу хайырланыуу авторну онглу усталыгъын, тил байлыгъын танытадыла. Джырчы Исмаилны поэтикасындагъы суратлау къадарны арасында айырыб уллу орунну алады чыгъармаларыны энчи хауаларын белгилеген, окъуучуну эстетика сезимлерин кёзгъагъан, эсин тартхан, джюрегине, ангысына джол ачхан интонация берекети, хар тизгинни макъамлылыгъы, хар сёзню айбатлыгъы, къууаты, аны къурагъан тауушлары башхала бла келишиулери чыгъарманы чыракъ джаныб джарыкъ тёкгенча нюрлендиредиле. Эшта, джаратылгъан сабийге анасыны белляуундан ариу эшитилген зат болмаз. Табигъат къурамны онглулугъундан, огъурундан хар ана баласын кесича сыйлай, ийнакълай биледи. Керти поэт анга ушай болур. Джюрегинде туугъан назму тизгинни белляуунда (музыкасын) табыб, дуня джарыгъына экисин да бирге теджегенча, Джырчы Исмаилны поэзиясы – джырды, музыкады, джы-

ры уа – закий к’удретли поэзияды, дуня ариулуг’ун эркетген, джашауг’а суймекликни бегитген.

Поэтни творчеству бла джазыуу к’ысха байламлы болг’аны чыг’ар маларындан танылыбды. Тууг’ан халк’ы бла бирлигин терен ангылаб, кимни да саг’ышландырырча, тюшюндюрюрча, К’ярачайына суймеклигин ёсдююрча джазг’анды ол. Закий к’удретин, халал джанын миллетине бериб, К’ярачайны джарык’ъ, насыблы кюнюн андан да ог’урлу, нюрлю этерге учунганлай, к’ыйын кюнюнде уа, кесин унутуб, к’юлундан келгенича халк’ын джак’ларг’а кюрешгенлей тург’анды Исмаил. Сейирди, дуня литературада, поэзияда анга дери эм белгили ак’ылманланы творчестволарында тюбөб келген темаланы – поэзияны халк’ны джашауунда орнун, поэтни халк’ы бла бирикмеклигин, кесин аны джак’чысы халда ангылауун – бир ажымсыз, Джырчы Исмаил терен, кесича к’ёргюзгенди, бу затда, эмда фахмусуну онглулуг’у бла, усталыг’ыны мийиклиги бла, сёз байлыг’ы бла, дуня ангылаууну учсузк’ыйырсызлыг’ы бла, сезимлерини берекети бла адам улуну чынг онглу поэтлерини дараджасына чык’г’анды.

Белгилисича, 20-чы джылланы аяг’ында – 30-чу джыллада джырчы Исмаилны фахмусу толу джашнайды, дуня ангылауу уллу онг табады, тил байлыг’ы тамам ёседи, кюч джыяды, аты белгили болады, джазг’анлары, айырыб, джырлары халк’ны суйюндюредиле, джюрек разылыг’ын табадыла. Ол заманны эсгерген адамланы шаг’атлык’ларына кёре, к’ярачай халк’ кесини онглу джырчысына берген сыйны башха бир адам табмаг’анды. Исмаилны назмулары китабла болуб чык’г’андыла, элледе, шахарлада, школада, тюз орамлада аны джырларын уллу-гитче да джырлаг’анды, ала миллетини джарык’ иннетин андан да бек джарытхандыла, джашау кючюне кюч к’ошхандыла, халк’ны ёмюрледе бюртюк-бюртюк джыйылг’ан тин хазнасына уллу, айнытыу юлюш болуб киргендиле. Джырчы Исмаилны поэзиясыны баш маг’анасы – тууг’ан халк’ыны тин-иннет байлыг’ын, джашау кючюн, джарык’ дуняда кесин ангылауун, игиликге, ашхылык’г’а учундург’ан адамлык’ъ, миллетлик шартларын ачык’лаг’анындады.

Сени сёзюнг халк’ны сёзюн айтмай эсе,
Сени назмунг джюрекледе к’алмай эсе,
Сени джырынг халк’ ауазы болмай эсе –
Аллай джырчы керек тюддю К’ярачайг’а!

Октябрь революциядан сора, джангы властны к’ыйынлык’ларын сынай тебрегинчи, Джырчы Исмаил да, халк’ны асламысыча,

властха ийнанганды, джангы джашаугъа атаб джырла джазгъанды. Аны творчествосуна да ол кёзюуде киши къатылмагъанды. Белгилисича, 30-чу джылланы экинчи джарымындан СССР-де кърал репрессияла бютюн кюч алгъандыла. Бирси джерледеча, Къарачайда да онглу адамла джоюлгъандыла.

Бютеу дуняяны къудретине – зауугъуна, джарсыууна да джюрегин аманатха бериб джашагъан поэтни, аллах алай джаратханды да, хар ишни болушлусуча ангыларгъа онгу джетгенди. Уллу фахмусуна, адамлыгъына кертилей, кыйышдырмай, кёрген, билген затыны хакъындан джаза, Исмаил артыкълыкгъа къраршчы тургъанды. Ол джыллада огъуна аны къралда болумну юсюнден чыгъармалары халкъны арасында кенг джайылгъандыла.

Сталин деген чуутлу
Джашауубузну къурутду.
Тиллерибизни чалдырды,
Кесине махтау салдырды.

Махтау салалгъан – төргеди,
Салалмагъан а – кёргеди.
Джан татлы – мен да айтама,
Арта тобагъа къайтама.

Быллай чыгъармалары НКВД-дагъы башкесерлеге джетмей кълалмагъандыла. Къанлы режим поэтни аяб къоймагъанды. Джырчыны унукъдуруугъа таймаздан къара кюч салгъанлай тургъандыла, ол заууаллыны кълаллай бир кюнюн мутхуз этгендиле! Джырларыны, назмуларыны, поэмаларыны окъуучугъа джолларын кесиб, китабларын чыгъарыргъа къоймай, кеси саулай творчествосун да, таб атын да джокъ этерге кюрешгендиле. Ол себеденди, бюгюн-бюгече да туугъан халкъы да, бирси миллетле да Семенланы Исмаилны суратлау чыгъармаларыны кёбюсюн толусу бла билмегенлери.

Поэтни джашау бла творчество джолун тюз ангылар ючюн, юч кълауумгъа бёлюрге тыйыншлыды.

1. 1890-1938 джылла. Джашлыгъы, поэзиясы кюч джыйгъан, аты айтылгъан кёзюу. «Акътамакъ» поэманы, «Минги Тау», «Чалкъычыкъ», «Къызыл Аскер» джырланы джазылгъанлары.

2. 1938-1957 джылла. Къралны кючлеген, халкъгъа къраршчы аманлыкъчы режимни айгъакъллагъан чыгъармалары. Джырчыны «ыхдыруу», «эзиу». Кёчкюнчюлюкте. Джуртха суймеклик, халкъыны джашауун, ашхы миллет шартларын, айныр кюнюн джакъллагъан чыгъармалары. Къайтыу кълуанч. «Кёчкюнчюлюк кюнюмде», «Къайтхан кюн халкъыма».

3. 1957-1981 джылла. «Тутхан дининги сат делле манга». «Зар уясы бу джерледен кълачмадым». «Дун-дуняяны ташасына ким

джерет?». Джырчы Исмаилны дуняны юсюнден, джамагъат болумну, табигъатны, джашауну, ёлюмню, джазыуну хакъындан философиялыкъ сагъышлары.

Бу этапланы юсюнден былайда кесгин ангылашыныргъа, чертирге керекли талай зат айтайыкъ (Джырчыны творчествосуну толу анализи дерс китабда бериледи).

Джашауну джырчысы. Адам ёмюрюнде сынагъан зауукъну, кыйынлыкъны да, джашауну магъанасын айырыргъа кюрешиюн да, табигъат бла арасын, келишиуюн, огъур дуняны кыйнунда ашхылыкъгъа, игиликге, сыймекликге талпынуун, джазыуунда учундургъан, мыдахландыргъан, кыйнагъан затланы хакъындан сагъышланы джыйгъанды Исмаилны лирикасы да.

Айтыргъа, джер джюзюнде эндилеге дери да хар бир адамгъа сыймеклик айтдыргъан сёзле учсуз-кыйырсыз кыйтарылгъанлыкъларына кеслерини тазалыкъларын, ариулукъларын, магъаналыкъларын тас этмегендиле. «Сюеме!» – сёз эски болмайды, нек десенг, ол белгилеген сезим хар адамны джюрегинде джангы тууады, хаман да биринчиди, хаман да энчиди. Айтылгъан сёзле бир болгъанлыкъгъа, хар ким кесича сюеди. Адамла бир-бирлерине ушамагъанларыча, сыймекликлери да ушамайды. Поэтлени творчестволарында да бу сезим бирер тюрю айгъакъланады, теренлигине, кючюне кёре орун табады. 1996 джыл «Минги Тау» журнал басмалагъан «Акътамакъ» поэмагъа ал сёзюнде джырчыны джашы поэт Семенланы Азрет, атасыны чыгъармачылыкъ джолуну башланнганыны юсюнден айта, былай джазады: «Къулакъ юзюлюр болса – чыпчыкъ аягындан», – дегенча, Исмаилны ары дери кёрюнмей, ташада тургъан уллу фахмусуну белгили болууна Акътамакъ себеб болгъанды». «...Джер, дуня бютеу да аны (поэтни) сыймеклиги эсе, Кавказ (Къарачай) ол сыймекликни Акътамагъыды. Акътамакъ башындан аягына деричин да сыймеклик джырды». Дуняны онглу адамларыны кёбюсюн мийик джетишимлеге сыймеклик элтгенди. Нек? Джюрекни эм бек джашнагъан кёзюю, джаз башында джылыу табхан джер джаны болгъан затха кюч бере, бютеу табигъатны кёозгъагъанча, джангыдан джашаугъа учундургъанча, адамны эсин, татлы умутладан толу огъур, сейир дунягъа бёлей, акъылына акъыл, къарыууна къарыу кёошханча, талпыннган затына ёхтем атланыргъа, джетишимле къатларгъа онг береди.

«Джырым тутмакъдады, атым – батмакъдады,
Мискин болдум джюрек инджилиб».

Кёчгюнчюлюкню юсюнден биз бюгюн кёб зат билебиз. Ол билимни табар ючюн, ёмюр джарымдан артыкъ заман керек болду. Энди къарайыкъ, бизни бюгюнню билимбиз бла Семенланы Исмаилны кёчгюнчюлюк кюнюнде джазгъан затларында оюм башха-

лыкъ бар эсе. Джокъду. Халкъыбыз онла бла джыллланы кюрешиб табхан ангылауну поэт кѣчгюнчюлюк кюнюнде огъуна айыргъанды, ким да тюзюн билирин излеб, джазгъан да этгенди. Къаллай бир суратлау кючлери, къаллай бир онглары барды ол чыгъармаланы, сау халкъны иннетин да, джашау нюзюрюн да кѣргюзген, уллу къыйынлыкъ басхан кюнлерин хапарлагъан. Ала бла таныш-хынчыгъа, кѣчгюнчюлюк, халкъгъа джетген бу ачы къыйынлыкъ суратлау литератураны темасы болаллыкъ тюлдю, джангыз документле шагъатлыкъ этелликле аны юсюнден деб тура эдим. Фахмулу джазыучу табылмаз дегенликден тюл. Ёмюр джарымдан артыкъ заман ѳтгенликге, бююн-бюегече да джюреклени кемиргенлей тургъан азабны кѣргюзюрге суратлау мадарла табылырламы, авторла не айтыргъа излегенлерин кеслери толу ангылаялырламы, не иннет бла, не нюзюрге бла чыгъарыргъа боллукъдула бу теманы суратлау литературагъа деб.

«Кѣчгюнчюлюк кюнюнде», «Ачыулу сѣз», «Кюю», «Тынгылайма – таууш келед кюнбатхандан», «Болат къошчуда», «Базар кюн», «Кюнюм», «Къол тирменни хапары», «Джамбулда», «Тилек», «Анам», «Къыйын заманда», дагъыда кѣчкюнчюлюкге аталгъан бек кѣб чыгъармаларында джашауну багъалылыгъын черте, андан тюнгюлмезге, анга учундурургъа, анга джангыдан сокъмакъ салыргъа мадар излеб кюрешгенди Исмаил. Бир ажымсыз, уллу поэт кесини джюрегинден бу чыгъармаларына салгъан юлюш, иннет, эстетика кюч кѣчкюнчюлюкде аланы эшитген кѣб къарачайлыгъа огъурсуз джыллланы, къыйынлыкъланы онгларгъа себеп болгъандыла, джалгъан сѣзлени ыйлыгъындан къутулургъа, тазаланыргъа, тюзюн ангыларгъа, джуртсуз-кюнсюз къалгъанлыкъгъа, джашаудан, тюзлюк къайтырындан умутларын юзмезге хыйсаб табдыргъандыла. Халкъны гюнахсызлыгъын, тюзлюгюн кѣргюзген, аны адебин, намысын, сыйын джакълагъан джырчыны ол чыгъармаларында джашаугъа аллай бир кертилик, аллай бир ийнам, аллай бир суратлау кюч барды – игиликни, ашхылыкъны болурларындан не бек тюнгюлген адамгъа да эс джыйдырырча, тюшондюрюрча, джангыдан дуниягъа илешдирирча.

Джырчы Исмаилны ол джыллада джазылгъан кѣчгюнчюлюкню хакъындан назмуларыны окъуучулагъа джоллары кесилиб тургъаны миллетибизни тин джашаууна къаллай бир уллу заран болгъанын айтмакълыкъ да къыйынды. Алай а поэт кесини ишин тохтатмагъанды, этгенлей тургъанды – ол поэзияды, бу онглу тин хазна кесини заманына аталыб джазылгъанлыкъгъа – бир заманлыкъы, бир тѣлюнюкю тюлдю – къарачай миллетни, адам улуну да ёмюрледе биргесине турлукъ байлыкъды.

Аны чыгъармаларыны иннет байлыкълары, суратлау кючлери кимни да ойлашдырырчадыла, джюрек къыллагъа тие, джууаб,

ангыламакълыкъ таба, кърал дараджада ауур аманлыкълычы иш этгенлеге ирият берирча, къраршчы турурча этедиле.

Кюн тиеди төгерекни жарыта,
Къанатлыланы джыргъа, оюннга тарта...
Кёзюм кърарайд табигъатны хатына...
Термилеме джеталмазлыкълыкъ затыма.

Къанатлыгъа кёксюл кёгде учалсам,
Джарлы халкълыгъа тюзлюк излей кетерем.
Эй, халкълыкълыгъа кыйынлыкълыкълыны айталсам,
Бу дуняда мурагъа джетерем.

«Джаз»

Уллу поэтни бу сегиз тизгинге сыйынган сагълышлары окълуучулукълыгъа мыдахлыкълыкъ, джарсылу хауа да келтиредиле, кёлюн кёлтюрген, ёхтемлендирген да этедиле. Кълысха, тюз, бош сёзле бла джарылган терен лирикалы назмуда – бир ишексиз, муну юлгюге сарнагъла дурусду – ненча онглу образ, кълаллай уллу суратлау кюч джаратылгъланды! Биринчи төрттизгинни тауушларында (музыкасында) джумушакълыкълы бирсилени онглаб (аллитерация), окълуучуну ариу, ингил, алай а, нек эсе да мыдахлыкълыкълы келтирген сезимлеге бёлгенчады.

Эки-эки рифмаланган тизгинлени аякълары ачыкълы тауушлагъла бошалгъланы окълуучуну эсинде да, поэтни кесинича, умут ышан чакълыргъланчады. Назмуну 11 джикден кълуралган ёлчемини (метрикасыны) экинчи тизгинде башхалыгълы – 12 джик, авторну былайда айтыргъла излегенин толу кълатлатады. Кюнню джарыгълы, джылыуу джаны болган затны сансыз кълыймайды, керпеслендиреди, учундурады, кълууандырады. Алайлыгълы ажымсыз эсе да, экинчи тизгинде артыкълы джик аны тауушлулугълун айырыб ариу эте, тарга сёзю «кюч салыныб этилген» деген магъланасына эс бёлдюреди. Болса да, былайда игиликге, ашхылыкълыгъла тарга деген магълана бузулмайды. Ючюнчю тизгин, табигълатда хар зат тыйыншлы орнунда тургъланын, анда болган джарашыулукълуну, келишиуну чертген суратчыкълы кёргюзтеди, анга талпытады. «Термилеме джеталмазлыкълыкълы затыма», – айтым лирикалы геройну ал тизгинлеринде сезилген мыдахлыкълыкълы кючлеген кёлюн эсге сала, не эсе да бир уллу кълыйгълысы болгъланын ачыкълылайды. Табигълатда джарашыулукълуну, зауукълукълуну суратындан сора адамны быллай ышангысыз халы эсни, айырыб сагълайтады, кесине тартады, болмазлыкълыкълы джеталмазлыкълыкълы затына термилтир ючюн, адамгъла кълаллай кюн келирге керекди деген сорууну ангыгъла кълатылтады. Анга джууаб экинчи төрттизгинде келеди. Айырыб, сабий

джылларында тюшюнде учамагъан, тюнюнде уа къанатлылагъа сукъланмагъан аз адам болур. Кёкню мийиклигинде эркин, суйген джары барыб, дунияны къууатын, хауаны тазалыгъын, аламы кенглигин сынаб джашагъан къанатлыла гитчени-уллуну да учундургъанлай, сейир умутлагъа тартханлай туруучандыла. Кёчгюнчюлюк ауур джыллада джазгъан назмусунда халкъ поэтеге «Къанатлыча кёксюл кёкде учалсам» тенглешдириу нек керек болгъан эди эке? Аны ызындан келген тизгинде айтылгъаныча, туугъан халкъына тюзлюк излей барыргъа мадар табар ючюн. Белгилисича, зорчу режим кёчгюнчюлеге тургъан джерлеринден кёлтюрюлюрге, тышына атланыргъа къоймагъанды. Комендантладан эркинликсиз элден, райондан чыкыгъан болса, сабий, уллу, тиширыу, эркиши айырмай, тюрге джыйгъандыла, башха тюрлю азабла чекдиргендиле. Исмаил ол болумну «Джамбулда» назмусунда да кёргозгенди:

Мутхузду, мыдахды кёгюм,
Бир шкок атымды чегим,
Чыкъмазгъа болгъанды бегим...
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Дуния поэзияда, орус поэзияда да, къанатлыланы сыфаты тюрлю-тюрлю хайырланганлай келгенди. Сёз ючюн, А. С. Пушкинни «Тутмакъ» («Узник») атлы белгили назмусунда къушну сыфаты уллу идея иш баджарады.

Зовет меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочет: «Давай, улетим,
Мы вольные птицы: пора, брат, пора!..

Къарачайына себеб излей, тюзлюкге ийнамын тас этмеген джырчы Исмаилны «Джаз» назмусунда ахыр эки тизгин аны «Халкъым кёчгюнчюлюк къыйынлыкъдан къутулсун, джуртум, насыбын табсын!» деген иннетин, – хар тылпыуу, хар джюрек ургъаны, сагъышы, иши бу баш муратына джетдирелселе дегенин кёргозедиле. Бир ажымсыз, халкъ чекген къыйынлыкъны джырчы Исмаил уллу кюч бла ачыкълагъанды, аны кёчгюнчюлюкге аталгъан чыгъармалары ол джылланы суратлау шагъатлыгъыдыла, джюрекдени джазгъан кюледиле, ёлюмден – джашауну, къыйынлыкъдан – къууанчны, аманлыкъладан, зордан – ашхылыкъны, адамлыкъны, тюзлюкню онглулугъун танытхан ышанладыла. Исмаилны быллай поэзиясы – ёмюрлеге джашнагъан, алтынча джылтырагъан, Къарачайны онгмазлыкъ, къурумазлыкъ тин хазнасы – анга тюбегенни насыб юлюшюн табдыргъанча, кёлюн кёлтюре, джюрегин учундура, халкъны тилини байлыгъына

сукъландыра, адамны ангы, иннет кючю учсуз-кыйырсыз мийикликлеге джетелгенине табындыра, ёхтемлендиреди, джюреклеге бёгеклик келтиреди.

Джырчы Исмаилны поэзиясыны энчи хауасын, назмуларыны, джырларыны биринчи сезлеринден, биринчи тизгинлеринден башлаб, не мыдахлыкъ келтирген, не кюуанч чакъдыргъан тылпыуун, ким да джюреги бла сезеди, анга толу эс ийеди, бёленеди. «Белгилидиле мени эним, тамгъам», – деб «Джашчыкыгъа» назмусунда – осиятында джырчы кеси бу затны чертгени хакъды.

«Биз къайтдыкъ Къарачайгъа джара байлай...»

Не узакъда да, не кыйын кюнледе да туугъан джурту бла байламлыгъын юзмеген, тюнюнде сагъышларында – тюшюнде да Къарачайны ызына къайтырын кюсеб, ол насыб кюнню келирине ажимсызлай, кесгин сёзю бла миллетини эсин да анга буруб, тюзлюк тюбде къалмазына ышандырыб джашагъан. Поэтни къайтыугъа аталгъан назмуларыны окъуучуну кёлюн къандыргъан, джюрегин сезим кюудретден толтургъан суратлау кючлери сейирди. Къум тюзледе атылыб, кёб заманны суусабха термилиб, онгларын ташлаб тургъанла, Къарачайны кирсиз чокъуракъ кёзлеулери табыб, кёллерин басханча – кюуанч, бушуу джыламукъла да кёзгъайды поэтни къайтыугъа аталгъан назмуларын окъуу. Джырчы Исмаил бу назмуларында хайырландыргъан суратлау мадарла, ол джетген мийик суратлау дараджа, сёзсюз да, бютеу дуния поэзияны джасандырырчадыла. Адамны бютеу санларын тигиретген бу чыгъармадагъы тизгинле кеси кесибизни билирге, ангыларгъа, сыйларгъа, миллетибизни джуртубузну сюерге, сакъларгъа чакъырадыла, юлгюдоле.

Шам Къарачайым, къучакъ джайым
Сени терсликден къоруулай!
Да джаланаякъ бир айланайым
Ким сау къайтды деб соруулай!

Бу чыгъармаладача метафора кюудрет, сейир образла, быллай адамны бютеу джюрек кючюн джыйгъан, ишлетген сёзле, аланы эшитгенлени, окъугъанланы эслеринден кетген къой, сурат болуб тюшюб къалгъанчадыла, хаман кеслерине къайтарадыла.

Акъылы, адамлыгъы, джюрек онгу бла да халкъыбызны сыйын кёлтюрген, кыйын кюнде миллетин закий поэзиясы бла джакълагъан Семенланы Исмаилны огъур сыфаты джуртуну мийик тауларыны тёпелеринде, хар къарачай окъуучуну эсинде сакъланыры хакъды.

«Къалай насыблы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн – хазыр тилибиз».

Джырчы Исмаилны поэзиясыны чакъгъаны – къарачай литература тилни эм мийик джетишимиди, аны «эниди», бютеу суратлау кючюн ачыкълагъан юлгюдю. Бир ишексиз, таза къарачай литература тилни тамалы Джырчы Исмаилны творчествосу бла салыннганды. Башха сёзле бла айтханда, орус литература тил онгун А. С. Пушкинни джетишимлеринде табхан эсе, ана тилибизни ёмюрледе джыйылгъан сейир къудрети, учсуз-къыйырсыз суратлау мадарлары – закий халкъ поэтибизни Семенланы Исмаилны поэзиясында ачыкъланнгандыла, джашаулу болгъандыла. Ол джетген суратлау дараджагъа къарачай литературада бюгюн-бюгече да киши чыкъмагъанды десек да уллу аджашмазбыз. Алайд да, бусагъатха дери айтыла келгенича, уллу поэт фольклор къарт (фольклорный старец) тюддю, Семенланы Азрет айтханлай, бай къарачай фольклорну бюгюнню литература бла сейир поэзия кюч бла байлаб, «литературагъа атлагъанды». Аны бла къалмай, ана тилибизде ёмюрледе онгмазлыкъ литература шедеврлени юлгюлерин къурагъанды, къарачай поэзияны сыйын дуния дараджагъа кёлтюргенди. Бирси джазыгула Джырчы Исмаилны тил байлыгъына, суратлау къадарына кёре талпына ишлесе, бюгюн кёбле ана тиллеринден ёнгелеб турмазелле. Ана тилинден ёнгелеу, анасындан ёнгелеуча, уллу къыйын-лыкъды. Быллай чот тюзелмей мадар да джокъду: тилин истемеген бла халкъын истемегенни не башхасы барды? Алай а халкъымы джукъгъа санамайма, суймейме, билмейме дегенлеге алкъын джолукъмагъанма, къарачай тилден эсе уа орус тил табды, байды, аны иги билеме, анда сёлеширге сюеме, айтыргъа излегеними ангылатыргъа да онг табама дегенлени уа учу-къыйыры къайдад? Билмеген бла суймегенни арасы къалайд? Турсунган – билген этерикди, не да билирге тырмашырыкъды! Бюгюнлюкде кёбле сабийлерине къарачай тилни таб школлада да окъутургъа кереклиге санамайла. Бир ажымсыз, Джырчы Исмаилны поэзиясындача, дунияда чынг белгили тилленича хыйсабы болгъан, келбети бла, шатыклыгъы бла, теренлиги бла, кючу бла аладан кем болмагъан ана тилибизни билсек, анга арт бурмаз эдик! Ай медет, халкъ поэтибизни тил къудрети, къарачай тилни ол ачыкълагъан мийиклиги эндилеге дери джабылыб турмаса, бу ууу кенг джайылгъан зараннга былай джол ачылыб къалмазд! Аллах айтса, ана тилибиз – хар бирибизге, адамлыгъыбызгъа хурмет келтирген энчи байлыгъыбыз, мындан ары да айныр, джашнар, алджаб тургъанланы иннетлерине-джюреклерине джол табар, миллетибизни ёмюрлюк тин хазнасын сакълар, белгилер.

Тил дегенинг адам джанны башха джандан
Сыйлы этген,
Тил дегенинг хар инсанны билим бериб
Алгъа элтген,

Тили болгъан бу дунияны патчахыды,
Тёрюндеди.
Болмагъан а баш баулуду, хайуанны
Кеминдеди.

Джигер халкъым, тил байлыкъны сен эртдеден
Уулагъанса,
Джерден, суудан аууаз джыйыб кесгин сёзле
Къурагъанса,
Ол сёзлени чарпытмайын тёлюлеге
Джетдиргенсе,
Бизге бюгюн – ана тил – деб, учунурча
Этдиргенсе.

«Ана тилим»

Джырчы Исмаилны джашау нюзюрлерин, поэтикасын танытхан бир къауум магъаналы шартла

1. Джашау бла поэзияны бир-биринден айырмагъаны. «Поэзия бар эсе – джашау барды, джашау бар эсе – поэзия барды», – деген иннети.

2. Творчествосуну терен лирикалы тамалы. Кесин халкъдан айырмай, халкъны уланы, халкъны келечиси, халкъны джакъчысы деб ангылаб, бютеу кючу бла Къарачайны онгун сакъларгъа, огъур шартларын, нюзюрлерин ачыкъларгъа, табигъат къудретин кёргюзюрге учуннганы, Джашауда болмагъан затланы излеб кюрешмей, керти кёргенине, ангылагъанына, билгенине таяна, миллетни ашхы муратларына джол ача, хайырланмай тургъан кючюн къозгъаргъа, айнытыргъа, тин хазнасын кёлтюрюрге тырмашханы. Джашау былайды деб бегитиу тюл, былай болургъа керекди деб оюмлу, излеу, – бютеудуния поэзиягъа онг табдыргъан хайырлы шарт.

3. Чыгъармаларыны тилини, халкъны тилине ушагъаны. Ким да кюн сайын хайырланган тюз, тынч, бош сёзле бла не уллу ишлени да, не кыйын болумланы да, не сейир сезимлени да айгъакълай билиую, онглу тил байлыгъын толу, уста, уллу кюч бла хайырландырыуу.

4. Поэтни чемерлигин, айырыб, неден да бек танытхан, чыгъармаларын окъуу макъам да туудургъанча кёргюзген, къарачай сёзлени эмда аланы къурагъан тауушланы бир-бирлери бла келишулерин мийик суратлау дараджагъа чыгъаргъаны. Ана тилибизде бютеулей да 36 фонема болгъаны эсге алынса, сёлешген сагъатда бирча тауушланы, сёзлени дженгил-дженгил нек къайтаргъаныбыз ангылашынады. Лексика дыккылыкъдан тилде бир сёзлени къат-

къат айтылгъанлары (тафтология) кимге да эрши кӛрюнеди. Уста адам, джазыучу болса-болмаса да, сӛзлени ариу келишдиреди, бужукъладан джанлайды. Керти поэзия уа къуру да тилге чемерликден, сӛз байлыкъны къудретинден туады. Аллай онгуну джырчы Исмаилны творчеству туру этгенди: закийни мингле бла тизгинлеринде бир-бирин эниклеген, керексиз къайтарылгъан, хылымлы таууш чыгъаргъан не сӛз, не тизгин джокъду. Ол огъай, тауушланы, сӛзлени келишиулеринде, тилни бирси кенг суратлау мадарлары бла хайырланыуда поэт табхан джангылыкъла, таблыкъла – окъуучуну ана тилибизни ариулугъуна, кесгинлигине, магъана къудретине сукъландырычадыла, сезимлерин байындырычадыла, ангысын ёсдюрчадыла.

5. Дуния ангылаууну учсуз-къыйырсызлыгъы.

АКЪТАМАКЪ¹

П о э м а д а н ю з ю к

Беш джылымда бешикге,
Он джылымда джыйыннга,
Онтогъуз унчу джылымда, тенгле,
Тюбедим суйген къыйыннга.

Бошбоюн болуб бошадым...
Атамы мюлкюн ташладым.
Кӛк къаягъа ёшюн салгъанча,
Бир къыйын ишни башладым.

Ёлтюрме мени этген антыма,
Былай джууукъ олтур къатыма,
Анисат дерге тамам уялсам,
Акътамакъ дерме атынга.

Аталгъан атынг Анисат,
Атагъан атым Акътамакъ,
Айбатлыкъ атынг Акъбулут,
Сӛлешалмайма, тутулуб.

Джангурла бла кӛгереди
Джай джалпакъланы кырдыгы,
Ижалада-Махаралада
Бу ариуланы урлугъу.

¹ «Акътамакъны» джырлаб айтхан сагъатда, хар строфаны ючюнчю тизгинини аллына «Эй» – деген сӛз къошулады.

Мен ариуланы урлугъун,
Ой, юй бачхама себмесем,
Тутхан ишими биширмей къоймам,
Белгили ёлюб кетмесем.

Таулада тагъай салмасам,
Тюзде фйтон бла бармасам,
Мен ёлюб кетсем эки джылагъыз,
Ол Акътамакъны алмасам.

Ой, къаядагъы сюлеусюн,
Тюбюнден ёрге ёрлесин,
Минг атлы бла да барырма,
Джюз нёгер бла тебресин.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Мен джем салайым тарпаннга,
Аууз мардасын берирме
Сеннге келечилик айтханнга.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Алимат да барыр нёгерге,
Джыйырма фйтоннга заказ бергенме
Санга бир кюннге джегерге.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Асыры омакъдан сююлюб,
Кюеу джёнгерле келирле,
Сынджыр салгъанча, тизилиб.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Тюбегенинге сёлешме.
Къарачай намыс демей эсенг,
Башынга ау атыб кюрешме.

Мин, Акътамагъым фйтоннга,
Ау бла джабма бетинги,
Фйтон чайкъалса, дарий ашармы
Ол ариу чыммакъ этинги.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Базар гинджича кийиниб,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Илячин кибиб ийилиб.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Дарий байракъла туюлюб,

Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Ой, тюкю кибик, суююнюб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен джуддуз кибик джылтыраб,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Ой, къаплан кибик, къалтыраб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен къобуз согъа, чайкъала,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Соргъаннга джууаб къайтара.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен кёксюл тыйын джагъалы,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Ой, сары алтын къамалы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг къарала,
Мени джюрегимде бителир ючюн,
Сюймеклик салгъан джарала.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг торула,
Мени анама келин болурса,
Сени адамлыгъынг сорула.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг сарыла,
Мени анама келин болурса,
Сюймегенлеринг джарыла.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг чыммакъла,
Джазыуубузну мен чакъырайым,
Сен мухол болуб, турма артха.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг кём-кёкле,
Бу сюймекликден къылау болалла
Хомухла бла чёрчекле.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг бурулла.
Мен сени ючюн кёрген инджиуле
Сени кесинге турулла.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг джоргъала,
Сени джырынгы ариу джырлайла
Махар сууунда шоркъала.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг семизле,
Сен кюн джарыкъда келирсе, алан,
Ариулугъунгу кёргюзе.

Аз джылларынг-айлыкъгъа,
Аслам джырларынг-джыллыкъгъа.
Сылаб-сыйпаб тутхан болмаса,
Урмазман ауур къуллукъгъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Акъ дженглериingi агъартыб,
Сени джырынгы джырлай барырбыз,
Джаш джюреклени таралтыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бу тийре-хоншу джатхынчы,
Джаным сау болуб, къоярыкъ тюлме
Дунияда сени табхынчы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Мени туу санларым эмилген,
Анисат деген къызчыкъды дейле
Бу манга мёлек кёрюннген.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къызыл къынача къызарыб,
Файтон юсюнде къол бла тутарбыз,
Терезесинден узалыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Чокъуракъ сууда акъ бабуш,
Мени къулагъыма таймай келеди
Сени ауазынгча суу таууш.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Арпа сабанда будай баш,
Алай онгсуз да тюлдю, тейри,
Бу сени суйген ёксюз джаш.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джибек джаяйым джолунга,

Ой, ойнай-кюле келирсен
Къайын анангы къолуна.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Хамыт салайым сары атха.
Джай мында къалсанг, безгек боллукъса,
Алыб барайым Наратха.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къызыл резинден чархлары,
Санга къууаныб, алгъыш этелле,
Бютеу тукъумну къартлары.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Ийилген алтын беллигинг,
Санау кюнлени ашырма, алан,
Бизгеди сени келлигинг.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сагъышларыбызны чачаргъа,
Уяла-уяла кирирсе, джаным,
Бизни къууатлы фатаргъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джанынг сакълансын аджалдан,
Биз экибизге файда бармыды
Меджисуу узакъ болджалдан?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джолоучу къагъыт ким сорур?
Бузджигит бла Лейла болмаса,
Ой, бизни кибик ким болур?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Базар кёгетле алыргъа,
Бир бирибизни биз эркелетиб,
Сюймегенлени джарыргъа.

Ой, алтын кибик, мыйыкъларым,
Чолпан джулдузча, кёзлерим,
Тау элlege таурух болгъанды
Мени сеннге айтхан сёзлерим.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Озуб кетеди орагъынг,
Сурахай ариу тойдад деселе,
Сагъаяд мени къулагъым.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бууун тюйменги этмезсе,
Мен бу дуняда сау болуб,
Башха кишиге кетмезсе.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сени ёзден ананг, хан атанг.
Кёзлеринг бла къашларынгдыла
Мени джюрегими къозгъатхан.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Эки кёгюрчюнюнг къойнунгда,
Кийик учала этербиз, алан,
Бу сени джыйын тоюнга.

Сени ала пайдан кёлегинг,
Файтоннга миниб бёлюнсюн,
Башынга къысхан чилле джаулугъунг
Бизни отоуда кёрюнсюн.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Атланы салыб сокъмакъгъа,
Кюз айлада оракъ орурса
Семенланы джангы къабакъда,

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Харакет салыб кюбюрге,
Сени амалтын барырма, ариу,
Бу къайытмазлыкъ Сибирге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къаты барайыкъ къуш ала,
Мен сёлешгеннге джууаб къайтара,
Сен ууакъ-ууакъ ышара.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сабыр барайыкъ, джортмайын,
Сеннге къыйыкъ сёз ким айтырыкъды,
Мен эсенликден къоркъмайын.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тенг олтурайыкъ джанлы этмей,
Адамча келсенг, иги боллугъед,
Сюйген джюрекни къанлы этмей.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тенг олтурайыкъ аудурмай,

Стол джашаугъа къаратыб къоймам,
Черномор ийнекле саудурмай.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Алтын суулукъдан гара иче,
Келин болурса тѣбен Семенлада,
Къайынларынга тон биче.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Чалыб тутайыкъ къолланы,
Къаяла чачыб, кесим ишлегенме,
Файтон джюрюрюк джолланы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб барайыкъ Махаргъа,
Ойнай-кюле келирбиз, алан,
Тийребиз эски шахаргъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен джуддуз киби джарытыб,
Верста сайын байракъ берирсе,
Чабхан атланы арытыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сени нюрюнг бард къашында,
Сени джети таракъ чачында,
Мени бухар бѣркюм башымда.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Уллу сыйынг бла барырса,
Сенде кѣз байлыкъ, менде сѣз байлыкъ,
Сен къайсын сайлаб алырса?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къонгураулары зынгырдай,
Аяз кече келирбиз, алан,
Этеклеринги джел тарай.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къонгураулары къагъылыр,
Былай сыйлы бу нек болду, деб,
Санга бир душман табылыр.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джюгеннге къолум къарышыб,
Тийре къызларынг къалырла сени,
Ызынгдан сейир къарашыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Гѣджеб Къасым да болушур,
Учунган джюрек муратын табса,
Къайнагъан къайгъы сорушур.

Мени биргеме келигиз, джашла,
Биргеме ёсген тенглерим,
Мен бир батыр болуб барырма,
Къасым да болса джѣнгерим.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен къарасауут тѣгерек,
Сени амалтын болгъанма, ариу,
Юйюмден учхун, кѣбелек.

Ой, биз файтоннга джекген атланы
Мангылайлары къашхады,
Сѣзге чемер, ишге да джигер,
Бу къалгъанладан башхады.

Биз файтоннга минерек, алан,
Ныхытны джолу буз болур.
Эл кѣпюр бла алыб кетербиз,
Къыз джѣнгерлеринг джюз болур.

Юч ёзен бирден кырылыр саннга,
Къууанч байракъла тартылыб,
Къууурдакъ эте, къойла союла,
Сау дуниягъа айтылыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Эл кѣпюрледен иймейле,
Къуру къолгъа къуш къонмаз, дейле
Дженгил бермесек суймейле.

Юсюнге кийген сыйлы кийиминг
Ол шуу-шуу эте, шуулдай,
Миниб келген файтонунг сени
Къар сокъмакълада джырылдай.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтонну хакъын ким берир,
Сен бизни юйде келинчик болуб,
Джумушчукъ этиб ким кѣрюр?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Юшенчигинги кѣрюрле,

Къуру къолгъа къуш къонмаз, дейле
Сени аллынга келирле.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бозанг, сырангда къайнайла,
Санга джыйылгъан атлыла, джерге
Ачхала салыб, ойнайла.

Аты айтылгъан Акътамакъны
Келтириб юйге салырма,
Алымгъа берир ачхам болмаса,
Анамдан тилеб алырма.

Тамадалагъа берирбиз
Атланган аякъ бозаны,
Эй, чайкъалтырбыз, той эте,
Бу Семенланы арбазны.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Адеж джаулугъунг бойнунгда,
Бешли ёгюзге къара атдырлыкъма,
Ой, сени къууанч тоюнгда.

Кёзбау суратым акъыллыды,
Джарлылыгъымы джашырыр,
Туугъанлы джашагъан тийрем
Сени джыйынынгы ашырыр.

Азаматгерий алгыш этер:
«Бугъала бишер къазанынг,
Атлыла ойнар арбазынгда,
Къатынгда джууукъ базарынг!..»

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб барайыкъ Худесге
Файтон джолда джюрюялмаса,
Сен иги къара кюрешге.

Ой, Багъатырны таласы,
Бу эки бекни арасы,
Дарман, дары бла сау болмаз
Сюйген джюрекни джарасы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Барайыкъ Хурла кёллени,
Ючгюл дуняны тёртгюл этиб,
Биз къыдырырбыз эллени.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бийчесын джолда джюрюрге,
Эй! Сен суйген мен болгъа эдим
Кёсюнге къараб кюлюрге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бырмамыт джолгъа джетейик,
Къыл кёпюр кибик бир къыйын джолду,
Файтон джыгъылса не этейик?

Кёк кюкюрейди джауаргъа,
Файтон къалтырайд ауаргъа,
Апсынларынг бла хазыр болгъун
Черномор ийнекле сауаргъа.

Андан ётгенлей Схауат,
Аны тегереги стауат.
Биз джылы кийим кийеик, алан,
Азыкъ алайыкъ эки къат.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тынгыла кёрген тюшюме,
Сен сейир болуб къалырса, алан,
Мени тынчджатмазда ишиме.

Айланч-буйланч кёреме, алан,
Ауар-Сыртыны джоллары,
Сюек саяулагъа шашмай ушайды
Ариу Акътамакъны къоллары.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб барайыкъ Хабазгъа.
Къарачай сёз бла ийнандырама
Юсюнге къатын алмазгъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Барайыкъ Балыкъ ёзенни.
Уллу сабыргъа санайма, алан,
Бу суймекликге тёзгенни.

Къармада къаргъа къарылад,
Ой, Бабугейде кычырад,
Эй! Сурахай маннга келмей эсе,
Ырысхым къолдан ычхынад.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джюр Гяурлагъа къонакъгъа,

Биз экибизни айта турурла
Бу тау элдеде джомакъгъа.

Кичибалыкъны ичинде,
Ой, Гяурланы таш чалман,
Субай накъырда болмаса чыртда,
Сенден башхагъа баш салмам.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Биз Теркни сууун кёрейик,
Черкес намыс бла тубегенлеге
Биз таулу салам берейик.

Суугъа кирселе, чабакъла кибик,
Ой, атларыбыз джюзерле,
Къарачай адам къалай кючлюд деб,
Бизге махтаула тизерле.

Терк джагъасы бла биз келирбиз
Бурунгу сахар Нальчикге.
Чарлай-чарлай, барыб къалырса
Сен мен джашагъан элчикге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Барайыкъ Басхан къалагъа,
Тюу машалла, уллу бюсюреу,
Сени ёсдюрген анагъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен садда битген балийча,
Биче-тиге, онгуб къалырса,
Басханда портной Хабийча.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Биз Иссисуугъа джетербиз,
Кёблеге чыкъды хапарыбыз,
Джазыу болмаса, не этербиз?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Экинчи минербиз къайыкъгъа,
Айтхан сёзюнгю ызына алсанг,
Башынг къаллыкъды айыбха.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тюкенде тюрлю дарийим,
Къаяда кёзбау кийигим,
Суу къамиш кибик сюегинг.

Бабушну бакъсанг къаз болур,
Багъырны сюзсенг таз болур.
Таулу къызланы ичинде, тейри,
Акътамакъ киби аз болур.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Тартыб келейик Таллыкъгъа,
Сен дуниягъа бир хазна эдинг,
Ёмюрю сени бла къаллыкъгъа.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Къайтыб келейик Къойданнга,
Кесиме ушатыб бек илешеме
Сюйгени болгъан адамгъа.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Черкесияны джерине,
Эй, айландырыб, келтирдим сени
Мен Къарачайны элине.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Бютеу тийрелени ичи бла,
Тау элlege танытдым сени
Бу суймекликни кючю бла.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Биз Уллу-Тюзге джетербиз,
Эй, Махаралагъа къайтмаздан
Ма бизни элге кетербиз.

Соруула бла иш:

1. «Акътамакъ» поэманы «Фйтон» деген кесегини хапарын айтыгъыз.
2. Кюёулюк бла келинликни къаллай шартлары суйюмлю этедиле?
3. Джаш суйген къызына къаллай эпитетле, назик атла атайды? Сизни къайсы айтымла, сёзле сейирсиндиредиле?
4. Бу текстни тил байлыгъын айырыгъыз. Анафора бла параллелизмни магъанасын айтыгъыз.
5. Къарачай-малкъар классика поэзияны ышанларын табыгъыз.
6. «Айджаякъ» бла «Акътамакъны» сыфатларында ушашлыкъ, джууукълукъ бармыды, энчи шартлары неледиле?
7. Акътамакъгъа таулу тиширыуну идеалы дерге боллукъмуду?
8. Поэманы юзюгюн бёлуб, азбар этиб, джырларгъа хазырланыгъыз, айтыш – конкурс этиб джырлагъыз.
9. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз: «Акътамакъ» деген поэмада суймеклик тема», «Акътамакъ» атлы поэманы суратлау энчилиги», «Акътамакъ» поэмада сыфатла».

ДЖАЗ

Кюн тиеди, төгерекни жарыта,
Къанатлыланы джыргъа, оюннга тарта,
Кёзюм къарайд табигъатны хатына!
Термилеме джеталмазлыкъ затыма.

Къанатлыча, кёксюл кёкде учалсам,
Джарлы халкъгъа тюзлюк излей кетерем.
Эй, халкъ чекген кыйынлыкъны айталсам,
Бу дунияда муратыма джетерем.

Соруула бла иш:

1. Джаз табигъатны хаты бла джырчыны антын кёргюзтген параллелизмни магъанасын айтыгъыз.
2. Поэтни баш мураты неди?

МИНГИ ТАУ

Сен кёкге джете мийиксе
Ууакъ тауланы ичинде.
Мияла кибик джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнде.

Юсюнде барды акъ тонунг,
Сен джай да, къыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу чууакъ тургъанлай,
Тохтамайды боранынг.
Джай да, къыш да эримейле
Юсюндеги бузларынг.

Сенден сора къайсы тауду
Белине кюрен тартылгъан,
Башына байракъ тагъылгъан,
Аты кёбге айтылгъан.

Төгерегинде тогъай отлайла
Алтын мюйюзлю кийикле,
Сени төшпенге чыгъыучула
Бөгекле бла джигитле.

Чынг алгъа санга танг ата,
Чынг артха сенден кюн бата,

Сен кийиз бөркню агъарта,
Этегинг джашил къатапа.

Сен джуддузлагъа джанаша,
Къалгъанла сенден алаша,
Бир-биригизге къараша,
Къалай сейирсиз, тамаша.

Минги Тау бла Казбек Тау,
Экиси бирча эгизле,
Къоркъмай кирмез сеннге бир джау,
Бегибле джерле, тенгизле.

Бузну, къарны джыйыучу,
Юсюне булут къонуучу,
Тёгерегинге джыйылыб,
Таулула къараб тоймаучу.

Кийик бууларынг ёкюредиле,
Къонгураулары къакъгъанча,
Джугъутурларынг турушадыла,
Атлыла чарсха чабханча.

Къабланларынг, асланларынг
Бугъойларынга кирелле.
Покунларынг, гуждарларынг
Адам джыйыны билелле.

Айюлеринг мурулдайла,
Шындык чегетни ичинде,
Бёрюлеринг къалкъысала,
Къойланы кёре тюшюнде.

Кёк джашнаса, сызгъырадыла
Этеклеринг, джел эте.
Менден кючлю джокъду деб,
Кесинг-кесинге кёл эте.

Къабланларынг къараб туралла
Беклеге кириб, мынгайыб.
Борсукъларынг, тюкюлеринг
Джууукъ барыргъа уялыб.

Къанкъазларынг къанкъылдайла,
Чын тауукъла джырлайла.
Къаргъларынг къаркъ-къуркъ эте,
Мыллык табмайын джылайла,

Кёгюрчюнлеринг джюююлдейдиле
Кюнюнг джылтыраб къакъгъанлай.
Маралларынг отлайдыла,
Гелеу кырдыкга батханлай,

Чыпчыкъларынг, чаукаларынг
Будай ындырны чёблейле.
Арарат бла Махар тау
Санга тюгел джетмейле.

Уллу къушла санга къонсала,
Юйле кибик къарашыб,
Джур текеле джангылсала,
Сюрююлеринден аджашыб.

Кюз артында турналарынг
Аууб кетелле тенгизге,
Къышха хазыр болугъуз дей,
Эсгертиученсе сен бизге.

Къыш айланы къылычыса,
Джай айланы салкъыны.
Джумушакълыкъ этмесенг,
Инджитириксе халкъынгы.

Кюнюнг ушайды алтыннга,
Кеченг ушайды кюмюшге.
Ёлченги алгъан батырла
Алгъа баралла хар иште.

Таджал атлы бир тауса,
Аурумагъан, ёлмеген,
Сени юсюнг бла болмаса,
Бизге сууукъ келмеген.

Доммайларынг джалауладан
Керпеслениб къарайла,
Сен ай кибик – джуддузчукълача,
Ууакъ таучукъла марайла.

Басхан къобанда суусарларынг,
Къарачай сууда-къундузла.
Сени башынгда джанадыла,
Нюр себе, алтын джуддузла.

Кюн тийер болса, кызыл булутунг,
Джауар болса-тубанынг,

Суу балаланса, джерлени алад
Къугуруб келген къобанынг.

Эртденги кёгюнг къызарса.
Джауум теджейсе, тюрлениб,
Ингирги кёгюнг къызарса –
Чууакъ этесе кюнлени.

Гокка хансла джылтырайла,
Ыранларынг джашнайла.
Джануарларынг тюрлю-тюрлю
Джырланы джырлаб башлайла.

Боркъулдаб чыкъгъан гараларынг
Боза кибик кекирте,
Эртден-ингир сууукъ аязынг
Джолоучуланы джётгюрте.

Къаудан къатса, акъ къырауунг
Къышны келлигин эслетед,
Сирна тартхан сууукъ харсларынг
Сюрючюлени тебсетед.

Москвадан солугъанла
Келиб сейирге къарайла,
Къайнаб чыкъгъан дарман сууларынг
Ауругъанлагъа джарайла.

Учуб келген акъ булутла
Санга салам берелле,
Башынга чыкъгъан самолетда
Бютеу дунияны кёрелле.

Мамукъ кибик, чырмалыб
Сени башында булутла.
Басхан башы, Бездирген,
Къарча джашагъан бу джуртла.

Чолпанла кибик кёзлеринг,
Башынг бираз батыуду.
Батырлагъа ёлюм джокъ деб,
Бурунгуладан айтыуду.

Башынг бираз батыуду,
Мангылайынг къашхады.
Бурчакъларынг, къарларынг
Къалгъан тауладан башхады,

Суратынгы алабыз,
Телефонла салабыз,
Байлыгынгы к'алдырмай
Газетлеге джазабыз.

Джети к'ат джерде тамырларын,
Титиремейди, тебмейди,
Сени пелиуан к'ючюнге
Дунияда бир к'юч джетмейди.

Сенден сора к'айсы тауду,
Ариулуг'у бла бай болг'ан,
Башы к'ыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклеринде джай болг'ан?

Кесин бегитмей чык'г'аннга
Башха болмай бир джауса,
Сау дуняны юсюнде
Эм белгили бир тауса.

*Бу текстни джырчыны ауузундан А. Сюйюнч улу
джазыб алг'анды (текст джазыучуну архивиндеди).*

Соруула бла иш:

1. Минги Тау джер башында не бла сейирликди?
2. Олицетворение амал бла хайырлана, тауну с'фатын, к'ылыг'ын, к'юнню, кечени, джуддузланы, булутланы бояуларын «джан салыб», автор к'алай с'елешдиреди?
3. Бу тизгинлени маг'анасын к'алай ангыларг'а боллук'ду:
Сенден сора к'айсы тауду,
Ариулуг'у бла бай болг'ан,
Башы к'ыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклеринде джай болг'ан?
4. Назмуда айтылг'ан тау джерлени, ёсюмлени, джаныуарланы, к'анатлыланы атларын тизим этиб, алыг'ыз, орусчаг'а к'ечюрюб, атларын джазыг'ыз.
5. «К'тарча джашаг'ан бу джуртла» деген айтымны маг'анасы неди?
6. Адамны джашауу табиг'ат бла байламлы болг'анын ачык'лаг'ыз.
7. Джырны маг'анасын кесгин этген амалланы табыб, тетрадарыг'ызг'а джазыг'ыз, к'айсы тюрлюсю болг'анларын белгилегиз.
8. Бу текстни башха поэтлени Минги Тауну юсюнден назмулары бла тенглешдириб сююгюз.
9. Джыр текстни талай кесекге юлешиб, азбар этигиз, к'ёюу-к'ёюу джырлаб, айтыш бардырг'ыз.
10. Бу джырны джыраг'ан саг'атда сизге к'аллай сезимле келедиле?

ЧАГАНЫ ДЖЫРЫ

Джюрюгюз, джашла, чыг'айык',
Заман оздурмай, сабаннга.
Узак' болджал к'алмаг'анды
Хайырын алыр заманнга.

Мюрзеу деген – джан дарман,
Адамны джанын сакълагъан,
Акъыллыны ишиди
Аны таймай джокълагъан.

Джигер джашла ишлейле,
Беллерин къаты тартханлай,
Эринчекле къалалла,
Джанларындан джатханлай.

Келигиз, чага этейик,
Ойнай, кюле, тизилиб.
Эринчекле къалсынла,
Арабыздан юзюлюб.

Джюрюгюз, джашла, барайыкъ,
Зыраф иймей заманны,
Барыбыз бирден къадалыб,
Ариулайыкъ сабанны.

Соруула бла иш:

1. Назмуда сабан ёсдюрюуде джигерликге къаллай махтау бериледи?
2. «Мюрзеу деген-джан дарман» сёзлени магъанасын айтыгъыз.

НЕК ДЖАШАЙМА?

Биреу ауруса, дагъаны болмай,
Болушлукъ керек болду эсе анга,
Олсагъат джетиб, билек болмасам,
Адамса дерге болурму манга?

Не бир ач адам къараб тургъанлай,
Аш ашай эсем, теждемей анга,
Кимме мен сора? Ма ол халиде
Адамса дерге болурму манга?

Борбай бар бола, джюрек тар эсе,
Къайгъырмай эсем къыйналгъанлагъа,
Мен нек джашайма? Кимге керекме?
Адамса дерге болурму манга?

Соруула бла иш:

1. Автор адамгъа къаллай борчла салады?
2. Сиз адамланы къаллай шартларын джаратасыз?

КЪЫЙЫН ЗАМАНДА

Ауур джукъугъа сингнгенча кёзюм,
Болумсуз, онгсуз сёлешген сёзюм.
Абына, сюрюне бу баргъан ёмюр,
Эй, Аллах, неди энди мен кёрюр?

Атыл делле да – халкъым атылды,
Чачыл делле да – мюлкю чачылды,
Адаргы эркинлиги, джери да сыйырылды,
Хар къыйынлыкъ да бизге къуюлду.

Джетген уланы къазауат отда,
Къалгъан уланы бу къумлу джуртда,
Къарачай тилни къазакъгъа бура,
Дыгалас этиб, кесин алдыра.

Ачыу кючлебди кёкюреклени,
Палах къатдырды тюз джюреклени,
Хар ёлгенибиз джерин кюсейди,
Хар джаны болгъан джуртун излейди.

Къолум, къалтырай, къалам тутады,
Онгдан солуна сёзле тартады,
Ол сёзле ёсе, тизгин болурла,
Тизгинле тола, назму къурурла.

Ол назму бизге шагъатлыкъ этер,
Бизден керти сёз къралгъа джетер,
Машхар кюн кибики, аллай кюн келир,
Бу таза халкъгъа баш бошлукъ берир.

Бюгюн а джукъу басханча кёзюм,
Джансызды, ётмейд, сёлешген сёзюм...
Кавказ бла миллет – джан бла тёнгек,
Ала бирлешмей, тебмез бу джюрек!

1948, Казахстан

Соруула бла иш:

1. Уллу Ата джурт къазауатны заманында бир къауум тау миллет Орта Азиягъа ссылкагъа джиберилген кёзюуде къарачай халкъ сынагъан къыйынлыкъланы юсюнден назмуда не айтылады?

2. Халкъы тузакъгъа тюшген кёзюуде джырчы аны кёлюн къаллай ышандырыу сёзле бла джазады?

3. «Кавказ бла миллет – джан бла тёнгек» дегенни магъанасы неди?

4. Автор айтхан бла, къыйын заманда поэтни борчу неди?

5. Ссылкагъа тюшген джырчыланы Мечиланы Кязим бла Семенланы Исмаилны назмуларында кёчгюнчюлюк тема къалай суратланады?

ДЖАМБУЛДА

Тартама – кесмейди чалкъым,
Батханды, чыкъмайды халкъым,
Иги бла айтмайла атын,
Билмейме не болур артын.

Окъуйла законну шартын:
Бичелле халкъыма тар къын,
Айталла: «Уял, тын, тартын», –
Билмейме не болур артын.

Джюрегим болгъанды салкъын,
Бушуулума, мени сартын.
Къууанч келирми бир джартын,
Билмейме не болур артын.

Тюшмейди кишени алкъын
Халкъымы джашын эм къартын,
Къаздым къайгъыны къат-къатын,
Билмейме не болур артын.

Сынайма хар кимни картын,
Халкъымы халиси-алтын.
Сакълайма Джамбулну къатын,
Билмейме не болур артын.

Сюймейме дунияны затын,
Дуня мал законнга – сапын,
Мыдахды сабий, къыз, къатын,
Билмейме не болур артын.

Бушуугъа бёленген элим,
Бош къалды ой туугъан джерим,
Саулукъда къазылды кёрюм,
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Джашлыкъда бюгюлген белим,
Хар кюнде тегюлген терим,
Мени нек унутду ёлюм?
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Тиши-башы ышармай келин,
Бичгенча эрине кебин,
Мыдахлыкъ бездириб эсин,
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Мутхузду, мыдахды кегюм,
Бир шкок атымды чегим,

Чыкъмазгъа болгъанды бегим,
Бир кѣлтюрюлмейди кѣлюм.

Къууаныб, ышармайд эрин,
Законну бегинден бегин...
Джабышыб тутханды джелим,
Бир кѣлтюрюлмейди кѣлюм.

Табмайма муну бир эбин,
Къууанад душманым-джегим,
Сындырыб, сызгъырад джелим,
Бир кѣлтюрюлмейди кѣлюм.

Сен, насыб, аллынга тебин,
Айтдырма халкъыма сегюм,
Кес джолун зорлукъну, кѣрюн,
Кѣлтюрюлюр ючюн кѣлюм!

Тартама – кесмейди чалкъым,
Батханды, чыкъмайды халкъым,
Иги бла айтмайла атын,
Билмейме не болур артын.

* * *

Артымдан джылан, аллымдан макъа;
Къоян болгъанма мен къоркъа-къоркъа.
Бутумда кишен, башымда джюген,
Джегеди, минеди, минерге суйген...

Соруула бла иш:

1. Гюнахы болмагъанлай, туугъан джуртундан зор бла кѣчюрюлген къарачай халкъны узакъ джерледе эркинликсиз болумун автор къалай суратлайды?

2. Джашауну тахсаларын ачар ючюн, зорлукъну айгъакълар ючюн, поэт къалай метафорала, символла табады? Бу наму тизгинлени тюз магъаналары неди?

Артымдан джылан, аллымдан макъа;

Къоян болгъанма мен къоркъа-къоркъа.

Бутумда кишен, башымда джюген,

Джегеди, минеди, минерге суйген...

3. Чыгъарманы ахырындан ючюнчю строфада айтылгъан ышаныу халкъны ийнам эмда джырчыны ауазы болгъанын ачыкълагъыз.

4. Назмуну тилини кесгинлигин сюзюгюз.

ТАНСЫКЪЛАУ ДЖЫР

Мен, тансыкъ болуб, келгенме, тенгле,

Учкулан башы таулагъа.

Мен джылы салам береме энди,

Ёлгенле къалыб, саулагъа.

Ой, ташын джалаб, сууун ичейик
Бу ёзенлени джерлени,
Сыйлы атларын кюуге салайыкъ
Тышында джан бергенлени.

Шам Къарачайым, къучакъ джаяйым,
Сени терсликден къоруулай!
Да джаланаякъ бир айланайым,
Ким сау къайтды деб соруулай.

Тузлу джыламукъ бетими джууа,
Ёксюзле бла джылайым,
Ой, кенгде къалгъан ёлгенлеге атаб,
Джер сайлаб, сынташ салайым.

Нарат терекни джибек чачына
Тюртюден инджи тизейим,
Тау этегинде атылыб къалгъан
Къабыр топракъны излейим.

Къыйынлыкъ чекген бу джарлы халкъгъа
Кёз ачдыра, джыр джырлайым,
Къайда болсам да, ахыр кюнюмде
Ой, бу джерлеге къайтайым!

Ой, ата джуртум, сыйлы Къарачай,
Мен къууаннгандан джылайма,
Узакъдан келиб, тансыкъдан кюйюб,
Джюрек таралыб джырлайма.

Соруула бла иш:

1. Кёчгюнчюлюкден туугъан джуртуна къайтхан адамны тансыкълыгъы къалай суратланады?
2. Бу назмуну окъугъан сагъатда сизни кёзюгюзюню аллында къаллай халла кёрюнедиле, кёлюгюзге къаллай сезимле келедиле?
3. Текстде тилни кесгин амалларын айтыгъыз.
4. Поэтни лирикасында халкъ джыр традицияла (сыфатла, суратлау лексика, назму къурау) ёсленемидиле?
5. Сиз окъугъан чыгъармаланы хайырлана, тамада тёлуден хапар джыя, былай темалагъа рефератла джазыгъыз: «Ата Джуртну джигит уланлары», «Адамгъа туугъан джеринден багъалы джурт болмаз», «Мени ахлуларымы къадары».

ДЖАШ ЁМЮРЮМ

Ой, джаш ёмюрюм сёлешсе мени,
Сегиз къырыкъдан суу келир.
Мен, бир къарт киши, айтама десем,
Ауузума сёзюню ким берир?

Джыл сайын бичен ишлеучен эдинг,
Он бармагъынгы саяулай.
Тай джайлыкълада мал кюте эдинг,
Гебенек кийиб, джаяулай.

Сен, чана джюклей, къыш боранлада
Сууукъгъа ёшюн салыучу.
Эртден азандан ингир ашхамгъа
Десетинаны чалыучу.

Клиса къагъылса, сени миннген атынг
Орус индекледен секире.
Гебен къаласанг, сау гапынаны
Эки кереге кёлтюре.

Ой, джаш ёмюрюм! Ташха джазгъанча,
Хар эшитгенинг эсингде;
Къарт ёмюрюм а, къаргъа джазгъанча,
Ызы къалмайын кесинде.

Ой, джаш ёмюрюм чыгъа тургъанча
Загъызан башы джайлыкъгъа.
Джаш ёмюрюмю санамай эдим
Дуния рысхыгъа – байлыкъгъа.

Сен къара иш бла кёб кюрешеенг,
Ой, къадыр болуб, ат болуб;
Тохана юле салдыргъан эдинг,
Тёгереклери сад болуб.

Ой, атланмаса джол болмаз дейме,
Къуб-къуру къолгъа къуш къонмаз.
Ишлемеген а ашамаз дейле:
Ашамагъан а джашамаз.

Ой, джаш ёмюрюм, кетиб бараса,
Джашнаб кёгерген бачхача;
Мен а, къарт болуб, атылыб къалдым,
Джюрюмей къалгъан ачхача.

Ой, джаш ёмюрюм, кетиб бараса,
Сары мыйыкъланы бургъанлай.
Басынчакъларгъа базмай эдиле,
Сен мени къатыш тургъанлай.

Ой, джаш ёмюрюм, къайры бараса,
Тау ауушладан аууучу.

Керек заманда, джангурум болуб,
Сабанларыма джаууучу.

Ой, джаш ёмюрюм, келиучен эдинг,
Кенг орамлада джебелеб.
Бу къарт ёмюрюм кюн ашырады,
Саны тутмайын, тёнгереп.

Мамукъ төшекде тураман энди,
Сатрач бояулу табджаным.
Сен кьоюб кетдинг, къалды келеккенг,
Ой неди сенден табханым?

Ой, джаш ёмюрюм, тау кийиклени,
Сыртларын сылай, санаучу.
Да, мен да болуб, къалгъанма энди
Кёзлюкле салыб къараучу.

Сени излерге атланныкъ эдим,
Къарыусуз къартлыкъ иймейди.
Елген ёлгюнчю, кетген кетгинчи,
Сыйларын киши билмейди.

Ой, Къызыллада джер кёгереди,
Чакъгъан болурла ыпчыкла.
Джаш ёмюрюмден хапар айталла
Къарылгъашчыкъла, чыпчыкъла.

Ой, джаш ёмюрюм, келиучен эдинг,
Джугъутур башны кёлтюрюб.
Мен, сен кетгенли хылеу болгъанма,
Кесими саудан ёлтюрюб.

Ой, джаш ёмюрюм кетгенди мени,
Бу джау джиблеге чыгъыучу.
Джаяу чарслада озуучу дейме,
Той тугушлада джыгъыучу.

Ой, джаш ёмюрюм, джибек аркъанынг,
Тойлада чабхан тарпанынг.
Къалай болса да, тюз келе эди
Этгенинг бла айтханынг.

Ой, джаш ёмюрюм, къайры бараса,
Айтылгъан сёзню тюз алгъан.
Къаягъа минсе, чыгъалгъан дейме,
Тенгизге кирсе, джюзалгъан.

Сен суудан къаймакъ алдыргъан дейме,
Кёзледе сурат къалдыргъан.
А мен а болуб къалгъанман энди,
Марал чёб-башы, балдыргъан.

Капына атсанг, юй кибик дейме,
Чана джюклесенг, бир къанга.
Биз алтмыш джылны бирге джашадыкъ,
Джан аурутмайса сен манга...

Ой, джаш ёмюрюм, кетиб бараса,
Суу къамиш кибик чайкъалыб.
Сюйюмчюлюкле ким алыр менден,
Сени ызына къайтарыб.

Ой, джаш ёмюрюм, бир джарыкъ эдинг,
Алтын накъышлы кюзгюча.
Бу къарт ёмюрюм асыусуз болду,
Чюйню тутмагъан безгича.

Ой, джаш ёмюрюм, бу бичен-сабан,
Акъ къурмач кибик чагъаенг.
Ючюшер нартюх сабахларынгда,
Бишиб, тюбюне агъаенг.

Ой, джаш ёмюрюм кетиб барады
Науш тау таба, наныкъгъа.
Ол бар заманда айлана эдим
Кечем кюнюм да джарыкъда.

Ой, джаш ёмюрюм кетгенди мени
Бу Махар Таугъа алгъышха.
Ой, къарт ёмюрюм къалгъанды энди,
Файдасыз терен сагъышха.

Бу джаш ёмюрюм кетиб барады,
Арарат таба тихтеннге.
Ой, он бармагъым он киши болсун,
Бу джаш ёмюрюм сёкгеннге.

Джаш ёмюрюмю байлыгъы дейме,
Ишлеб баджаргъан айлыгъы.
Биз бирге джылкъы кютюучю джери,
Ол Къудайнатны джайлыгъы.

Ой, джаш ёмюрюм джасана эдинг
Сен алтын бла, кюмюш бла.

Аллынга киши ёталмай эди
Да бир тукъум бир иш бла.

Кюндюз чалкъычы, кече гёзетчи,
Сен джукъламайын айланган.
Ой, джаш ёмюрюм, къайры бараса,
Хар иште бирча сайланган.

Ой, джаш ёмюрюм барады мени,
Джангыз джаш кибик, джасаныб.
Бу къарт ёмюрюм къалгъанды энди,
Къолдан джукъ келмей, махтаныб.

Ой, джаш ёмюрюм, озуб барады,
Ол гинджи кибик кийиниб.
Бу къарт ёмюрюм къайгъырыудады,
Ирагъач кибик ийилиб.

Ой джаш ёмюрте айланыучанек,
Атлыла болуб, чабышыб.
Ол хапарланы айтабыз энди,
Бу къарт джюрекле, тамышыб.

Сабийлерими къойнума алыб,
Эркелетеем джашыртын.
Къайтыб келмезлик джаш ёмюрюмю
Мен къалай дженгил ашырдым.

Ой, джаш ёмюрюм, таныш джерлеринг
Эки Инджик бла Чегерей.
Джетишген кюнде джан тенгим эди
Бу Семенланы Адемей.

Бир сёлешгенлей, сёзлери битген,
Арымай, талмай иш этген.
Ой, джаш ёмюрюм, къайдаса энди,
Тауну башында мал кютген?

Ой, джаш ёмюрюм, сен атха минсенг,
Санларынг ариу джарашхан,
Сен аны юсюне салыучан эдинг
Алтын ёшюнлюк-къууушхан.

Бошбоюн атха тартыу салаенг,
Къутсузуракъгъа-юч айыл.
Атлаб арбагъа да миналмайма,
Заманынг озса, джокъ хайыр.

Эндиге дери бир да билмеем
Джаш ёмюрюмю багъасын.
Тенг джашларына ал бермей эди,
Джелпегей кийиб джагъасын.

Ол къаялагъа илячин эди,
Кёклеге учса-кёгюрчюн.
Джаш ёмюрю уллу багъасын
Мен унутмазма ёлгюнчюн.

Ой, айлар эте, ой, кюнлер эте,
Бу джаш ёмюрюм кетгенди.
Сары алтын шилли сары тюгюмю,
Къар кибик, чыммакъ этгенди.

Ой, джаш ёмюрюм барады мени
Ырынды таба джилекге,
Мени къойгъанды, эте турургъа
Бу ёлгенлеге тилекле.

Соруула бла иш:

1. Лирика герой джаш джылларында къаллай ишлени баджаргъанды, ала джараулу ишлемидиле? Кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

2. «Алынга киши джеталмай эди бир тукъум бир иш бла» деген сёзлени эсге ала, анга джигер, таджал, аждагъан дерге боллукъмуду? Сиз аллай адамгъа къаллай ат атайсыз?

3. Адам, джаш заманын зыраф ашырмай, къалай хайырланыргъа керекди дейди джашауну сынагъан акъылман?

4. «Джаш ёмюрюм» деген сёзле хар строфада анафора-башлам болуб келгенини не магъанасы барды?

5. Автор джашлыкъ бла къартлыкъны сыфатларын кесгин ангылатыр амалтын антитеза деген амалны тюзмю хайырландырады?

6. Назмуну суратлау сёз байлыгъын айырыр мурат бла текстде фразеология сёз-тутушланы, нарт сёзлени, тенгleshдириулени, метафораланы, эпитетлени, дагъыда ала кибик тилде кесгинлик къулулукъ этген амалланы тетрадарыгъызгъа неда карточкалагън джазыб алыб, магъаналарын сюзюгюз, бир назмуну сёзлюгюн къурагъыз.

7. «Джашлыкъ-адамны байлыгъы» деген темагъа, бу назмудан эпиграфха сёзле алыб, сочинение джазыгъыз.

Сёзлюк:

с а т р а ч – столяр станок, азан – эртден.

а з а н – намазгъа чакъыргъан ауаз.

ДЖЫРЧЫ ИСМАИЛ

Чыкъдым кёклеге, учунуб, учуб,
Мийикден къараб, дунияны кёрдюм.
Мен эшитмеген таууш къалмады,
Джашаугъа сейир, тамаша дедим.

Манга келгенед аллай бир кёзюу:
Джумлай аламгъа айтдым сёзюю,
Къарачай тилни сыйлы этдирдим,
Къарачай джырны кенгнге эштдирдим.

Алай не келсин, джазыу буюрду,
Учхан къанатым сыныб къуюлду,
Бош ышанганем джазыу джибине,
Тёнгереп, тюшдюм аякъ тюбюне.

Мен – шайтан джелде бурулгъан зыгъыр,
Джазыу тирменде эзилген бюртюк...
Къыйыным – халал, кесим а – харам,
Бырнак этдиле, кючлюле тюртюб.

Бир кёл басханым джаб-джангыз бир зат:
«Джырчы Исмаил», халкъ атагъан ат,
Ёлюб кетсем да, ол атым къалыр,
Халкъ ауузунда джырым сакъланыр.

Соруула бла иш:

1. Поэт кесини энчи джазыуундан не хапар айтады?
2. Джырчыны ишине ол къаллай багъа береди?
3. Сизни оюмугъуз бла Семенланы Исмаилны джырлары къарачай-малкъар тилде окъуучулагъа не бла багъалыдыла, не себебли кенг джайылгъандыла?
4. «Семен улу Исмаил – улуу поэт» деген темагъа сочинение джазыгъыз, аны класда, неда литература ингирде, не литература кружокда сюзюгюз.

КЕЛЛИК ТЁЛЮГЕ

Къалай насыблы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн – хазыр тилибиз:
Бютеу аламда болгъан затланы
Бир да къалмайын барды атлары.

Зыгъырдан башлаб джудузгъа дери
Бу тилни ичине кирелле бери...
Хар не затны да сыфаты, саны,
Тилибиз кесгин тамамлай аны.

Келген төлюле! Келлик төлюле!
Сакълагъыз аны, миндемей энин,
Къошулгъан къона, къорагъан къайта,
Ол бизни халкъгъа ёкюллюк этсин.

Соруула бла иш:

1. Закий поэт ана тилни байлыгъына, сыйына къаллай багъа береди?
2. Келлик төлюлеге не аманат этеди?

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ КИТАБЛАРЫ

- Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. – Черкесск, 1964.
Къаракетланы Исса. Сайламалары. – Черкесск, 1960.
Ёртенланы Азрет. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.
Биджиланы Асхат. Сайланганлары. – Черкесск, 1963.
Боташланы Абидат. Сайланганлары. – Черкесск, 1963.
Кязим. Сайлама. – Нальчик, 1959.
Кязим. Чыгъармаларыны эки томлугъу. Назмула бла поэма-ла. – Нальчик, 1989. Къарачайлы Ислам (Хубий улу). Статьи и очерки. – Черкесск, 1984.
Блимгъотланы Ахмат. Махамет бла карабин. – Нарсана, 1934.
Семенланы Исмаил. Джырла бла назмула. – Москва, 1992.

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЮСЮНДЕН ЛИТЕРАТУРА

- Кареева А. И. Очерки истории карачаевской литературы. – Москва, 1966.
Малкъар литератураны историясыны очеркleri. – Нальчик, 1978.
Балтин Петр. Из истории карачаевской поэзии. – Черкесск, 1961.
Егорова Л. П. Дороги дружбы. – Черкесск, 1969.
Ортабаева Римма. Азрет Уртеннов. Жизнь и творчество. – Черкесск, 1971.
Ортабайланы Римма. Къара сууну къатында. Къарачай-малкъар халкъ джырчыланы юсюнден. – Черкесск, 1981.
Орусланы Аминат. Емюр танышланы сагъыныу. – Черкесск, 1975. Хубийланы Осман. Фахму бла заман. – Черкесск, 1981.
Ортабайланы Римма, Биджиланы Ахия. Къалай улу Аппаны ызын ызлай. – Черкесск, 1995.

ОРУС АДАБИЯТДАН

КАРАКЕТЛАНЫ ИССА КЁЧЮРГЕНЛЕ

Александр Сергеевич Пушкин

БУГЪОУЛАННГАН

Темир ауда, тар тузакъда олтурама,
Эркинликсиз асыралгъан къуш бала да,
Мыдах тенгим, къанатларын къагъады,
Кёз туурамда къанлы ашны чагъады.

Чагъады, атады, манга кёз ийиб.
Экибиз бирге сагъышланган кибики,
Тюрсюню, тауушу чакъыралла мени,
Айтыргъа суйгенча: «Кёл учайыкъ кери!

Эркин къушлабыз; джетди, къарнаш, заман!
Булутла артында къар таугъа тамам,
Учуб кетейик кёк тенгиз джагъалагъа,
Кесиби джангыз джел бла ойнаргъа...»

БУЛУТ

Сен арт булутса, джел чачхандан къалгъан,
Сен джангыз кесингсе кёлню баргъан,
Сен джангыз кесингсе кёлекке джайгъан,
Джарыкъ кюнюбюзге мыдахлыкъ салгъан.

Кёб болмай джарыкъ кёкню бютеу къуршалаб.
Огъурсуз шыбланы джатдынг къучакълаб,
Джашыртын тебрединг кюкюреб, джашнаб,
Джут джерни тойдурдунг, джангурну ташлаб,

Болгъанды, джашырыл: къорар заманынг джетди.
Джер джапырылды, къаты джел да кетди.
Джел чапракъланы сылай-сылай келеди.
Сени да бош кёкден аллына сюреди.

ЧЫГАНЛЫЛА

Чыган къауум Бессарабияда
Баралла, лахор эте, кече.
Къаллыкъла бюгюн суу бойнунда,
Джылтыргъан шатырлада кече.
Кёк тюрбюнде рахат джукъу,
Эркинликча, къууанчлыд кечелери,
Арба чархланы ортасына
Джарты тагъылыб кюйюзлери.
От джанады, къуршалаб отну,
Юйюр аш эте, ат бёлек отлайды.
Таза тюзде, шатыр артында
Кютю айю бошланыб джукълайды.
Тюзле ичинде къозгъалгъан,
Танг бла джолгъа къуралгъан
Бары тынч юйюрню ишлерид,
Къатын джырла, сабий тауушла,
Зынгырдагъан джолоучу тюшлерид.
Ма бу кёчгюнчю таборгъа,
Джукъу тынчлыгъы кирген,
Джап-джангыз тюзде эштилген –
Атла кишнеген, ит юрген –
Отла джукъланыб хар джерден,
Ай, джылтыраб, кесин танытад,
Кеси кёкле мийигинден
Тынчлыкълы таборну джарытад.
Къарт джукъламай бир шатырда
Олтурад кёмюрле аллында,
Арт къызыуун отну тегюб,
Кече тылпыу тартылгъан
Узакъ тюзге къараб, чегюб...
Къуру тюзде ойнаргъа
Сабий къызчыгъы баргъанды.
Юренгенд сыркыу эркинликге,
Келликди ол, кеч болгъанды,
Кёк булутланы къоюб
Ма ай джетгенди батаргъа;

Земфира келмейд, суууйду
Къартны хантчыгъы ашаргъа.
Ма къыз. Бир джангыз да келмеген
Бир джаш келеди ызындан,
Чыганлы ёмюрде кёрмеген.
«Ой, атам, – деб къыз айтады, –
Табыб чакъырдым къонакъны
Дуппурну арты тюзде,
Кече къалдырыргъа бизде.
Сюеди чыганлы болургъа,
Закон къоймайды къонаргъа,
Мен мынга нёгер боллукъма,
Алекоду муну аты,
Бирге айланыргъа мураты»

К ъ а р т:

Мен къууандым. Къал, джаш, бизде,
Тангнга дери шатыр тюбюнде.
Артыкъ да тур, сюйсенг, бизде,
Хазырма санга кюреширге,
Межамымы, ётмегими да
Мен сени бла юлеширге.
Бол бизники, юрен бизге.
Джарлы джашау юлюшюбюзге,
Тамбла, танг джарыгъы бла
Барыrsa арбада бизни бла.
Не ишни сюйсенг да сайла:
Тюй темирни, сюйсенг, джырла,
Не айюню тартыб элни аула.
Алеко джукълайд.
Аны акъылында
Къычырыб уяныб къарангыда,
Мутхуз кёрюнюш ойнайды:
Ол къолу бла къармайды,
Къорккъъан къолун узата,
Къуру джууургъанны тутханды –
Джашау нёгери узакъда...
Чынгаб орундан къобханды,
Санларын къоркъуу буугъанды,
Санына сууукъ чабханды.
Шатырдан эшикге чыгъыб,
Арба тегерегине барады,
Хар не рахат, сырт джатады, –

Ай да булутха батады,
Джулдузланы жарыкларында
Чыкыгъа тартылгъан эд сыз,
Узакъ дуппура артына
Элте эди огъурсуз ыз.
Кеси барады тѳзюмсюз.
Къабыр да джол къыйырында
Узакъда агъарад аллында,
Арыгъан аякъларын сюйрей
Барад, инджиле боллукъ ишге,
Ауузу, тобукълары къалтырай,
Кѳрдюммю экен деб тюшде.
Эслемей тургъанлай джууукъда
Эки кѳлекке кѳргенди,
Къабыргъа джууукъ джетгенди,
Шыбырдагъанларын эштгенди.

1 - ч и а у а з:

Заман!

2 - ч и а у а з:

Тохта!

1 - ч и а у а з:

Заманды, наным.

2 - ч и а у а з:

Огъай, огъай! тохта сакълайыкъ къюнню,

А л е к о:

Мен аллай тюлме, даулашмай
Эркинлигими къоймазма.
Къан къайтармай къанмазма.
Тюбсюз тенгизни джанында
Джашаууму табсам уянмай,
Ант этеме, мени аягъым,
Бир кечим салмай, аямай,
Тенгизни толкъунларына
Тюртер эди уялмай,
Билмей тургъанлай уянса,
Къоркъуб, тенгиз ичинде,
Кюлюб табалар эдим,
Батханына тенгиз тюбюне
Бек къууаныб къарар эдим.

Д ж а ш ч ы г а н л ы:

Энтда, бир, бир ба этиу!

З е м ф и р а:

Заман болгъанд: огъурсузд мени эрим.

Ч ы г а н л ы:

Энтда бирчик! Айырылмакълыкъгъа

Энтда бирчик! Айырылмакълыкъгъа юлюшге.

З е м ф и р а:

Сау къал, келиб къалгъынчы...

Ч ы г а н л ы:

Айт – энди не заманда тубербиз?

З е м ф и р а:

Бюгюн ай батса дуппур артында.

Анда, къабырны къатында...

Ч ы г а н л ы:

Алдар! Келлик болмаз.

З е м ф и р а:

Къач – ма ол. Келирме, наным.

Джашау къыйыны уялыргъа,

Къозгъагъаем уятыргъа,

Узакъ джулдуз аламат кюч бла

Тарта эди кесине,

Бир-бирде сейир булджуула

Келе эдиле эсине.

Эм аны джангыз башында

Кёк кюкюрюб чартлай

Сагъышсыз, шыбла тубюнде,

Джарыкъ кюнде да джукълай эд.

Сокъур, хыйла джазыугъа

Властха ийнанмай джашай эд.

Ай аллах, халал джюрегинде

Бек кемсиз къайгъы ойнай эд.

Ах, инджилген кёкюрегинде

Къалай чайкъалыб къайнай эд,

Эртдеми, узакъмы тохтады?

Энтда уяныр, сабыр эт!

З е м ф и р а :

Айт, шохум, сен къайгъырмаймыса
Ёмюрлюкге атхан затынга?

А л е к о :

Нени атханма мен?

З е м ф и р а :

Ата джуртунгу адамларын, сахарланы.

А л е к о :

Нек бушуу этеме? Билсенг эд.
Кёз аллынга келтирсенг эд
Тунчукъгъан сахарны тарлыгъын.
Джазгъы биченлик исси бла
Джоппу адамла буруу джанында
Солумайдыла ма мындача,
Таза эртден шош хауада
Оюм сюре, суймеклик уялта,
Ала намысларын аталла,
Эркинликлерин саталла,
Джолгъа табыныб баш уралла,
Ачха, бугъоу тилей туралла.
Нени атханма? Артдан-алдан
Сёлешиуню бек болумсуз
Къуйгъанларын эмда оюмсуз,
Сёз этиу, ётюрюк муратны,
Таб джылтырагъан айыб затны.

З е м ф и р а :

Анда уа – сейирлик, юйлени
Кёб тюрлю бетли кююзлери,
Оюн, той. джарыкъ кюнлери,
Байды къызланы кийимлери.

А л е к о :

Неди сахар джарыкълыкъ?
Болмагъан джерде суймеклик,
Санга джарыкълыкъ болмаз
Кийиб сыйлы кийимлени,
Тагъыб мынчакъ, накъут-налмаз
Ол къызла джетмезле сени,
Тюрленме, назик негерим.
Джангыз олд сенден тилегим,

Кесим разы къачхынчылыкъны,
Бирге юлеширге хар затны,
Сюймекликни, бош сагъатны.

К ъ а р т:

Бай халкъда туусанг да тамам,
Сен керти сюесе бизни,
Эркинлик суююлмез хар заман
Юреннген адамгъа джизги.
Тынгыла ортабызда сѳзге:
Патчах къыстаб бир заманда
Югдан келген эди бизге
(Сейир атын алгъын биле эм,
Энди унутханма мен).
Ол къарт эди джыл саны бла,
Джаш эди кирсиз джаны бла.
Сейир джыры, уллу фахмусу,
Суу шоркъулдагъанча тауушу,
Дунай бойнунда джашай эд,
Хар кѳрген аны сюе эди,
Таурух бла бизни джесирлей эд,
Киши джанына тиймей эди.
Къызбай, къарыусуз сабийча,
Бир зат келтирмей эсине,
Ау бла чабакъ тута элле
Башхала аны кесине.
Суула да дженгил бузладыла,
Джелле шулдаб чабдыла.
Сора тюклю териле бла
Таб сыйлы къартны джабдыла,
Джарлы джашауну къыйынына,
Юреналмай эди оюмуна,
Къуу, саз болуб айлана эди,
Аллах чамланыб терслигим ючюн,
Азаб бергенд деб ойлана эди.
Мыдах эд, бушуу эте эди,
Кесим келсем деб сакълай эди.
Дунайны бойнунда айлана,
Ачы джыламукъла тѳге эди.
Туууб ѳсген сахары
Таймай эсине келе эди.
Ёле туруб осият этди:
Къонакълыкъда тынчыкъ табмагъан,

Тансыкъ болгъан сюеклерими –
Киши джерде рахат джатмагъан –
Къыблагъа кёчюрюгюз, деди.

А л е к о:

Ма джашларынгы джазыуу,
Тауушлукъ кърал; Рим, кёр
Аллахланы, суймекликни джырчысы
Айт! Къалайд сый, джууаб бер.
Къабыр таууш, махтау сёз
Тукъумдан тукъумгъа кёчеди,
Кийик чыган шатыр тюбюнде
Хапарда мынгамы джетеди?
Кетди эки джыл, чыганлыла
Къауумлары бла айланалла,
Алгъын кибик хар къайда
Къонакъбай тынчлыкъ табалла.
Алеко эркинд алача,
Сокъуранмай айланады.
Джарыкълыкъ бугъооун суймейин,
Кёчгюнчю кюнлени ашырады.
Биягъы юйдеги, ол – кеси
Чыган джашаугъа кетиб эси,
Унутуб озгъан джылларын,
Зауукълу эринчекликлерин,
Джарлы джарыкъ тиллерин.
Шатырны тюлкю къонагъы
Уясындан къачхынчы айю.
Бара эд эл къаты тюзде
Сакъ адамланы алларында
Ауур улуб, тепсеб, ойнай,
Бездирген сынджырын чайнай,
Къарт къыл къобузда ойнайды.
Гулоч таягъына таяныб,
Джаш айюню тартыб джырлайды,
Земфира джыяд айланыб
Элчилени берген затларын,
Кече ючюсю да хазырлайла
Кебекли туюден хантларын,
Къарт къалкъыды – бары рахат...
Шатырда къарангъд, къымсызд хар зат,
Алеко агъарыб, бешик джанында,
Къыз суймеклик джыр улутады.

З е м ф и р а:

Сен къарт, огъурсуз эрим,
Кюйдюр, не кес мени сен,
Отдан неда бычакъдан
Къоркъарыкъ тюлме мен.
Санга ачудан кюеме,
Болмайма сени кёрюб:
Мен башханы суюме,
Ёлюб барама суюб.

А л е к о:

Кийик джырланы суймейме.
Тохта. Мен джырладан безгенме,

З е м ф и р а:

Суймеймисе? Не ишим барды!
Мен кесиме джырлайма.
Кессенг, кюйдюрсенг мени,
Таб алсанг да джанымы,
Сен къарт огъурсуз эриме
Айтырыкъ тюлме аны.
Джаздан эсе джангыды,
Джайгъы кюнден иссиди:
Къалай джашды, джигитди,
Джокъду менден суйгени.
Кече шыбыртсыз заманда
Къалай эркетдим аны.
Къалай кюлдюк ол заманда
Хыликке этиб чалынгы.

А л е к о:

Тохта, Земфира, болгъанма мен...

З е м ф и р а:

Ангыладыңмы джырымы сен?

А л е к о:

Земфира!..

З е м ф и р а:

Чамланыргъа эркинсе сен,
Джырны сени юсюнгден джырлайма мен.
(Кетеди эмда «Къарт эрим» зат деб джырлайды).

К ъ а р т:

Эсгереме мен бу джырны,
Адамлагъа булджуугъа
Бизни заманыбызда къуралгъанд,
Эртдеден бери джырланганд.
От аллында къыз бёлей, тебрете,
Кагул тюзлеринде кёче,
Мени Марпулам джырлай эд
Ма бу джырны къышхы кече.
Мени эсимден кетмеген джылла
Сагъат сайын мутхуз болалла,
Ма бу джырды кетмеген,
Ангыма сингиб терен.
Бары тынч, кечеди, джасанды
Кёксюл кёгю къыбланы,
Къартны Земфира уятды: –
«Тынгыла, атам, – деб айтды: –
Алеко къыйналыб джукълайды,
Тюшюнде ахсынады, сарнайды».

К ъ а р т:

Тынч тур, Земфира, тилейме, анга.
Орус таурух айтайым санга:
Джукълагъанны солуун буугъан
Юй дух келед кече ортасында.
Олтур къатыма, къымылдама,
Кетерикди танг аласында.

З е м ф и р а:

Атам! Ол шыбырдайд, Земфира деб.

К ъ а р т:

Сени джукъу ортада да излейд ол:
Дуниядан сен багъалыса анга.

З е м ф и р а:

Манга сууутханд суймеклигин,
Эркинлик тилейд джюрегим.
Энди мен... сабыр! Эштемисе
Башха ат айтыб сёлешгенин?

К ъ а р т:

Кимни атын?

З е м ф и р а:
Эштемисе? Хырылдаб ынгычхаун...
Ачы тиш кысады... кыалай джаманды;
Мен уятайым аны.

К ъ а р т:
Бошуна;
Кече духну кыыстама,
Кеси кетер.

З е м ф и р а:
Ол бир джанына бурулду;
Чөгеледи, чакъырды мени,
уянганды.
Барайым анга. – Сау кыал,
кыалкыы.

А л е к о:
Кыайда энг сен?

З е м ф и р а:
Атам бла олтура эм.
Бир дух сени инджитди, ээди,
Джанынг кыыйналыб тездю.
Тишлеринг кыыжылдаб сени,
Кыоркыутдунг, чакъыра эдинг мени.

А л е к о:
Мен тышюмде сени кыргенме.
Экибизни ортабыздача...
Аман сагышла сезгенме.

З е м ф и р а:
Ийнанма ётюрюк тышлеге.

А л е к о:
Ах, мен ийнанмайма неге да
Татлы ийнандырыугыа, тышге да,
Таб сени джюрегинге да.

К ъ а р т:
Не ючюн сен, – аккылысыз джаш,
Дженгил-дженгил ахсынаса?
Кыатынла ариулукыда баш,
Мында хар ким башына бош.

Мыдахлыкъ сени инджитмесин,
Кёк да джарыкъ, джууаш, шош.

А л е к о:

Атам! Ол мени суймейди.

К т а р т:

Джапырыл, шохум; ол алкъын джаш,
Сен къыйналма сагъышсыз бош;
Сен къыйналыб сюесе бек,
Накъырда бла – тиширыу джюрек.
Къара: узакъ кёкню тюбюнде
Ай эркин болуб ойнайды;
Бара тургъанлай хар джерге
Тенг джарыкъ бермей къоймайды.

Михаил Юрьевич Лермонтов

ДЖЫРЧЫНЫ ЁЛЮЮ

Ёлдю джырчы, намысны джесири,
Джыгъылды ол, этилиб сёзю,
Ёхтем башы ийилиб кесини,
Къоргъашын бла чагъылыб кёкюреги.
Джырчыны джаны кёлтюрмеди,
Ууакъ джан инджиуню айыб затын:
Алгъынча къаршчы кёлтюрюлдю,
Кечмей бай джыйынны муратын,
Эм тюзлюк ючюн ёлтюрюлдю!
Джазыуну буйругъу болгъанды,
Ёлтюрюлдю! Не керекди сарнау,
Керексиз эжиу, къургъакъ махтау,
Баш ариуларгъа къарыусуз джаншау?
Аны эркин, таукел билимин,
Сиз тюлмюсюз алгъын хыны сюрген
Эмда кёз ачар ючюн ышыргъан,
Кючден мыдыхланнган отну джандыргъан
Энди уа къууаныгъыз! Кёлтюралмады,
Ол арт термилиуюн: джукъланды,
Сейирлик адам, джау чыракъча,
Къууанч венюк мууалланнганча.
Сан этмейин аны ёлтюрген,

Джокъду кечим, дерт джетдиргенд,
Ангысыз бош джюрек урады тенг
Сокъду джунчумай эмда уялмай
Тапанча къолунда къалтырамай.
Неди бу сейир иш узакъдан,
Джюз къачхынчыгъа ушагъан
Насыбны, чынланы тутар ючюн,
Джазыу бла бизге атылгъан,
Кёрюб болмай киши джерни
Тилин эмда адетлерин,
Бизни сыйыбызны аямады,
Къолун неге кёлтюргенин
Бу къанлы минутда ангыламады.
Ол ёлтюрюлдю, кёрге салынды.
Ол биз билмеген суююмлю джырчыча
Сангырау зарлыкъгъа учаланды
Башха болмай тамам аныча,
Сейирлик кюч бла джырланнганды,
Таб саны да аны саныча,
Кечимсиз къол бла тууралгъанды;
Не ючюн ол рахат зауукълукъдан
Ачыкъ джюрекни шохлугъундан
Кирди бу зар тылпыусуз дуниягъа
Къаршчы баргъан эркин джюрекни
Кючлю къызгъан талпыуларына
Ол адамланы, таб сабийликден
Хар болумларын ачыкъ, тюз билген
Нек берди къолун ууакъ тилчилеге
Ийнаныб кука ётюрюк сёзлеге.
Алгъын веногун аны къоратыб,
Венокну чыгъанагъа чырматыб
Джангыдан кийдириб къойдула,
Сыйлы башына таш ийнеле
Чанчылыб-чынчылыб уу джайдыла.
Ачыудан джаныб арт минутлары
Селеке къанлы шыбырдау бла
Ёлдю бошуна къалыб дерт къайтары
Таша инджиуге алданыб мураты.
Сейир джырны энди тохтатханды.
Эшитилмез тауушу, макъамы,
Джырчыны ауузуна мухур салыннганды,
Тарды, мутхузду межамы.
Белгили аманлыкъ бла айтылгъан аталаны

Сиз ауушуб келген кётенли туудукълары
Умурлагъан, теблеген аякъ тюбде къулланы,
Насыблары бла ойнагъан инджилген тукъумланы
Эркинликни, Адамлыкъны, Сыйны мурдарлары,
Сиз, ачы джут къауум, тахтада турасыз,
Сюд, тюзлюк барысы тынгылаб аллыгъызда,
Сиз законну кёлекесине бугъасыз.
Алай а аллахны сюдю барды, барды
Сизге, джууукълары хар аманлыкъны,
Барды залим судья: ол сакълайды
Табыллыкъ тюдю тауушуна алтынны
Сенден алгъын биледи ишинги, муратынгы.
Ачы сёзге бош чабарсыз ол заманда,
Болушмаз ол сизге джангыдан,
Джырчыны джууаргъа тюзлюк къанында
Къара къаныгъыз бла келмез къарыудан.

ТАЛПЫУ

Нек тюлме къанатлы, тюздеги къаргъа
Мени башым бла учуб баргъан?
Мен нек болмайма кёкде къатаргъа
Джангыз эркинликни суюб тутаргъа.

Учарем-учарем мен кюн батханнга
Ата джуртума, тюзлери чакъгъан,
Тубанлы таулада, бош къалалада
Чириген санлары рахат джатхан.

Эски къабыргъада тукъум саутлары
Тагъылгъандыла тот бычакълары,
Мен учар эдим аланы башларында,
Букъуларын сыйпай къанатым бла.

Шотлан арфны тиегине тийсем,
Аны тауушу кёкге учар эди;
Бир эшитиу бла, бир уяныр эди,
Тауушу чыкъса ол тохтар эди.

Алай а файдасыз, сеbebсиз сагъышла
Къаршчы бол урла къаты законларына,
Ата джурт бла мени арабызда
Джайылгъандыла тенгиз толкъунла.

Арт туудугъу ётгюр урушчуланы
Муалланыб ичинде киши къарланы
Джаным тюл эсе да, туугъаным мында.
О, мен нек тюлме тюздеги къаргъа?..

БИДЖИЛАНЫ АСХАТ КЁЧЮРГЕНЛЕ

Иван Андреевич Крылов

АЙРЫ ЧАБАКЪ, БАЛЫКЪ, ДУАДАКЪ

Бурун бир айры чабакъ,
Бир балыкъ, бир дуадакъ
Мурат этиб тартаргъа
Джегилдиле арбагъа.
Харам этиб джанларын,
Бек тер басыб санларын,
Аямайын кюрешдиле,
Боюнларын, сыртларын.
Ёшюнлерин, бутларын,
Хамытха уруб тешдиле.
Кюрешгенден не келсин,
Ишни джигин табмалла,
Айырылгъа не берсин,
Бир джанына тартмалла.
Айры чабакъ къарамай,
Тюз артына джатаед,
Дуадакъ а аямай,
Хаман кёкге тартаед,
Балыкъ тёзюб болалмай,
Башын суугъа атаед.
Ким тюз, ким терс эсе да
Айырылмай къалады.
Арба уа, таб, бюгюн да
Джукъгъа тебмей турады.

ДЖОЛОУЧУЛА БЛА ИТЛЕ

Ингир бола орамда эки шохай,
Сёзге кызыб, хапар айта баргъанлай,

Бир джанындан бир маскечик джетгенди,
Хап-хуп этиб, элге хапар этгенди,

Олсагъатдан ит дегенинг джырылдаб,
Тийреледен джоппу-джоппу джетдиле,
Тёрт джанларын алыб-юрюб, хырылдаб,
Ол экисин тамам онгуз этдиле.

Ол заманда эки джашны бириси
Итни уругъа джерден ташны алгъанлай,
Бири айтханды: «Урмасангды игиси,
Не ючюн десенг – итни юргенден тыймазса,
Таш атсанг, андан да бек къозгъарса.

Къой кюрешме, кел, кетейик, тилейме,
Ит халини мен бек иги билеме:
Ит дегенинг бары къалмай алайды, –
Джукъ айтмасанг, юре туруб тохтайды».

Кертиси да ала арлакъ баргъанлай,
Ууакъ-ууакъ итле тохтай башлалла.
Джаш акъырын ташны джерге салгъанлай,
Бири къалмай ол орамны ташлалла.

ТЮЛКЮ БЛА КЪАРГЪА

Излей кетиб, бир къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб ауузуна,
Бир терекге къоннганды.

Озуб баргъан бир тюлкю,
Эт ийисни ангылаб,
Джыйлаб, аны табаргъа
Тохтагъанды тынгылаб.

Джыйлай кетиб, тюлкючюк
Къайдагъысын эсгерди,
Къаргъачыкъны ауузунда
Эт кесекни эследи.

Джаны кетиб этчикге,
Тамам эсин ташлады,
Мурат этиб алдаргъа,
Былай айтыб башлады:

– Кёб джерледе айландым –
Чегетледе, таулада,
Сенден ариу кёрмедим
Не кьузгьунда, кьаргьада.

Аякъларынг, ёшюнюнг,
Къанатларынг кьаралыб,
Эки кёзюм кьалды да
Сен ариугьа аралыб.

Къайдан чыкьдынг, сейирлик,
Бу джуртлагьа, элlege?
Сенден ариу кирмеди
Биз джашагьан джерлеге.

Сюйюмюнгден тоймайма.
Нюр чачылад кёзюнгден.
Бир тауушчукъ эшитге эдим
Булбул кибик сёзюнгден...

Къулакъ салыб, тынгылаб,
Тауушунга таралыб,
Джатар эдим былайда,
Кёзюм санга аралыб.

Санча кьаргьа, тынгылаб, бу
махтауну эшитгенинде,
«Къакъ-къакъ» эте, джырларгьа
ауузун ёрге ачханды,

Ауузундагьы эт кесек чартлаб
джерге тюшгенде,
Эт кесекни тюлкючюк сермеб,
къабыб къачханды.

Михаил Юрьевич Лермонтов

ИБИЛИС

Ю з ю к л е р и

IV башы

Бираз арлакъ озгъанында,
Кёргенди таула арасында,
Къолан кюйюзча, джайылыб,

Бїрджылары айырылыб
Тургъан гюрджюлю джерлени,
Сылгъыч, мийик бусакъланы
Ёзенлени, къулакъланы,
Таракъ таула этегинден
Саркъгъан чокъуракъ кёк сууланы,
Гокка хансланы тюбюнден,
Джырлаб тургъан булбулланы.
Чырмауукъ ханс басыб тургъан
Тюбю салкъын чынарланы,
Кюн иссиден бугъуб тургъан
Дорбунлада сакъ бууланы.
Кёргенди ол чапыракъланы
Шыбырдаша тургъанларын,
Джюз-минг тюрсюнлю хансланы
Солууларын алгъанларын,
Кёргенди ол тюш заманда
Булутсуз исси кюнлени,
Мылы тартыб тургъан анда
Къалын чыкълы кечелени.
Кёкде джуддуз болгъан бирча
Чыгъа-бугъа бара элле,
Гюрджю къызны кёзлерича,
Бузмагъанлай джана элле.
Ибилисге уа ол ариулукъ,
Ол сейирлик, тамашалыкъ
Дуния, къуру сууукъ зарлыкъ
Болмай, башха джукъ бермейди,
Акъылына, аны эсине,
Тюйюмчекли джюрегине
Дертден башха джукъ келмейди.

VII башы

Ант этеме кече арада
Чыкъгъан Темиркъазакъ бла,
Эртден, ингир тау башлада
Къызаргъан кюн таякъ бла,
Ёмюрюнде бир къаджар шах,
Дуния башында бир патчах
Андан ариу къыз кёрмегенд,
Аллай къызны уппа этмегенд,
Гареминде джангыз ханны

Суу чачычу бир фонтаны
Кюн иссиде эркетиб,
Богъагына бютеу джетиб
Джуумагъанды аллай санны.
Аллай къызны адам кьолу
Чуба бауун тешмегенди,
Эркетиб, сырты толу
Къутас чачын эшмегенди.
Дюллю-дуния къуралгъанлы,
Ант этеме, ол маталлы,
Къыбыла джанында айыбсыз
Есмегенди джангыз бир къыз.

Х башы

Кечигиб, ашхам заманга,
Атын къара кесеу этиб,
Гудаллада тойгъа-оюннга
Келе эди кюеу джетиб.
Ол сау-эсен кёб кълмайын
Арагвагъа джете эди.
Ашыкългъандан чыдамайын,
Атха кълмчи тешей эди.
Тюрлю-тюрлю саугъаладан
Ауур джюклениб, тюеле
Келе элле аны ызындан
Тизилиб, джолну сюркеле.
Нохтасында хар тюени
Кълонгурауу зынгырдай эд,
Ол Синодал деген джерни
Иеси эд, уллу бай эд.
Белибауун ол белине
Кючлю тартыб кълсхан эди.
Къламасы, бычагълы кюнде
Джылтырай эд, джана эди.
Къларасауут шкогу да
Бойнунда эд, чухасыны¹
Эки дженгин уруб джел да
Тарай эди, чыркъл-чыркълыны
Окъладан эд джасалгъланы.
Эки кълшы атджерини

¹ Чуха – гюрджюлюню бурунгу тыш кийимини бир тюрлюсю.

Бютеу созгъан алтын эди.
Ичиндеги кёпчегини
Кёк кийикни тюгю эди.
Кёпчеги да тизилген эд
Кийик тасма тикгич бла,
Мюйюшлери тигилген эд
Алтын окъа кириш бла.
Къууушханы, ёшюнлюгю,
Джюгени, къалгъан кереги –
Бютеу бары от алтын эд,
Миннген аты да ол джашны
Джигер атлы Къарабахны
Чынты сыйлы тукъум эд,
Къошбаш къулакъ, къантору эд.
Ол ат, ариу келе келиб,
Не эсе да илгене эд,
Пырх-чырх этиб, сескеклениб,
Бир джанына секире эд.
Бир ишексиз, ол аллында
Не эсе да кёре эди.
Джити-джити суу джанында
Чаууллагъа къарай эди.
Ол джол тик эд, кемсиз тар эд.
Сол джаны чынгыл къая эд,
Онг джаны уа Арагва эд,
Суу джагъасы мийик джар эд,
Кеч болгъан эд. Акъ тубандан
Толгъан элле тар ёзенле,
Тюзде къалмай, къонакъбайгъа
Джетер кибик тынчайыргъа,
Ышырылдыла тюеле.

XIII башы

Юсюне къара тер уруб,
Бурун сюеклери туруб,
Эки къулагъын джумгъанлай,
Джалын, къуйругъун джел тараб.
Чаба-джорта, сабыр бола,
Тыгъылгъандан ичин ура,
Джолну тюз арасын тартыб,
Аргын, аллын букъулатыб,
Къызыл тору бир ат келед.

Ол бир аман хапар беред.
Ат юсюнде да адам,
Джан берирге джетиб тамам,
Атны бойнуна къабланыб,
Бютеу санлары тартыныб,
Кём-кём болуб эринлери,
Джумулуб ариу кёзлери,
Башын ары-бери ата,
Келед ат джерде джан тарта.
Эки кёлу ол адамны
Джюген тутханны къойгъанды,
Джарасындан акъгъан къаны
Атны бойнун къызартханды.
Тулпар, кече джау кёлундан
Къутхаргъаненг сен иенги,
Алай болгъанлыкъгъа, ызындан
Джетгенди огъу тегейлини.

XIV башы

Акъ кёмюк басыб, тыгъылыб,
Гудаллагъа бир ат келгенд.
Эшик аллында джыгъылыб,
Былай джетер-джетмез, ёлгенд.
Мычымайын халкъ, джамагъат
Юй аллына басыннганды:
«Кимники болуб келди бу ат?
Бу адам да не адамды?»
«Къан джугъу болуб болгъаны,
Акъ учхун болуб бет къаны,
Джумулуб кёз къабакълары,
Тартышыб джаякълары,
Джан тер уруб аны бети,
Къабыр сууукъ тартыб эти.
Джюген билекге кёллары,
Ёзенгиге аякълары
Къарышханлай, ёлюб тургъан
Кимди бу джаш, кимди бу джан?»
Джаш, джан бере, Гудаллагъа
Болджал кюнюне келгенди,
Саламлашмай Тамарагъа,
Джетер-джетмез ол ёлгенди.
Келгенликге уа, не келсин,

Экинчиде атха минмез,
Тамара да джылаб не этсин,
Таралгъанын эри билмез.

XV башы

Гудаллагъа бошнакъгъа
Аллах кемсиз ачыу салгъанд.
Тамара да, орундукъгъа
Бауурланыб, кёб джылагъанд.
Кёзлеринден кёз джашлары
Джуммай-джуммай тама элле,
Эринлери, джаякълары,
Отда кибик, джана элле.
Термилгенден джаш джюреги
Къысха-къысха сенгилдей эд,
Субай битген кёкюреги,
Джая кибик, лююлдей эд.
Сора ол къыз джылагъандан
Эм артында бираз сёнггенд.
Былай айтыб олсагъатдан
Къулагъына таууш келгенд:
«Бошнакъгъа джылама сен,
Аны энди джер джуханды,
Къобмаз кибик, тюз юсюнден
Къара топракъ басханды.
Сени сарнагъан тауушунг,
Бош инджилме, анга джетмез.
Тамчы болуб джыламугъунг
Къабыр къангасындан ётмез.
Назик сабий! Бош ёкюнме,
Ол ёлгенди – тыннганд сёзю,
Кёрлюк тюлдю, бош термилме,
Джумулгъанды эки кёзю.
Терк огъуна ёлюк чириб,
Тёбе-тёбе къуртдан толур,
Эти, териси титилиб,
Кёрде сан-сан, джик-джик болур.
Ёлюрге туугъан бир адам,
Таб, анга да саулай адам
Къошулса да – барысы
Термилгенинги багъасы
Болмаз, ийнан, билеме,

Сабырлыкъ сал, джылама сен!
Кѣб минг джулдуз кече сайын
Кѣкде бузмай джаналла,
Джолларындан аджашмайын,
Ол бир кемде баралла.
Кѣк кенгинде акъ булутла
Чачылыб устуккулай,
Сюрюю-сюрюю айланалла
Сокъмакъсызлай, ызсызлай
Джолукъсала, къалсала да,
Асыу, къууанч билмейле,
Не гузаба барсала да,
Бир зат излеб сюрмейле.
Бушуу кюнде сен быллагъа
Тюшюне тур, джылама,
Джер башында къайгыылагъа
Бош джанынгы кыйынама».
Акъ тауланы, ёзенлени
Кюн кеч болуб къаралтханлай,
Джукъу басыб тау эллени.
Адам аягы тынганлай,
Къая эринде къургъакъ къаудан
Джел-къуз джетиб чайкъалгъанлай,
Кечегиден бугъуб тургъан
Чыпчыкъчыкъ эркин учханлай,
Гокка хансны кечегиде
Джюзюм терекни тюбюнде
Къалын чыкъ юсюн басханлай,
Ол, къурмашча, акъ чакъгъанлай,
Санга алтын ауун атыб,
Тюрсюнюнгю джарытханлай,
Кѣкню сениге учуб келиб,
Тангнга деричи турурма;
Сениге татлы джукъу бериб,
Кирпик къакъмай олтурурма.

Максим Горький

БОРАНБИЛГИЧ

Кёк тенгизни
Кенг тюзюню
Тюз башында
Булутланы
Джел бир джерге
Джоппу джыяд,
Булутланы
Арасында
Боранбилгич,
Элияча,
Къаралгъанлай
Къатыб турад.
Бир кереге,
Тум къанаты
Толкъунлагъа
Аз-буз джетед,
Бир кереге,
Садакъ кибик
Толкъунлагъа
Аз-буз джетед,
Бир кереге,
Садакъ кибик
Атылгъанлай,
Таууш эте,
Булутлагъа
Кириб кетед.
Кёк булутла
Эштелле
Тауушунда
Болгъан уллу
Джигерликни,
Къууанчлыкъны.
Къычыргъаны:
Боран джелни
Къобарыгъын
Ачыусабды,
Ол къарыуун
Кеси таныб,

Джюреги да
Отча джаныб,
Хорларгъа
Къычыргъанын
Акъ булутла
Эштелле.
Чайкала да,
Джелден къоркъуб,
Кенг тенгизни
Башы кёкде
Джунчуйдула,
Ары-бери
Булгъаналла –
Чулгъаналла.
Джелден
Къоркъууларын
Къоркъгъан
Ийлыкъгъандан
Кёк тенгизге
Терен джары
Басдырырча
Болгъандыла.
Гагарла да
Бары бютеу
Къызбайлыкъдан
Тёнгшюйдюле,
Дуня кюреш
Зауукълугъун
Билмейдиле.
Кёк чартласа,
Ала къоркъуб
Илгенелле,
Буюгъалла,
Дыгаласдан
Джыйылалла,
Чачылалла,
Къошулалла.
Тели Пингвин

Къызбайлыкъдан
Къаяланы арасында
Суу ашагъан
Къырыкълада
Терен джары
Таша бугъад.
Боранбилгич
Кеси джангыз
Кенг тенгизде
Башы кёкде
Тулпар кибик
Къоркъмагъанлай
Эркин учуб айланады.
Булутла да
Къап-къаралыб,
Энишгеден
Энишгеге
Кёк тенгизни
Юсю таба
Джоппу-джоппу
Басыналла.
Толкъунла да
Шууулдайла,
Гюрюлдейле,
Ёкюрелле,
Ёрге-ёрге
Элияны
Аллы бла
Чартлайдыла,
Секирелле.
Кёк джашнайды,
Кюкюрейди,
Толкъунла да
Шыблагъа
Эришгенден
Кёмюклениб,
Ёрелейле,
Чёлегейле.
Джел къозгъалыб,
Толкъунланы
Сермеб алыб,
Суу джагъагъа
Силдеб уруб

Чачыратады.
Боранбилгич
Таууш эте
Учуб барад,
Элияча,
Кёкде таймай
Къаралгъанлай,
Бир кереге,
Садакъ кибик,
Булутланы
Тешиб ётед,
Неда къара
Къанатыны
Учу бла
Толкъунланы
Кёмюклерин
Сыйпай-сыйпай,
Чыгъа-бугъа,
Терен джары
Кириб кетед.
Деу къанатлы
Айланады,
Къундуз кибик
Къаралгъанлай,
Бир къарасанг:
Булутланы
Тюз башында,
Бир къарасанг:
Суугъа джете,
Тубан бла
Тюз тенгизни
Арасында.
Джел сугъарад,
Булутланы
Къыппа бурад,
Кёк кюкюрейд,
Мамукъ кибик,
Акъ тубанла
Юзюк-юзюк,
Бурма-бурма
Кёк тенгизге
Чардакъ болуб
Айланалла.

Кёк да чартлайд.
Элияны
Мыдах отун
Джанар-джанмаз
Тенгиз тартыб,
Сууу бла
Джукълатады.
Кёк чартласа,
Шыбланы
От таягъы
Суугъа тийиб,
Толкъунлада
Кюзгюдеча
Сызгъа-сызгъа
Кёрюнеди.
Джел къобханды.
Боран джетед!
Дунияны
Боран элтед!

Боран элтед!
Боранбилгич,
Аны ючюн
Истемей,
Кёкде эркин
Элияны
Ичи бла
Ары-бери
Джырыб ётед.
Кюн аманны
Андан да бек
Бокъланырын
Талпыб-кюсеб,
Боранбилгич
Чыдамайын
Ётгюр-ётгюр,
Ачы-ачы
Таууш этед.

ИЛЯЧИННИ ДЖЫРЫ

Уллу тенгиз, кёксюлдом джарыгъы юсюне тийиб, тенгиз джагъасында арыб, сылыт болуб, тутхучсуз кенг джары джайылыб, баш къагъа тургъанча тура эди.

Хыбыл тенгиз, кюмюшча, джылтырай, къыблада тейри джарыгъында, кёкню къыйырына къыйыры джете, джукъу басыб тургъан оюулу джудузланы джашыралмай, къанат-къанат тургъан булутланы титимлери, тенгизге тийиб, кюзгюдеча кёрюне эдиле. Бир-бирде, толкъунланы не шыбырдашханларын ангылар мурат бла ийилгенча, эниш сюремирек ийиле эди.

Норд-ост джел бюгюб, къынгыр этиб тургъан чегетле бла джасанма кийиниб тургъан таула, тёппелерин джалан кёкге ёрге-ёрге тутуб, чегетледен ёргеракъ айырылыб, къатангы санларында къыбла кечени кёксюлдом, джылы чарсы къуршоулаб къыйылгъан эдиле.

Таула хыйсабсыз терен сагъышлы эдиле. Аланы къара кёлек-келери тенгиз толкъунланы джашилдим, бурма джалларына уруб, юслерине къара ауланы атыб, кече джан аягъы тынган заманда тохтамай чайкъалыб, – таша тынчлыгъы бузгъан толкъунланы зор бла тохтатыргъа, тунчукъдуруб таууш этдирмезге этгенча кёрюне эди.

«Алла... аху... ак... бар!» деб бети кюнде къаралыб, башы, сакъялы чал, джукъа битген кърым сюрюучю къарт Рахим аз-аз эсней эди.

Экибиз да тенгиз джагъасы къумда, къаядан юзюлюб тюшюб, юсюне агъач тюк къозлаб, кёлекке басыб, кеси джангыз салкъын, мыдах тургъан бир уллу ташны джанында джата эдик. Ол ташны тенгизге айланган джанына тенгиз толкъунла келтириб, къум, хапчюк, тенгиз ханс къалаб тура эдиле. Ол себеден таш тенгиз бла къаяны арасында экисин бир-биринден айыргъан къум кириуге тагъылыб тургъанча кёрюне эди.

Бизни шынкъарт отубузну джарыгъы ол ташны къаягъа айланган джанын джарыта эди. Отну джилтинлери сенгкилдегени сайын, эски ташны сызгъаларына от джарыкъдан кёлеккеле чаба эдиле.

Рахим да, мен да, тутхан чабакъларыбызны чоюнда къайна-тыб, бегене бишире эдик. Олсагъатда экибизни болумубуз да алай эди: хар зат кёзюбюзге кёзбау, сейир кёрюнюб, аланы болумларына акъылыбыз сингиб, хар затны ангыларча алай эди. Джюрегибиз, кёлюбюз да дженгил, таза болуб, къуру бу сейир къарамны болумуна сагъыш этгенден башха, ёзге затыбыз болмай тохтагъан эдик.

Тенгиз толкъунла ийнакълаб, таууш эте, джагъадан тышына джайылыб, отда джылыныргъа юйюрсюннгенча, келиб-келиб ызларына саркъа эдиле. Бир-бирде саулай ол суу тауушну арасында бир таууш бираз эркинирек, ёхтемирек эштиле эди, ол да не эди дессенг, толкъунланы бир абаданырагъы бауурланыб, бизге джууукъ келиб, ызына саркъгъаныны тауушу эди.

Рахим, бауурундан къумгъа джатыб, сакъялын эки аязына тиреб, сагъышланыб, мутхуз тенгизге узакъ джары къараб тура эди. Аны тюклю тери бёркю джелкесине тайыб, джыйрыкълы ёре мангылайына джел да аз-аз къагъа эди. Мени анга тынгылагъаным бла къалгъанымдан хапары болмагъанлай, Рахим кеси аллына, тенгиз бла сёлешиб, терен сагъышха кирген эди.

«Аллахха тюз адам джаңдетге барады. Аллахха, файгъамбаргъа къулдукъ этген – таб, ма бу суу кёмюкде болуб къалыргъа да болур... Таб, сууда кюмюш маталлы тамгъала ала эселе да, ким билсин...» – деб кеси аллына сёлеше эди.

Кенгнге керилиб тургъан къараууз залим тенгиз ууакъ-ууакъ джарый эди, тау башындан джер-джерине ай таякъла тие эдиле. Ай энди, чачакъ башлы тауланы артындан чыгъыб, аны джарыгъын кюсеб аллын сакълаб тургъан тенгизге, тенгиз джагъагъа, бизни къонуш ташыбызгъа – барысына да бютеу тёкген эди.

– Рахим! Бир таурух айтсанг а... – деб тиледим къартдан.

– Нек? – Рахим, манга бурулмай, джууаб этди.

– Сени таурухларынгы мен бир бек сюеме, – дегенимде:
– Мен сеннге билгеними айтханма, энди билмейме, – деди.

Алай кесине джалындырыгъа айтханын ангылаб, дагъыда къадалдым.

– Ахырда да, къоймай эсенг, мен сеннге алапат джыр айтайым, – деб Рахим разы болду.

– Мен, бурунгу кюу джыр айтсанг, сие эдим, – дегенимде, Рахим манга, бу джырны джырлагъан да этиб, хапарын да айтды:

«Бир шугут джылан
Мийик къаягъа
Сюркелиб чыгъыб,
Салкъын ёзенде
Къыппа чулгъаныб,
Тенгизге къараб
Джатыб тура эд.

Чууакъ кёкде да
Кюн джылтырай эд,
Кюн бек иссиден
Мийик таула да,
Кёкге аралыб,
Иссилей элле.

Тау тубюнде да
Тенгиз толкъунла
Бир-бири ызындан
Къатланыб келиб,
Кёк ёшюнлерин
Къысыр къаягъа
Ура эдиле.

Ол ёзенни да
Арасын тартыб,
Шоркъа-шоркъадан
Чынгай, чачыла,
Тау къара суучукъ
Ашыкъ, гузаба,
Тенгиз бойнуна
Саркъыб эне эд.

Суучукъ булгъаныб,
Акъ кёмюк басыб,
Бети чал болуб,
Тауну къарнындан

Боркъулдаб чыгъыб,
Келиб тенгизге
Къошула эди.
Олсагъатчыкъдан –

Джылан чулгъаннан
Терен ёзеннге
Къайдан эсе да
Ауур джаралы
Бир кёк илячин,
Къанатлары да
Къан джугъу болуб,
Кёкден тюшген эд.

Ол онгсуз болуб,
Джерге джыгъылыб,
Джаннга термиле,

Къан кёкюрегин
Къысыр ташлагъа
Тёнгшюб ура эд:

Шугут джылан а
Джюреги чыгъыб,
Артына бугъуб,
Таш джарылгъаннга
Къыппа бюкленгенд.
Алай болса да
Ол илячинни
Джаны чыгъаргъа
Джетиб тургъанын
Къараб эслегенди.

Сора ол джылан
Ёле тургъанлай,
Кёк илячинни

Тюз къатчыгъына
Сюркелиб барыб,
Былай айтханды:
– Ёле шойса да,
Къалайды халынг?
– Болур болгъанды, –
Деб ол ахсыныб,
Джууаб этгенди:

– Мен дуниямда,
Ёлюб кетгинчи,
Иги джашадым.
Джашау насыбны
Кёрдюм, сынадым.
Мен джигит кибик
Ёлюб барама, –
Ыхтырылмайын
Кюреше эдим.

Кёкню да кёрдюм,
Болумну билдим.
Тёрт джанына да
Учуб керилдим.
Ай, насыбсыз сен!
Сен мени кибик

Ёмюрюнгде да
Къатына барыб
Кёкню кёрмезсе.
– Сен кёк-кёк дейсе,
Ол джап-джаланды.
Кёкню меннге
Хайыры неди?..
Мен анда къалай
Джюрюялайым...
Джерде уа меннге
Эм алапатды,
Эмда джылыды,
Эмда мылыды.

Ма былай айтыб
Ол шугут джылан
Кёк илячиннге
Джууаб бергенди,
Селеке этиб,

Уллу кюлгенди.
Сора джыланни
Кёлюне келгенд:
«Кёкде учсанг да,
Джерде сюркелиб
Сен айлансанг да,
Ахырынг бирди,
Арт джатарынг
Къара джердеди.

Олсагъатчыкъдан
Батыр къанатлы,
Бу бедилшени
Былай эштиб,
Чыдаялмайын,
Къыргъый санларын
Ёргерек тиреб,
Башын кёлтюрюб,
Кёзлерин ачыб,
Уллу ёзеннге
Джити къарагъанд.

Къысыр къаяны
Джипкил тартдырыб,
Хатхусун джарыб,
Суу чыгъа эди,
Терен ёзенни
Хауасы джипкил
Эм ауур эди,
Чирик ийисден
Чыдатмай эди.

Батыр къанатлы,
Сау заманына
Ёкюнюб, сора
Арт къалгъан кючюн
Ол саулай джыйыб,
Шугут джыланнга
Былай къычыргъанд:

«Ай, медет Аллах!
Сеннге ачыугъа
Энтда мен кёкге
Къуру бир кере
Бир учха эдим,

Къанлы джаууму
Мен къучагъыма
Сермеб джыарем,
Кёргюзюр эдим
Мен ол заманда
Кишилигими.

Андан сора уа
Таб, ичге эдинг
Джюрек джарамдан
Акъгъан къанымы;
Таб, андан сора
Чыгъаргъа эдинг
Ичимден чыкъмай
Тургъан джанымы.
Ай, кюрешиуню
Джарыкъ насыбы!»

Къанатлы алай
Къычыргъанында,
Джыланни уллу
Сагъыш басханды,
«Таб, бир ишексиз,
Бу былай кемсиз
Этгенге кёре,
Кёкде джашагъан
Алакат, сейир,
Тамаша болур».

Сора айтханды
Ол къанатлыгъа:
«Сени айтханынг
Тюз, керти эсе,
Сюркелиб келе
Кел да аллынга,
Къая эрнинден
Секириб кёрчю.

Ким билсин, сени
Эки къанатынг
Субай чархынги
Ёрге кёлтюрюб,
Бурунча, учуб
Бериб кетсенг а!»

Джазыкъ илячин
Эти, териси
Бютеу титирей,
Дыгалас эте,
Хыртты ташладан
Кючлю тырнакълаб,
Чынгыл къаяны
Эрнине джетеб,
Эки къанатын
Кенгине кериб,
Кёзлерин джумуб
Чынгагъан эди.
Алай болса да
Ол секиргенлей,
Эки къанаты
Аны тёнгегин
Кёлтюралмайын,
Боюн тюбуне
Айланыб, хаман
Бир ташдан чортлаб,
Бир ташха тие,
Эки къанатын
Ол чорт-чорт къыркъыб,
Къанат тюклерин
Ран-раннга
Кау-куу чачылыб,
Тенгиз ичине
Барыб тюшгенди.

Тенгиз толкъунла
Къан кесеклерин
Олсагъат джуууб,
Акъджал кёмюкге
Сыртындан бёлеб,
Къоюнларында
Кёзюу къучакълай,
Тенгизге терен
Узайтхандыла.

Тенгиз толкъунла
Таймай бир кемде
Мыдах, тунакы
Джагъа ташлагъа

Кенг бауурларын
Ура эдиле.
Илячинни уа
Елген ёлюго
Тас болгъан эди,
Тенгиз юсюнде
Кёрюнмей эди.

Ёзенде джылан
Къыппа чырмалыб,
Аслам заманны
Ол къанатлыны
Кёкге термиле
Джан бергенине
Сагъыш этгенди.
Къарагъан кёзюю
Сукъландырыучу
Чууакъ, кенг кёкге
Джылан тамышыб
Къараб тургъанд да
Былай айтханды:

«Арабий, ёлген
Къанатлы анда –
Къыйыры-учу
Болмагъан кёкде –
Не кёрген болур?
Ол аны алай
Нек сюе эди,
Манга уа кёкде
Учхан хапарын
Айтыб, джанымы
Нек къыя эди?
Не сезген болур
Илячин анда?..

Анда хар затны
Мен барысын да
Джангыз бир кере
Учханлайыма
Билиб къоярем», –
Деб кёкге учуб
Кёрюрге джылан
Таукел болгъанды.
Джылан айтханы

Кибик этгенди.
Ол, джая кибик
Джуммакъ джыйылыб,
Кючюн аямай
Кёкге чынгагъанды.
Окъа чалыуча,
Кюн джарыгъында
Джылтырагъанды.

Андан не келсин,
«Баууру бла
Сюркелирге деб
Джаратылгъан зат
Учаргъа болмаз» .
Аны билмейин
Генезир джылан
Кёкге секириб,
Экинчи келиб,
Джити ташлагъа
Кючлю тийгенди,
Къабар къабыны
Тауусулмагъан
Кёзюю болур,
Хата болмагъанд.

Сора ышарыб,
Былай айтханды:
«Кёкге учханны
Хайыры къуру
Бу зат кёреме!
Кёкден джыгъылыб
Ташлагъа тийген...
Къанатлы деген
Къалай джазыкъды!
Чырт джер джашаудан
Татыу айырмай,
Джерни юсюнде
Кечиниб болмай,
Ёмюрлеринде
Ёрге тартханлай,
Бу джалан кёкде
Айланадыла.

Анда не барды –
Ичи къуруду.

Анда кюн жарыкъ
Не кёб болса да,
Азыгъы джокъду.
Сора бошуна
Нек махтаналла,
Уллу кёллю да
Неге болалла,
Бизни хыликке
Нек этедиле,
Бедишге дженгил
Нек джетедиле?

Ма былай бла
Акъылсызлыкъны
Башын джабаргъа,
Джер джашаууна
Джарауузлукъну
Бизден джашырыр
Дыгалас этиб
Этмекликлерид.
Эм хыликкелик,
Эмда кюлкюлюк
Джер къанатлыла...
Энди аланы
Джалгъан сёзлерин
Мен къулагъыма
Чырт да алмазма.

Бу худжу кёкге
Мен экинчиде
Аякъ салмазма,
Хар затны ариу,
Кесгин билеме,
Кёкню да кёрдюм,
Аяусуз учдум,
Аны узунун,
Кенгин ауладым.

Кёкден джыгъылыб
Джерге тюшгенни
Ачы татыуун
Ариу сынадым.
Мен андан бери
Кеси кесиме

Артыкъсыз да бек
Эм ийнанама,
Эм ышанама.

Джерни чырт кёрюб
Болмагъанла,
Джерни джаулары –
Аманлыкъ бла
Джашаб турсунла.
Ала айтханнга
Мен ийнанмазма.
Хар затны тюзюн
Кесим билirme.
Джерде туугъанма,
Джерде джашайма».

Джылан, кесине
Уллу базыныб,
Ташны юсюнде
Къыппа чырмалды.
Тенгиз джылтыраб,
Джарыкъ джана эд,
Толкъунлары да
Бир-бири ызындан
Кёк ёшюнлерин
Тенгиз джагъагъа
Ура эдиле.
Белкъау толкъунла
Таралыб, кюйюб,
Ол къанатлыны
Кюююн джырлайла,
Мийик къаяла
Суу ургъан сайын
Къалтырайдыла.
Сейир сарынны
Эштиб, кёк да
Кемсиз къалтырайд,
Кемсиз титирейд,
«Биз батырланы
Джырда джырлайбыз!»
«Джашауну башы
Эм джигитлени
Ёхтемлигиди».
«Ай, джигит, батыр,

Залим Илячин!
Джауларынг бла
Къазауат этиб,
Къызыл къанынғы
Джерге төкгенсе.
Алай болса да,
Кёзююу келиб,
Джюрек къанынғы
Джерге чачылгъан
Тамчыларындан
Мутхуз джашауну
Кюнча джарытыб,
Джарыкъ джилтинле
Чачылышырла.

Кёб тукъум таукел
Джигит джюрекини
Баш бошлугъуна,

Кюн джарыгъына
Ачусатырла,
Джол джарытырла!»

«Таб, сен ёлсенг да,
Эм джигитлеге,
Эм батырлагъа
Этилген джырда
Сагъынылмайын
Джангыз къалмазса:
Баш бошлугъуна,
Джарыкъ джашаугъа
Алгъа чакъырыб,
Тишеб турусса,
Эсден таймазса».
Биз батырланы
Джигитликлерин
Джырда джырлайбыз!

Тенгизни акъсылдым джууаш кенги сабыр, толкъунла, шууулдаб, джагъада къумну тарай эдиле. Мен да, тенгизге узакъ джарыкъараб тынгылаб, сагъышланыб тура эдим. Ай джарыгъы суугъа тийиб, тенгизни джер-джерин акъ къюлтюмле этген эдиле...

Бизни отда чоюнчугъубуз да ууакъ боркъулдаб къайнаб башлагъан эди.

Тенгиз толкъунланы бири, джагъадан ёрлеб, тышына чыгъыб, Рахимни башы тургъан джерге джетише эди.

– Къайры келесе? Кет! – деб Рахим анга къолун силксе, толкъунла аны айтханына сыйыныб, акъыртын артларына саркъыб кете эдиле.

Мен Рахимни алай этиб, толкъунланы чиркитгенине уллу сейир, тамаша бола эдим.

Тёгерегибизде хар зат не эсе да алакат тукъум ийнакъ, сейир къуралыб эди.

Тенгиз шош эди, аны кюн иссиде джылыныб, сууумай, къаялагъа къагъа тургъан тылпыуунда билинмей тургъан уллу джашыртын кюч таныла эди.

Кёксюлдюм къара чардакъ кёкню юсуне, алтын оюулу джулдузла бла, адамны санын, джанын байлагъан, джюрегин эритген, акъылын буюкъдургъан сейир, тамаша къарамны болуму джазылыб эди.

Хар зат чырым эте эди, алай болса да джукъулары кемсиз сакъ эди.

Бютеу болгъан зат бусагъатчыкъдан шыкъыртсыз уяныб, тил-лениб, таууш этиб тебрерик шойду дер киби, алай къуралыб эди. Ол тауушла да дунияны джашыртын ангылатырла, сингдирирле, сора экинчи джилтинни джукълатханча джукълатыб, тюрсюз кёкню кенгине джанны алыб чыгъыб кетерле, кёкде да оюулу джуддузла аны аллына келиб, сейир тауушлу музыка бла хошкелди берирле дер киби, хар зат алай, къуралгъан эди.

ОРУС ПОЭЗИЯДАН КЁЧЮРЮЛГЕНЛЕНИ ЮСЮНДЕН ИШЛЕ:

1. Чыгъармаланы оригиналары бла тенглешириб сюзерге. Сюзген заманда излемле: магъанасы тюз берилгенмиди, суратлау дараджасы сакъланамыды, кёчюрюлгенде къоранч, къошакъ бармыды, джукъючюню назму джоругъу тюрленгенмиди? Кёчюрючюню усталыгы.

2. Автор бла ана тилге кёчюрген поэтни творчестволарында тема неда иннет джууукълукъ, классикадан сёз усталыкъга, хунерликге юрениу ышанла кёрюне эселе, белгилерге.

3. Сиз суйген назмуладан неда поэмаладан юзюклени азбар этиб, эки тилде да айтыгыыз.

4. Орус адабиятны эмда къарачай адабиятны дерслеринде, тыйыншлы джерлеринде, юлгюле бла хайырлана, кёчюрмеклик творчество процессни ёсююне себеп болгъанын кёргюзюрге.

Дмитрий Мамин-Сибиряк

АКЪБОЗ АТ

Х а п а р

I

Бухарбай джаш эди да тели эди. Телини алдамагъан, эринчек болмаса, ким болады. Бухарбайны атасы ёлгенинде, анга кёб мюлк къойгъанды: къой сюрюуле да къойгъанды, джылкыыла да къойгъанды, жангы кийиз юй да къойгъанды. Джаш Бухарбай атамдан къалгъан мюлкюмю ёлгюнчюн ашаб артын эталмазма деб, умут этгенди. Бухарбай, тенглерин джыйыб, сый-сыр, той-оюн этиб, мюлкюн ашаб тебрегенди. Бухарбайны къалгъан хоншулары ишлегендиле, Бухарбай а: «Меннге ишлерге неге керекди, джарлыла ишлесинле, мени хар нем да барды», – деб, той-оюн эте эди.

Бухарбайны анасы аны аман этгенин кёрюб: «Эй, Бухарбай, аман этесе», – деб, таймай айтады, алай болгъанлыкъга Бухарбай анасыны сёзлерин къулакъга киргизмей эди. Бухарбай анасына джукъ айтмай эди, алай болса да ичинден кеси-кесине айта эди:

Анам тиширыуду, джаратылгъанындан бери кийиз юйде олтургъан бла байталланы саугъан болмаса, джукъ кърмегенди, ол не биледи,» – деб.

Бухарбайны джаш джюреги ойнай эди, джарлылыкъ сагъыш этмей эди. Байны джууугъу кѣб болады. Бухарбай да бай эди да, джууугъу кѣб эди. Ала Бухарбайгъа бири биринден ашхы, бири биринден татлы эдиле.

Бухарбай да аланы чакъырыб сыйлай эди. Хар заманда тохтамайын сый-сыр, той-оюн этиб турургъа ачха керекди. Бухарбай анасындан джашыртын, мюлкюню къыйырындан тутуб, аз-аз къабыб тургъанды. Малын ашаб, аздан-аз этиб баргъаны сайын, ол къайгырмаз, мен да атамча къарт болсам, къайтарырма деб, мюлкюню къыйырындан тутуб ашай эди.

Алай бла атасындан къалгъан ачхасын бошагъанында, малларын сатаргъа анасындан къоркъуб: «Къарт къатын джылар да, хар кимге тарыгъыр да айланыр», – деб, Бухарбай адамладан ачха ѳнгкюч алыб башлагъанды. Байгъа ѳнгкюч ачха табхан къыйын тюлдю. Бухарбай да алкъын байды да, анга ким да береди, ол да алады. Аллында алгъан борчларын Бухарбай санай, тергей тургъанды, артдан-артха уа ол: «Къой-къой, неге тергейме, ѳнгкюч берген адам кеси унутмаз», – деб тергегенни да къойгъанды.

Эки, юч джыл озгъандан сора: «Бухарбай, борчунгу къачан берликсе?» – деб борчха ачха берген адамланы бири соргъанды. «Ачхам болса, берирме, бусагъатда ачха кесимде да джокъду», – дегенди. Бухарбай алай айтханында уа, къалгъанла да: «Бер, Бухарбай, борчунгу!» – деб башлагъандыла. Бухарбайны уа ачхасы джокъду, несин берликди. Бухарбай сокъуранганды, сагъыш этгенди, алай болгъаны ючюн кеч оюм этгенди. Не этерик эди, борчун анасына ачыкъ этгенди, хапарын айтханды. Анасы бушуу этгенди, джылагъанды да былай айтханды: «Бухарбай, этме былай, былай этсенг, кесинге аман болур, мен къартма, манга джашаргъа кѣб къалмагъанды, сен а джашса, санга джашаргъа керекди».

Бухарбай болушлукъ излеб эски джууукъларына, тенглери-не баргъанды. Джууукълары анга нени берлик эдиле, кеслерини джукълары джокъ эди сора. Джугъу болгъан да бермегенди. Ала бары да Бухарбайны джазыкъсыннгандыла, борчларын излеген адамлагъа уа джазыкъсынмакълыклары болмагъан не тукъум джаман адамладыла деб, бу дунияны аманын къуйгъандыла. Алай болгъаны ючюн андан Бухарбайгъа не файда. Бухарбай, этерге мадар тамбай, къарыусуз болгъанды.

Бухарбайны хоншулары, Бухарбай борчун бермейди дегендиле да, сюдге бергендиле. Сюд Бухарбайны чакъыргъанды да: «Бухарбай, сен былагъа борч берлигинг кертимиди?», – дегенди да соргъанды. Бухарбай: «Кертиди», – дегенди. Сюдю: «Да, керти эсе, бермей нек тарыкъдыраса», – дегенди. «Да, берирге джугъум джокъду» – дегенди. Бухарбайны бек джазыкъсыннгандыла, алай болса да аны болгъан мюлкюн сатаргъа буюргъандыла. Бир кюн сюдюле да дагъыда къалгъан оноучула да келгендиле да Бухарбайны ата мюлкюн дорх этгендиле да чачхандыла. Бухарбайны мюлкюн дорхдан эм алгъын анга ёнгкюч ачха берген байла алгъандыла. Атасы кёб джылланы къыйналыб джыйгъан мюлкю, бир кюнню бир-эки сагъатына чачылыб, думп болуб кетгенди. Бир къауум адам къой сюрюуюн юлешгенди, бир къауум адам да джылкъысын юлешгенди, бир къаууму да кийиз юйюн чачхандыла. Дорхда сатылгъанны учуз болмай мадары бармы эди. Бухарбайны да мюлкюн учуз багъагъа алгъандыла. Ачха борч берген адамла, ол учуз малны не къадар кёб алыргъа кюрешиб, бир-бири алларына чабыб, бир-бирлери бла урушуб, Бухарбайны мюлкюн чачхандыла. Бухарбай:

– Да мени кесиме не къалады да? – деб сюдге соргъанды.

– Ишлерге эки сау къолунг къалады, эндиге дери сен джаш эдинг да, тели эдинг, энди уа суйсенг, суймесенг да акъыллы болурса, – деб сюдю башха джууаб бермегенди.

Алай бла Бухарбайны мюлкю чачылгъанды. Бухарбай ачыгъанды, кюйгенди, башын энгишге тутханды, алай болгъанлыкъгъа не этерик эди, терслик кесинде болгъанын билгенди да, сюдге да къаршчы болалмагъанды. Юлешиб бошав, Бухарбайны атасы эм бек суйген джылкъыларыны тукъумларындан бир акъ тайгъа джетгенлеринде, Бухарбай тайны бойнундан къучакълаб, муну кишиге берлик тюлме деб, тохтагъанды. Адамла бары да тайны игилигин таныб, анга кёзлери къараб, бир-бири алларына чабыб, тайны алыргъа умут этгендиле, алай болгъаны ючюн Бухарбай: «Къалгъан мюлкюмю саулай чачханыгъызда да джукъ айтмагъанма, бу тайны уа бир адамгъа берлик тюлме», – деб тохтагъанды. Аны юсюнден ёнгкюч берген адамла да Бухарбай да бийге-сюдюге келгендиле. Бий, эки джанына да тынгылагъанды да, борч берген адамлагъа: «Сиз Бухарбайгъа бергенигизни он кере къайтарыб алгъансыз, энди бир джангыз тайы къалгъанды да, аны да алыргъа кюресесиз, бир джашны тюбюнден джангыз атын да алыб, джаяу къояргъа уялмаймысыз, сизни бетигиз джокъмуду?» – деб айыб этиб къайтаргъанды.

Бухарбай былайда этген телиликлерин да ангылаб, мюлкюн тауусханына да ачыб, ол къадар ыйлыкъдыргъанларына да бушуу

этиб джылагъанды. Бий да бек джазыкъсыннганды. Алай болса да тайчыгы кесине кългъанына кёл басханды. «Бухарбай, сени бу тайынг «Элкъыргъан» деген дунягъа айтылгъан байталны тукъу-мунданды. «Элкъыргъанны» бизни этегибиз джетген джерде бир ат озмагъанды. Бу тай кеси сени кългъан мюлкюнгю багъасы барды», – деб, бий Бухарбайгъа юретгенди. Бухарбай бийни сёзлерине тынгылаб: «Берекет берсин», – деб, асыры къууаннгандан бийни аллында джылагъанды.

II

Бухарбайны, къарт анасы бла джангыз аты болмаса, джугъу кълмагъанды. Аны къарт анасы алайсыз да ачыб тургъан Бухарбайны ачытыргъа суймей, джыламай да тохтаялмайын, джашыртын джылаб, туру уа: «Бухарбай, сен байлыкъны, ашхылыкъны башынг сау болса табарса, ачыма, сен джашса, кюрешсенг, энтда бай болурса», – деб кёлюн басхандан сора башха болушлукъ эталмай эди. Бир кюн Бухарбайны анасы, кёб сагъыш этиб, Бухарбайгъа былай айтханды: «Балам, мени оноума тынгыларыкъ эсенг, мени санга оноум былайды: сен бизни элибизде кълма, бир джары кет, сен бизни элибизни эм байларындан бири эдинг, энди уа эм джарлысыса, бар къайры болса да сени киши танымгъан бир джерге, кюреш, урун, тюзелиб бай болурса, мен да эгечиме кетейим, аны эри иги адамды, мени къартлыгъымда къыстамаз, – ма бу мени ахыр оноумду, манга тынгыларыкъ эсенг», – дегенди. Бухарбай, анасыны сёзлерине тынгылаб, джангыз къарт анасын асыраялмазлыгъын да ангылаб, энтда бир къат мыдах болуб ёкюннгенди, алай да башха мадар табалмазлыгъын ангылаб, анасы айтханнга бой салыб, кетерге алланганды. Туугъан къарт анасын къоюб, Бухарбай джарлылыкъдан къачханын адам билмез кибиб, кёзюнден акъгъан джыламулкъларын киши кёрмез кибиб, кеч болгъанлай Бухарбай джангыз тайыны да башындан тутуб, элден чыгъыб тебрегенди.

Бухарбайны къарт анасы, ашыра барыб, айырылыргъа тебрегенинде: «Балам, сеннге мени арт тилегим буду: сени бу тайынгы багъасын киши билмейди, ол дуняда болмагъан атны туудугъунданды, аны сакъла, анга не уллу багъа берселе да сатма. Ол ёссе, ат боллукъ тюлдю, джел боллукъду, тулпар боллукъду, джаядан ычхыннган садакъ боллукъду. Аны атына да атанг «Акъбоз ат» атагъан эди. Бу тилегими толтур, ашхы джолгъа бар, джигит бол», – деб Бухарбайны къучакълагъанды. Бухарбай джюреги кёлтюрюлгенден джукъ да айталмай, анасыны аякъла-

рын къучакълаб, баш уруб, тайыны да башындан тартыб, элден чыкыгъанды.

Ол чыкыгъаны бла Бухарбай, джолоучу болуб, бир ыйыкыны баргъанды. Кёб сууланы, кёб джерлени юслери бла ётуб, аны адам танымаз джерге джетгенинде, энди былайда мени киши танымаз, атасыны мюлкюн чачхан деб киши ыйлыкдырмаз деб, кёл басыб, Назир деб бир байгъа джалгъа киргенди. Бухарбай кесини джалына аны тайы Назирни джылкылары бла хакъсыз кютюлюрге деб джарашханды. Назир а ол джалгъа нек огъай дерик эди. «Джер кёб, кырдык уллу, айлансын джылкыыла бла», – дегенди. «Алай болса да, Бухарбай тайынг кёолай зат тюлдю, аякчыкылары бек ингичгедиле, андан асыры хайыр чыгъарык болмаз», – дегенди. Назир ат таныгъан адам болмагъанды. «Акъбоз ат», ол къадар кёб джюрюб, арыб, унугъуб, туюю чюйрейне айланыб, аман бет алыб тургъаны себебли Назир тайны бир да джаратмагъанды. «Алай болса да тайы ёсюб ат болса, Бухарбай мени атларымы кыйнамаз, кесини атына миниб джылкыыланы алай кютер», – деб кёлуне келгенди. Назир «Акъбоз атны» сёкгенинде, Бухарбай, бир ёсге эди ансы, кёрюр эдинг деб, кеси-кесине ичинден сагъыш этгени болмаса, тышына Назирге чыгъарыб джукъ айтмагъанды.

Назир джашагъан эл бек уллу эди. Назирни джылкылары юч къауум болуб джюрюй эдиле. Бухарбай джылкыыланы кютген кюнлерини ал кюнюнден: «Бюгюн ашагъан гырджыным кеси кыйыным бла табхан гырджынымды», – деб, къууаныб, кесин ишге джарашдыргъанды. Ол кюнден башлаб, Бухарбай, кече-кюн да атдан тюшмегенлей, джылкыыланы кютюб тургъанды: ишлегенни, кесини кыйыны бла джашагъанны кыйын бла зауукъ болгъанын сынагъанды. Назир къызгъанч адам болгъанды, джалчыларына ёлмез-къалмаз кибикден озуб ашаргъа азыкъ да бермегенди. Аны джалчылары кёзюнден ташада анга не аман табханларын къуюб, аны бир да сюймегендиле, кёзюнде уа не айтса да этмезден мадарлары болмагъанды. Джарлы къорккъакъ, онгсуз болады. Кесин ариу кёргозюрге кюрешеди. Ол огъай ёсенг, бир-бирледе башларын энгишге тутуб, намысларына джараммагъан, кеслерин ыйлыкдыргъан ишлени да этедиле. Назирни джалчылары джарлы, къарыусуз эдиле да, алай этмезге къорккъа эдиле. Джылкычыны да, хар бир сюрючюнюча, кзуллугъу кыйын кзуллукуду, алай болса да аны бир аманы, не кече, не кюн тынчыкы, тынгы табмайса. Эки кёзюнгю да бирден кысыб джукълаб тургъанлай, бирин ачыб къараб турмасанг, бири батмакыгъа батар, бири джанындан джатар, бирини юйуне ёлю кирир. Бухарбай, ары деричи

джылкыы сюрюу кютмесе да, дженгил огъунакъ ишин, къуллугъун ангылаб, ишин иги толтуруб тебрегенди. Бухарбай энди кесин насыбсызгъа да санамай эди. Мени «Акъбоз атым» барды, къалгъанланы аллайлары да джокъду деб, «Акъбоз атха» къууана эди. Ол «Акъбоз атха» къарагъанын кёрюб, къалгъан сюрюучюле кюле эдиле. Назир а аны эрикмей, ол къадар суюуб атына къарагъанына сейирсине эди. Бухарбай «Акъбоз атын», эринмей, хар кюн сайын джууб, сюртюб, джалын, къуйругъун кырккыб, тараб, аз-аз чабаргъа да юретиб башлагъанды. «Акъбоз ат да», Бухарбайгъа юрениб, аны ызындан ит иесини ызындан тагъылгъанча, тагъылыб джурюй эди. Бир бирледе Бухарбайны туугъан эли, джери эсине тюшюб, мыдах болса, «Акъбоз атха» келиб, адамгъа сёлешгенча: «Акъбоз ат», сени бла мени мында киши танымайды, киши эслемейди, ол игиди. Сени иенг кёб телилик этгенди, алай болса да къайгъырмаз. Ол этген телиликлерин тюзетир», – деб сёлеше эди. Алай болгъанлыкъгъа, аны киши эслемейди деб, Бухарбай бош умуг эте эди.

Назирни Мариям деб эрге барлыкъ бир ариу кызы бар эди. Кызла уа бирбирледе эслерге керекли болмагъан затланы да эслеуендиле. Мариям да Бухарбайны эртдеден бери эсlegenди. Бухарбай эртден сайын джылкыны орундан чыгъаргъан кёзюуде Мариям джангы джылкычыдан кёз алмайын къараучан эди. Мариямны кёзюне Бухарбай къалгъан сюрюучюледен эсе атда да башха тюрлю олтургъанча, кесин да башха тюрлю тутханча кёрюнеди эди.

Къыргъыз кызла бизни кызлача алай уялчакъ, джашынчакъ кызла тюлдюле. Мариям бир джолда Бухарбайгъа тюбегенинде: «Сюрюучю, къолларынгы бир кёргюзтчю», – дегенди. Бухарбай уялгъан, джунчугъан да этгенди, алай болса да къолларын кёргюзгенди. Мариям, Бухарбайны къолларын кёргенинде, аны кёзюне къараб: «Сен, Бухарбай, къалгъанлача бош сюрюучю тюлсе, сени къолларынг сюрюучюню къолларыча берчли къолла тюлдюле, тиширыуну къолларыча джумушакъ, сыйдам къолладыла, ала алай кёб ишлемегенлери белгилиди», – дегенди. «Андан сора да сен атха минсенг да, сени къалгъанладан башха болгъанынг белгилиди», – дегенди. Бухарбай уялмайын, джунчумайын: «Керти да бош сюрюучю тюлме», – деб, джууаб этгенди.

«Сёз джокъду, Бухарбай, сени байлыгъынг уллуду, алай а сен ол байлыгъынгы ким бла юлешириксе, кимге берликсе?» – деб, Мариям кюлгенди.

«Мени бир адамым да джокъду», – дегенди Бухарбай. «Бир да ёзге адамынг джокъ эсе да, сени бир суйген кызынгдамы джокъду?» – дегенди Мариям.

«Джугъу болмагъан, джарлы сюрючюню кызыла суймейдиле, алай болса да мен суйген да бир джан барды, ол да мени Акъбоз атымды», – дегенди Бухарбай.

«Сюерге табханынг атмыды, ха... ха... ха! Джашыргъанынг джашладан чыкъсын, алай болса да кёрюбюз!» – деб, кетгенди Мариям. Бухарбайгъа къараб кюлгени Бухарбайны бир белек заманы тынчлыкъсыз этиб, неге кюледи, бу мени неми кёреди экен деб ачыуландырыб тургъанды.

Бир кесек заман ётгенден сора Бухарбай кеси да Мариямгъа къарай, хар къарагъаны сайын бек джарата, бекден-бек сюе тебренгенди. Алай бла эки джаш джюрек, бири бирлерине тартыб, сёз айтмагъанлай, бир-бирлерин билгендиле, бири бирлерин суйгендиле. Алай болгъанлыкъгъа, Бухарбай кесини джарлылыкъгъындан къоркъуб, кеси кесине: «Кёб тели болгъанса, Бухарбай. Назир байды, кызына кёб къалын аллыкъды, сен джарлыса, берирге джугъунг джокъду, кюлкюлюк болурса», – деб, кеси кесине акъыл берирге, кеси кесин тыяргъа кюрешгенди, алай болгъаны ючюн, суймеклик джюрегинден кетерге унамагъанды. Ингир сайын Бухарбайны башына ол сагъыш келиб, джюрегине мыдахлыкъ кирсе, шынкъартны къатына олтуруб, кесине этген джырын джырлаб тургъанды:

Самаркъаулаб, ариу кыыз джашха кюлсе,
Джаш уланнга ол бек джарсыу болады.
Джаш, атланыб, узакъ джары кетсе уа,
Аны ызындан кыыз тарала къалады.

III

Алай бла сау юч джыл кетгенди. Тюзледе ариу гокка хансла, кырдык юч джолда чыгъыб, юч джолда кюн кюйдюрюб, сууукъ юшютюб къуругъандыла, юч джолда джаз джетиб, дуния кёгергенди, юч джолда кыыш келиб, дуния агъаргъанды. Къыш малгъа къарагъан тынч тюлдю, артыкъсыз да къыш джел келиб, боран этсе, ол андан да кыйынды. Бухарбай да, къыш бир талай джолда тюзде джылккъыла бла къалыб, сууукъдан бузаргъа аздан къалгъанды, алай болса да тёзгенди. Джарлы адам тёзмейин мадары бармыды, джарлы джарлылыкъгъын кимге тарыгъырыкъды, тарыкъса уа аны тарыкъгъанын ким къулакъгъа кийирликди. Бухарбайны да, къалгъан сюрючюлени къолларыча, къоллары хышту-хышту болгъандыла, бетин да сууукъ кюйдюрюб, къалгъан сюрючюлени

бетлерича, бети зыбыр, эрши болгъанды. Алай болгъанында Мариям да анга къараучусун къойгъанды. Бухарбай, кюн-кюнден джарыкъ, кюн-кюнден къууана баргъан болмаса, аланы бирине да бушуу, сагъыш этмей эди, бир да мыдах болмай эди. Не ючюн десенг, аны «Акъбоз аты» ёсгенден ёсе, уллудан уллу бола баргъан огъай эсенг, энди уллу ат болгъанды.

Кеси да къаллай ат болгъанды десенг, сюрюучюле аны «Акъбоз атха» къараб кюрешигенине не къадар кюлселе да, ол анга къарагъанын бир джарты этмегенди. «Акъбоз ат» а, адам къараб къарамындан тоймаз кибики сейирлик, ариу, ингичге аякълы, узун джаллы, гитче башлы, узун белли бир ат болгъанды. Бухарбай анга эм алгъы бурун миннгенинде, ол атча джюрюмегенди, къушча учханды. Бухарбай а асыры къууаннгандан кёкде бла джерде баргъанын танымагъанча болгъанды. «Акъбоз ат» энтда бир джылны ёсюн да, сора мен сюрюучюлюкню къоярма, керуан ашырыучу болурма дегенди да, Бухарбай Акъбоз атын джылкъыгъа бошлагъанды. Керуанны ашыргъан джылкъычылыкъдан тынч болур деб, Бухарбай ол акъылны алгъанды. Керуан деб, сатыучула, тюелеге хазна джюклеб, бир къралдан бир къралгъа, не бир джерден башха бир узакъ джерге бир джукъ сатаргъа элтгенге айтадыла. Кетер акъыл Бухарбайны башына кириб, тынчыкъ бермей башлагъанды. Кетерге аны аллын тыйгъан джангыз Мариямны мында къалгъаны болгъанды. Мариям а энди Бухарбайны унутханды. Ол а аны джилтин кибики джаннган, дугъумла кибики къара кёзлерин унуталмайды, кенг тюзледе ёсген ариу къызыны тюрсюнюн унуталмайды. Ол ариуну биреу алыб юйюне элтир, ол ариу башха биреуге барыр деб Бухарбайны эсине тюше, аны баш тюклери ёрге тура эдиле. Мариямны тилеген кёбдю, узакъдан келиб, Мариямгъа кёбле къарай эдиле.

Алай болгъанлыкъгъа бай Назир къызын эрге берирге ашыкъмайды. Кимни сайларгъа да билмейди, ариу Мариямгъа къаллай бир къалын тилерге да билмейди. Ол билмесе да, къыз ёмюрю къысхады. Мариямны эрге берирге заман джетеди. Назир, кюеуге кимни алайым деб, кёб сагъыш этеди, этсе да биреуню да айыралмагъанды. «Кюеулюкле бары да бирдиле, аланы барындан да Мариям игиди, къалай этсин адам?» – деб, Назир сагъыш этеди. Эм ахырында былай эсине тюшеди: уллу чарс этейим да, анда озуб ким алгъа келсе, Мариямны анга берейим деб, ол акъылда тохташады. Ол оюмгъа Мариямны тилеген джашла да разы боладыла, не ючюн десенг, аланы хар бири кесини атына ышаныб, алгъа келирме да, Мариямны алырма деб умут этгенди. Барысы-

ны да атлары да керти иги асыулу болсун, бий болсун, джарлы болсун, сюрюучю болсун, суйген чабсын, ким алгъа келсе, Мариям аныкъыды дегенди. Ол чарсны хапары узакъгъа джайылгъанды. Дунияда уа ариу къызны алыргъа суйген азмды? Кёб адам джыйылгъанды, аланы арасында Назир айтханча бай да, бий да, джарлы, джалчы да болгъанды, хар бири табхан иги атына миниб келгенди. Эм артында чарс болур кюн да белгили болгъанды. Ол кюн артыкъсыз да кёб адам джыйылгъанды. Назир тургъан элни къаты тюз адамдан, атдан толгъанды. Къарт, джаш къалмайын, сейирге къараргъа джыйылгъандыла. Ариу Мариямны ким алады деб, чыдаб болмайын, халкъ сакълагъанды. Тюзде кийиз юйле кзуруб, алагъа элени старшиналары, афендилери, къадылары джыйылгъандыла. Элни бийи да келгенди. Къара халкъ тюзге чыкыгъанлай, кёб турмай Мариямны суйген, алыргъа умут этген джашла да алаамат атлагъа миниб чыкыгъандыла. Ол джашла бий да, бай да, бош къара халкъдан джигитле да болгъандыла.

Барысындан да артха, «Акъбоз атха» миниб, Бухарбай чыкыгъанды. Кимди ол акъ атха минген джаш деб, халкъ бир аууздан соргъанды.

Назир ол мени джалчымды деб айтыргъа да болалмагъанды. Аны джалчысы Бухарбай къоркъмайын базыб чыкыгъанын кёргенинде уа, Назир тамам ыйлыкыгъанды, алай болгъанлыкыгъа уа, не этерик эди...

Аны къотур аты бийлени, байланы багылыб тургъан атларыны озарыкъды, артха къалыр да кетер, барсын деб, кёл басханды. Оноучула джыйылгъан кийиз юйню къатында, атлыла барысы да тизгинлешиб хазыр болгъанлай, бий, тебрегиз деб, къол кёлтюргенди. Бары да атларыны джюгенлерин бошлаб, чабыб тебрегендиле. Барысындан да артха Бухарбай тебрегенди. Ол, чабарыны аллында чабайыммы деб, кёб сагыш этгенди. «Акъбоз атны» джаш болгъанына, чыныкъмагъанына къоркъуб, базмайын туракълагъанды. Алай болса да джюреги тёзмегенди да тебрегенди. Кийиз шатырны къатында, эркишиледен айырылыб, кеслери башха тиширыула да суюлгендиле. Бухарбай, «Акъбоз атны» къагыб, атлыланы ызларындан тебрегенинде, тиширыуланы араларында ариу Мариямны кёргенди.

Къызны не къадар кёб адам тилесе, аны кёлю ол къадар уллу болады, джюреги ол къадар джарыкъ болады. Ол кюн Мариям аны тилеген ол къадар адамны алай кёргенинде, аны кёлю артыкъсыз да джарыкъ болуб, тенглерины арасында джасаныб кюле тургъанлай, Бухарбай акъ атына миниб тебрегенин кёргенинде, артыкъ да джарыкъ, хыликге этерек кюлгенди.

Чарсха чабарыкъ джерлерини узакълыгы 13 кычырым ары, 13 кычырым ызларына эди. Алай бла 26 кычырымгъа чабарыкъ эдиле. Чабарыкъ джерлерине ары джетиб, ызларына къайтыргъа, атла айырылыб, бир къаууму артха къала тебрегенди. Акъбоз ат кызыб кесин джюгеннге урса да, Бухарбай аны тартыб, бошламай баргъанды, джетерик белгилерине джетиб, ызларына айланганларында уа аз-аз бошлагъанды.

Бухарбай бошлагъандан бошлагъаны сайын, «Акъбоз ат» учхандан учуб, атлыланы бири-бири ызындан джетиб, озуб тебрегенди. Юч атдан къалгъанланы артда къалдырыб, ол юч атлы бара баргъандыла. Артыкъсыз да алгъа узакъ узайыб баргъан чабыучу ат болгъанды. Бухарбай «Акъбоз атны» бошлагъандан бошлай барса, ол учхандан учуб, ол юч атны да экисин озуб, аллында джангыз сары ат къалгъанды. Узагыракъ джыйылгъан халкъ да кёрюне тебрегенди.

Бухарбай, къараб, белгиге джете тебрегенлерин кёргенлей, Акъбоз атны джюгенин бошлаб, баралгъанына кёре бармагъа къойгъанды. «Акъбоз ат» сары атны ызындан садакъны атхан кибик тебрегенди. Сюрюб, сары атха джууукълаша тебрегенинде, Бухарбай сары атны ичин тартыб солугъанын эшитгенди, алай болса да белгиге кёб къалмагъанды, джеталмаймы къалама деб къоркъгъан да этгенди. Белгиге джетерге эки кычырымдан джууукъ къалгъанында, «Акъбоз атны» башы сары атны башына тенглешгенди, тенглешсе да алкъын Бухарбай, аллына атджер къашха бюгюлюб, аякъларын да атны джунчутмаз кибик ёрге джыйыб, къолу бла «Акъбоз атны» бойнуна-бойнуна къакъгъанлай, «Акъбоз ат» джангырыб, джаядан садакъны ийгенча тебрегенди, эки-юч секириб, сары атны да артда къоюб, эм алгъа айырылгъанды. Халкъ аны озгъанына къууаныб, кычырыкъ этиб, аллына чабханды. Ким атын, ким кесин алгъанды, ким къучакълагъанды, ким махтагъанды. Бий да келиб: «Машалла, Бухарбай, сен алгъа келдинг, ёчню да алдың», – дегенди.

Назир а аны озгъанын скоймегенди, скоймесе да этерге амал табмагъанды. Мариямны бермез сылтаугъа: «Бухарбай озгъаны кертиди, берирге къалын табса, Мариямны аллыкъды, скойсе бусагъатда да элтсин», – дегенди. Ол алай айтханында Бухарбайны ачудан баш тюклери ёрге тургъанды, мыдах да болгъанды. Ол сагъатда Мариям келиб, Акъбоз атны ийнакълаб, бойнундан сылай тебрегенди. Аны кёргенинде, Бухарбай Мариямгъа айланыб: «Сау къал, Мариям, Аллах скойгенинги берсин», – дегенди.

Мариям, не айтыргъа да билмейин, джерге къараб къалгъанды.

Бухарбай чарсда озуб, хар ким аны насыблыгъа санасала да, ол озгъаны анга джарсыу болмаса, насыб келтирмегенди. Къыйналыб, кюрешиб табхан джюрегини тынчлыгъы чарсда озгъандан сора тас болгъанды. Энди анга бош сюрюкчю болуб джашамакълыкъ къыйын, кюч кёрюннгенди. Дуния анга сукъланады, ол кеси уа къайгъыдан, сагъышдан кече джукълаялмай, кюндюз ашын ашаялмай тургъанды. Аны кёлюндеги, джюрегиндеги да Мариямны дугъумла кибик эки къара кёзю болгъанды. Бир кюн Назир: «Бухарбай, мен айтхан сёзюме ётюрюкчю болургъа суймейме, сеннге бир джыл болджал береме, ол джылгъа не да эт, Мариямгъа къалын таб, табмасанг, башха адамгъа берликме», – деди.

Олсагъатда Бухарбайны джюрегине биреу къаманы тыкъса да, ол анга андан бек ачыу болмаз эди. Назирге ол сёзлени Мариям да къараб тургъанлай айтханы артыкъсыз да ачыу болгъанды, бек да ыйлыкъгъанды. Мариям, «Акъбоз атха» келиб, ийнакълаб, аш салыб тургъанды. Анга Бухарбайны, «Акъбоз атны» къатына келирге уяллыгъы зат да къалмагъанды, не ючюн десенг, чарсдан сора хар ким Мариям Бухарбайгъа барлыгъы белгилиди деген болмаса, башха зат болмагъанды. Бир джолда Мариям Бухарбайгъа: «Бухарбай, сен мени бекми сюесе?» – деб, кюле-кюле соргъанды. Бухарбай: «Сюеме!» – дегенди. Мариям: «Акъбоз атдан да меними бек сюесе?» – деб соргъанды. Бухарбай не айтыргъа билмей симсирегенди. Ол алай симсирегенинде, Мариям кюле-кюле дагъыда кетгенди. Къарт Назирни «Акъбоз атха» кёзю бек къарагъанды. Аны бешдюз джылкысы, юч минг кёю, аны кибик дагъыда кёб байлыгъы бар эди, джангыз «Акъбоз ат» кибик аты джокъ эди. Чарсдан сора «Акъбоз атны» хапары таугъа, тюзге узакъ джайылгъан эди. Аны хапарын билмеген эркиши, тиширыу да къалмагъан эди, анга сукъланмагъан да атха миннген бир адам къалмагъан эди, аны кёрюрге узакъдан адамла келе эдиле. Аны ол махтауу къарт Назирге кече джукъу бермей эди, кече, кюн сагъышы да Бухарбайдан «Акъбоз атны» алыргъа эди.

Назир Бухарбайгъа: «Бухарбай, атынгы меннге сат, саулай джылкымы ичинден джыйырма сайлама ат да берейим, аллай бир кёй да берейим», – деб, бир-эки-юч джолда айтыб кёргенди, Бухарбай, огъайдан озуб, джууаб бермегенди. Назир аланы да, бизни элибизде болмагъан кибик бир кийиз юй да берейим деб кюрешгенди. Бухарбай дагъыда унамагъанды, аланы юсюне эки ууучунга сыйыннган бир кюмюш ачха да берейим деб кюрешгенди, бизни элде бир адамда болмагъанча юсюнге аллай кийимле да этейим, деб

кюрешгенди, унамагъанды. «Да, неди муну багъасы, санга не керекди?» – дегенди Назир.

«Манга джукъ да керек тюлдю», – дегенди Бухарбай. Бир кюн а Мариям эсине тюшгенинде, Бухарбай: «Ол айтхан затларынгы да бер, аланы юсуне къызынгы да бер!» – деб ычхындыргъанды Назирге. Назир ачыудан не айтыргъа билмейин: «Табсанг а, иги биле кёре эдим, иги джаш», – дегенди. «Къалай суйсенг, алай эт, бермесенг, берме!» – дегенди да къойгъанды Бухарбай. Назир, атны алаллыгъындан умут юзюб, Бухарбайгъа ачыуланых тебрегенди. Дженгил-дженгил айтдым да, телини уллу кёллю этдим, джер башында чабыучу ат азмы эди, не уа мени алыргъа кёлумдан келалмаймы эди деб, кеси кесине кёл басаргъа кюрешгенди. Кёл басса да, джюреги уа чыдамагъанды. Башындан «Акъбоз ат» кетерге унамагъанды. Мени не кереклим барды деб, Назир сагъыш эте келсе, «Акъбоз атдан» сора анга керекли зат табмай эди. Ненча айланыб да сагъыш этсе, арты, «Акъбоз» ат меники болса, менден бай адам боллукъ тюл эди, мени атымы озгъан ат да боллукъ тюл эди деб, сагъышыны арты алайда тохтар эди. Назир, асыры сагъыш этгенден, къалгъан байлыгъын бир капекге да санамайын, кече джукъ-лаялмайын, ачыб, къалайгъа киририн табмай башлагъанды. Алай эте туруб, сагъышдан, ачыудан ауруб джатханды, ашагъан, ичген да этмегенди.

Бир да чыдааялмагъанында, Мариямгъа: «Бар, ол Бухарбай деген артына тартыб тургъан эшекни бери чакъыр, аны бла энтда бир сёлешейим», – дегенди. Бухарбай Назир джатхан кийиз юйге киргенлейине, ол: «Мен сени сёз ангыламай, артына тартыб тургъанындан ауругъанма. Сени телилигинг төрт эшекни телиликлерин бири бирине къошхандан да уллуду дегенди, мени джаш заманым болса эди, сен «Акъбоз атны» кесин кёрген огъай, аны къуйругъун кёрмез эдинг», – дегенди. «Бусагъатда уа не эталлыкъма? Ал нени суйсенг да, аны юсуне да Мариямны да ал!», – дегенди. Бухарбай Назирге баш уруб: «Сен меннге бек кёб бересе, алай болса да, мени да болгъанымы аласа. «Акъбоз ат» «Элкъыргъан» деген алаамат тукъумданды», – дегенди. «Мен, джарлы болуб, садакъачы киби элимден чыгъыб кетиб тебрегенимде, мени къарт анам «Акъбоз атны» не уллу багъа берселе да, бир затха алышдырма деб осият этген эди. Алай болса да сагъыш этейим», – деб, джууаб бергенди Бухарбай. Ол джууаб Назирге ачыу болуб: «Сен, джаман зат, кёзюме кёрюнмей, чыгъыб кет!» – деб кычырыкъ этгенди. Бухарбай юйден чыгъыб бара эшикни тешигинден Мариям аланы сёлешгенлерине тынгылаб, джылай тургъанын эс-легенди. Бухарбайны Назир мал бериб, тилеб джумушаталмаса да,

Мариямны джыламуқълары джумушатхандыла. Дагъыда не этерге билмейин, башы эсирген адамны башы кибик тели, сер болуб юйюне кириб джатханды. Джатыб, кёзлерин кысса, аны кёзюне Мариямны джыламуқъдан толгъан ариу, къара кёзлери кёрюне эдиле, къулакъларына Мариямны кюлген тауушу келе эди. Назирге «Акъбоз атны» бериб, Мариямны алама деб, къууана келиб, кийиз юйню къатында тагъылыб тургъан «Акъбоз атны» аякъ тауушун эшитсе, айлана да сокъурана, кечени кече узуну джукъламагъанлай тургъанды. Эм ахырында, Бухарбай, джаш джюрегин тыялмай, Мариямны алайым деб, кеси-кесине алай айтханлай, эшик аллында «Акъбоз атны» кишнегенин эшитгенди. Бухарбай чартлаб эшикге чыкъгъанлай, ат аякъ тауушла эшитгенди. Ала «Акъбоз атны» аякъ тауушлары болгъанын да билгенди. Биреу «Акъбоз атха» миниб кетиб баргъанын кёргенди. Олсагъатлай чабыб, саулай Назирни джылкысыны арасында эм иги атха миниб, уручуну ызындан сюрюб тебрегенди. Бир сагъат сюргенди, «Акъбоз атны» аякъ тауушу узакъдан узакъ, аздан аз эштиле баргъан болмаса, джууукълашмагъанды.

Къутулубму кетерге тебреди деб, къоркъуб, тубюнде атына къамчини-къамчини джетдириб, баралгъаныча бармагъа къойгъанды, джеталмагъанды. Танг да атыб тебрегенди. Танг да атыб къарагъанында, тейри джарыгъында бир акъ затны кёргенди. Ол «Акъбоз ат» болгъанын да билгенди. Къараб, «Акъбоз атны» кёргенинде, Бухарбайны джюреги синкилдеб, атха не усталыгъын да салыб, сюрюб тебрегенди. Джууукълашхандан джууукълаша барса, ол «Акъбоз ат» болгъанына ишеклиден ишекли бола тебрегенди. Джаратылгъанлы ат джетмеген атны мен бу ат бла джетермеме деб, сагъышлы болгъанды. Дагъыда сюрюб, «Акъбоз атны» ызындан джууукълашханды, энди бир кесек сюрсем джетерикмс деб, къууанган да этеди. Алай болса да «Акъбоз атны» башха ат джетгенине бек къайгъылы болгъанды. Иги джууукълашханьында, «Акъбоз атха» миниб баргъан адам аны халисин билмегенин, атха да иги уста болмагъанын таныгъанды. Ол, «Акъбоз атны» джюрюте билмей, бетин джойгъанына джюреги тёзмегенди да, аны ызындан: «Лы эшек, атны джюрюте билмей эсенг, атха нек минесе, бойнуна къакъ!» – деб кычыргъанды. Гудучу, ол айтханча, «Акъбоз атны» бойнуна-бойнуна къакъгъанлайына, «Акъбоз ат» джаяны тартыб, садакъны ийгенча тебрегенди, къараб-къарагъынчы Бухарбайны кёзюнден да ташайгъанды.

Бухарбай телилик этгенин ангылагъанды, алай болгъанлыкъгъа, «Акъбоз атны» джетерден иш озгъанды. Бухарбайны аты тю-

бюнде джыгъылыб къалгъынчы сюргенди. «Аллах, «Акъбоз атны» менден алыб, къарт Назирге берирге тебрегенди да, менден аны ючюн алгъанды», – деб олтуруб джылагъанды.

V

Бухарбай кесини элине юч кюнден къайтханды. Ол юч кюннге арыб, азыб, кёзлери ичине киргенден аны кючден таныгъандыла. Назир Бухарбайны къараб кёргенлейине: «Акъбоз атны меннге берирге унамадынг, меннге берсенг, мен аны сакълай билир эдим, сен эшек кибик бурушса, телесе!» – деб къыджырагъанды. «Къыйынлыкъны Аллах бергенди, эталлыкъ затым джокъду, мен сенден кетеме, башыма бош эт», – дегенди. Назир Бухарбайгъа: «Да къайры барлыкъса сен?» – дегенди. Бухарбай: «Мен Акъбоз атсыз джашаяллыкъ тюлме, аны излерге барлыкъма» – дегенди.

Мариям Бухарбайгъа келгенди да: «Бухарбай, мен сени сюеме, меннге байлыкъ керек тюлдю, сенсиз джашаяллыкъ да тюлме, сен къайры барсанг, мен да сени бла ары барлыкъма», – дегенди.

Мариямны алай ариу, джылы сёлешгенине джюреги джумушакъ болуб, кесини джарлылыгы да эсине келиб, Бухарбай, кёлю такъыр болуб, джылагъанды. Мариям, Бухарбайны джылагъанын кёргенинде, джазыкъсыныб, аны башын эки тобугъуну юсюне салыб, ийнакълаб, кёлюн джазгъанды, сора атасына барыб: «Мен Бухарбайны сюеме, андан башха адамгъа эрге барлыкъ да тюлме, ол джарлы болса да, сен айтханча алай къарангы, бош сюрюучю да тюлдю, ол джигит, тири, ишленген адамды, манга байлыкъ керек тюлдю, манга мен сюйген иги адам керекди, мен Бухарбайны сюеме, анга барлыкъма», – дегенди. Назир ачыууланыб, Мариямгъа ёзге джууаб бермейин: «Кет, кёзюме кёрюнмейин!» – деб къыстагъанды. Бираз туруб, Мариям биягъынлай айтыб, Назирге баргъанды. Назир андан да бек ачыуланыб: «Ашхы, тели, бар, къайры барлыкъ эсенг да, алай а мен санга джукъ берлигим джокъду, къайтыб меннге келген да этме, ол Бухарбай деген эшек сау къалырын сюе эсе, мени кёзюме кёрюнмесин», – дегенди. Андан сора да Назир Мариямгъа, атала къызларына урушсала айтычу, кёб къаты сёзле айтханды. Алай болса да ата джюрек джумушамай мадар бармыды, дагъыда Назирни джюреги джумушагъанды да, Мариямны чакъыргъанды. Мариям келгенинде, Назир анга: «Сеннге джукъ берирге керекли тюл эди, алай болса да сюрюучюлени араларындамы джатарыкъса дегенди да, Мариямгъа бир ариу кийиз юй бергенди. Дагъыда бираз тургъанлай, атла да бергенди, аны ызындан къойла да бергенди, алай эте, къалгъан затларын да бергенди. Ол бергенди, берсе да Бухарбай бир затха да къууанмагъан

ды. Ол мыдахлай тургъанды. Мариямны тоюн да этиб, Бухарбай юйюне да келтиргенди, мыдахлыгъы уа кетмегенди. Бухарбайны ариу Мариямны эркелетгени да, тегерегине айланнганы да джарытмагъанды. Кече джукълаб тургъанлай, алыннган адамча, Бухарбай секириб туруб, олтуруб тургъанлай, къулагъына «Акъбоз атны» аякъ тауушу келген кибик болуб, чабыб эшикке чыгъыб, узакъда, тюзде «Акъбоз ат» чабыб баргъанча керюнуб, чабыб барыб джылкъыдан эм иги атны тутуб, Акъбоз атны ызындан чабама деб, чабыб, айланыб, айланыб ингирге мыдах болуб къайтыб келиб, алай бла джашагъанды.

Не байлыгъы, не Мариямны ариу айтханы, эркелетгени, не Мариямны суймеклиги, не бир башха зат Бухарбайгъа «Акъбоз атны» унутдуралмагъандыла. Бухарбайны ол джюрек аурууундан бютюн да бек аурутхан джангы иш чыкъгъанды, ол да неди десенг, «Акъбоз атха» джыр этгендиле.

Акъбоз атны джангыз бир ат джетмеед,
Учхан къушдан джетиб ол тюк алаед.
Арт джанына акъ къанкъаз тюк салыныб,
Джаядан чыкъгъан садакъча бараед.

Орусчадан Хасанланы Али 1928 джыл кечюргенди

Соруула бла иш:

1. «Акъбоз ат» деген хапарны баш темасы неди, къошакъ темалары недиле, авторну иннети неди?
2. Джаш ата-ана айтханны нек этмейди, ол себебден къаллай къыйын болумгъа тюшеди?
3. Бухарбай джашауну магъанасына не заманда тюшюнеди? Джалчыны джашауу къалайды?
4. Байла бла джарлыланы арасында не даула боладыла?
5. Назир байгъа характеристика беригиз.
6. Бухарбай бла Мариямны сыфатларын ачыкълагъыз, аланы суймекликлери не заран болгъан чурумла къайсыладыла?
7. Бухарбай атасыны мюлкюнден къалгъан тайны къалай ёсдюргенди?
8. Хапарны композициясын, сюжетин къурауда атны, ат чарсны, джолну не магъанасы барды?
9. Бу хапарны окъугъан заманда сизни джюрегигизни не зат джарсытады?
10. Бухарбай бла Мариям насыблы болургъа боллукъму эдиле?
11. Хапарда сиз джаратхан кесекни азбар этигиз.
12. Бу темалагъа рефератла джазыгъыз: «Халаллыкъ бла харамлыкъ», «Акъбоз атны хапары».
13. «Бухарбай бла Мариям» деген темагъа юйде неда классда сочинение джазыгъыз.

БАШЛАРЫ

ФОЛЬКЛОРДАН

Нартла	5
Нартланы джаратылгъанлары. Тейриле бла нартла	5
Алмастыла къайдан чыкыгъандыла	6
Эмегенлени юсюнден	7
Нартланы Тейриге табынган алгъышлары	8
Мёлек къонакъ	9

ОРТА ЁМЮРЛЕДЕН

Бурунгу Бирлешген Къарачай кърал эмда аны къурагъан Къарча	13
---	----

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

Бийнёгер.....	22
Эрирей.....	36
Алгъыш.....	37
Ачей улу Ачемез	38
Татаркъан.....	40
Экинчи эмина	43
Зарият.....	45
Акъбийче бла Рамазан	46

ХІХ ЁМЮРДЕН ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАЛА

Халкъ аузда сакъланган джырла	50
Хасаука	50
Умар	53

ХХ ЁМЮРНЮ АДАБИЯТЫ. БИРИНЧИ ДЖАРЫМЫНДАН

<i>Кърымшаухалланы Ислам</i>	57
Тенгиз джагъада	57
Сууукъ ташлагъа джан сала.....	58
Фатиматха	58
Бёрю бла Киштик.....	59
Письмо Ислам-Бия Крымшамхалова в Париж редактору журнала «Мусульманин»	60

<i>Къочхарланы Къасбот</i>	64
Айджаякъ	64
Байлагъа	73
Тюзлюк	73
Азатлыкъ ючюн	73
Кавказ таула	74
Тюз атлагъан тюзелир	74
Булбулгъа сукъланама	75
<i>Къочхарланы Къасботха. Борлакъланы Тохтар</i>	75
<i>Къасбот. Хубийланы Осман</i>	76
<i>Мечиланы Кязим</i>	77
Тюзлюк	77
Иги сёз	78
Солтан-Хамитни джыры	79
Таукел этейик биз бюгюн	80
Осият	81
Джаралы джугъутур	82
Бузджигит	92
<i>Кязимге. Сюйюнчланы Азамат</i>	101
<i>Джанибекланы Аппа</i>	102
Джолоучулукъда	102
Бай къошда	103
Ат бла ат керек	103
Аппа огъартын къарады	103
Сыртлада айландым	103
Кесине этген чамларындан	104
Аппаны джууабы	105
Джалчыланы арасында	105
Патчахлыкъны кючюнден	106
Боран кюн сыртлада	109
Иги балады	109
Дарий джаялма джолунга	109
Эркишини къанатлары	112
Орусча чакъдыра	112
Ол джаш джаш тюлдю!	112
Къобузчу Ктана	112
Нек джукъланмайды терслик?	113
Олду байгъа хатерсиз керек	114

Тазартукълагъа джыр	115
Ол рысхыдан не келеди?	116
Чийбелге джол джокъду	117
Чегетни кырады	117
Сѣзчю къатынла	118
Аллыма чыкъдыла бир затла	118
Къызчыкъгъа ауаз	118
Сабийле тууадыла	118
Тойда	120
Аппаны хапарларындан	120
Бугъаны не этесе?	122
Асланкир бла сѣлешгени	123
Аппаны джаш заманында бир къарт бла сѣлешгени	124
Тенглери бла ушакъ	125
Ёзденланы Аbugалийни хапарларындан	125
<i>Алийланы Умар Джашыуну джашы</i>	128
Билим	128
Кавказ	131
<i>Къаракетланы Исса</i>	132
Кавказ	132
Оюм тенгизинде джюземе	135
Сельмаш завод	136
Эркинликни саугъасы	138
Кулак бла джалчы	139
Кюн тийди	142
<i>Ёртенланы Азрет</i>	144
Къаламым бла тефтериме	144
Темир ёмюр	145
Кавказ таулары	146
Сафийт	146
Сюлеменни Суратха письмосу	175
<i>Акъбайланы Исмаил</i>	195
Сакъла, кесме	195
Негерлик	196
<i>Биджиланы Асхат</i>	197
Къарнашла	197
Ана тил	198
Кюн	198

Джаз	198
Къач	199
Къыш	200
Боран	200
Бал чибин	201
<i>Хубийланы Ислам</i>	203
Хасанны юйленнгени	203
Ислам Къарачайлы В.В.Маяковскийни юсюнден.....	209
<i>Боташланы Абидат</i>	213
Джаз танг	213
Таулу къызны тарыгъыуу	214
Эгечле, къарангылыкъны къояйыкъ!.....	215
Кавказ	215
Осиятым	216
<i>Семенланы Исмаил</i>	218
«Мен турурма Къарачайда унутулмай!» <i>Тотуркгулланы</i> <i>Къазий-Магомет.</i>	218
Акътамакъ.....	229
Джаз	241
Минги Тау.....	241
Чаганы джыры	245
Нек джашайма.....	246
Къыйын заманда.....	247
Джамбулда.....	248
Тансыкълау джыр.....	249
Джаш ёмюрюм.....	250
Джырчы Исмаил.....	256
Келлик тёлуге	256

ОРУС АДАБИЯТДАН

<i>А.С. Пушкин</i>	258
Бугъоуланган	258
Булут	258
Чыганлыла	259
<i>М.Ю. Лермонтов.</i>	269
Джырчыны ёлюмю	269
Талпыу	271
<i>И.А. Крылов.</i>	272

Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ	272
Джолоучула бла итле	272
Тюлкую бла къаргъа	273
<i>М.Ю. Лермонтов</i>	274
Ибилис	274
<i>М. Горький</i>	281
Боранбилгич.....	281
Илячинни джыры	283
<i>Д. Мамин-Сибиряк</i>	291
Акъбоз ат	291

Учебное издание

Суюнчев Азамат Алимович

Мамаева Фатима Таугериевна

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник-хрестоматия для 9 класса
общеобразовательных учреждений

На карачаево-балкарском языке

Издание второе

Редактор **Бостанова З.А.**
Технический редактор **Балаева Т.А.**
Корректор **Байрамукова Р.А.**

Подписано в печать 02.11.2015 г. Формат 60x90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура шрифта «SchoolBookС». Кегль 10/12.
Печать офсетная. Усл. п. л. 19,5. Уч.-изд. л. 21,57.
Заказ № 051. Тираж 2500 экз.

Государственный заказчик РГБУ «Карачаево-Черкесский республиканский
институт повышения квалификации работников образования».
369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, Республика Адыгея,
г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92.
E-mail: guripp2@yandex.ru.